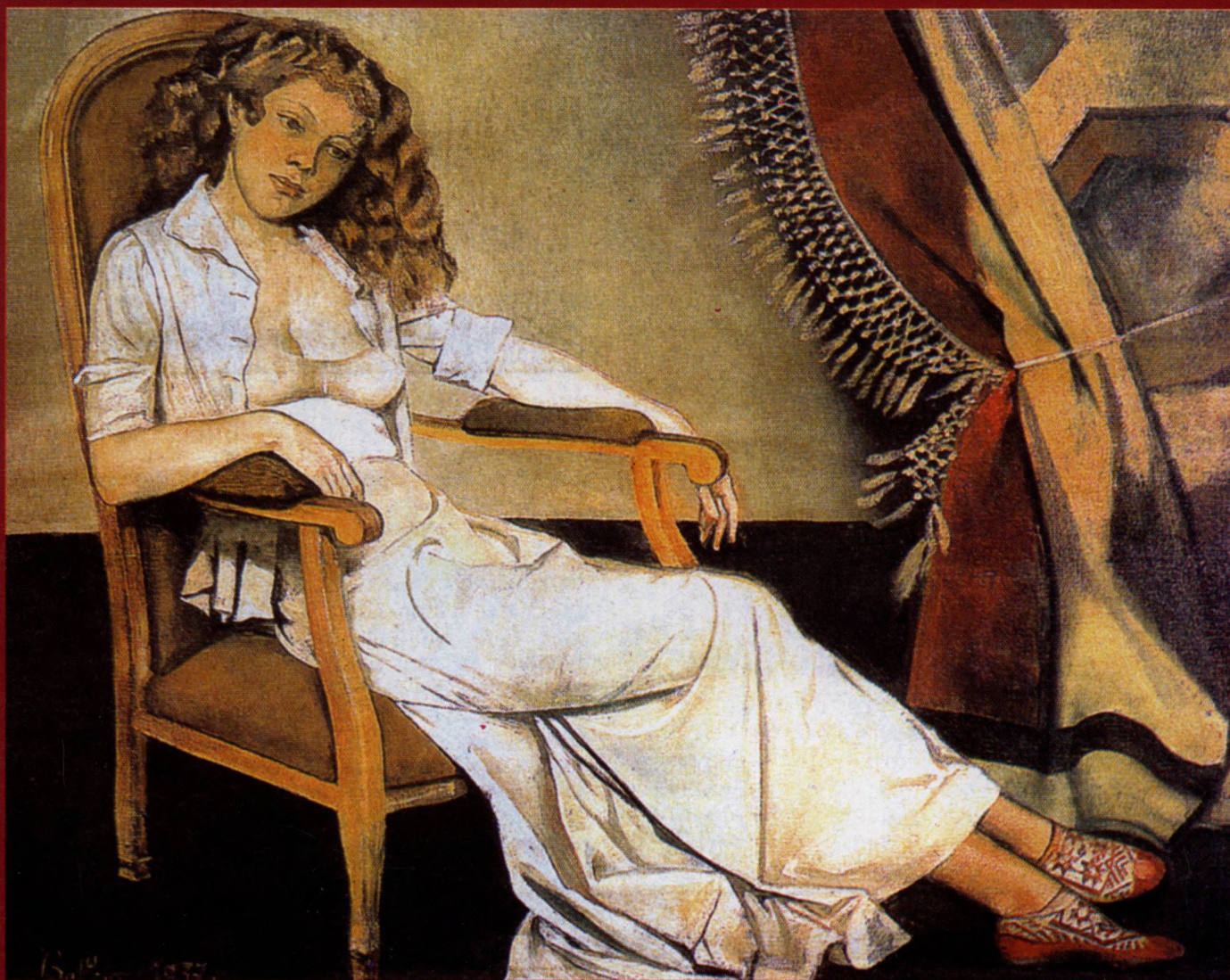


Ο ΠΟΛΙΤΗΣ



ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΝΟΙΞΑΝ

Περιμένοντας τή μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε, ἀκόμα μιὰ φορά

• **Άγγελος Ἐλεφάντης**, Ἐμπρός: γιά τή «μεταρρύθμιση τῆς μεταρρύθμισης» • **Θανάσης Ἀλεξίου**, (Μετα)νεωτερικές ἀναγνώσεις τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος • **Σπύρος Τζόκας**, Ὁ φρονηματιστικός καί κανονιστικός λόγος στή διδακτική τῆς ἱστορίας • **Κασίμης Χαράλαμπος**, **Γιώργος Σταθάκης**, Ἡ παρακμή τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου καί οἱ νέες θεωρήσεις γιά τήν ὑπαιθρο • **Peter Burke**, Ὁ λαϊκός πολιτισμός ὑπό ἀναθεώρηση • **Νίκος Κουρεμένος**, Ἐνας κινηματογράφος 100 ἐτῶν • **Μανόλης Ἀθανασάκης**, Βασίλης Τοιτσάνης - 1946 • **Πέρυ Ἄντερσον**, Ἀνανεώσεις • **Κώστας Βούλγαρης**, Βιβλιοκριτικές

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση • Ἰούλιος - Αὐγουστος 2000 • τεῦχος 78-79 • ὄρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιούλιος - Αύγουστος 2000
τεύχος 79-80 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Έτήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Έτήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 άριθ. λογαριασμού
401740-48

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Έμπρός: για τή «μεταρρύθμιση τής μεταρρύθμισης»	5
Θανάσης Άλεξίου, (Μετα)νεωτερικές άναγνώσεις του έκπαιδευτικού συστήματος	14
Σπύρος Τζόκας, Διδακτική τής ιστορίας: Ό φρονηματιστικός και κανονιστικός της λόγος	19
Κασίμης Χαράλαμπος, Γιώργος Σταθάκης, Ό παρακμή του άγροτικού χώρου και οι νέες θεωρήσεις για τήν ύπαιθρο,	23
Peter Burke, Ό λαϊκός πολιτισμός ύπό άναθεώρηση	28
Πέρυ Άντερσον (μτφρ. Χαράλαμπος Γολέμης), Άνανεώσεις. Ό νέος δρόμος του New Left Review,	36
Μανόλης Άθανασάκης, Μανόλης Τσιτσάνης - 1946...43 Νίκος Κουρεμένος, Ένας κινηματογράφος 100 έτων	60

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Κώστας Βούλγαρης, Βιβλιοκριτικές Άπό τίς τελευταίες εκδόσεις	64
---	----

Κωστής Παπαγιαννάκης

Δέν πέρασε πολύς καιρός άπό τότε πού χάθηκε ό
Κωστής Παπαγιαννάκης. Τόν θυμόμαστε· δέν ξεχνάμε ότι
τά Παπαγιαννάκια ήταν δύο. Κι ό Μιχάλης θυμήθηκε
τόν *Πολίτη*, προσφέροντάς του 200.000 στή μνήμη του
Κωστή. Παλιές οι άγάπες.

A.E.

ΕΜΠΡΟΣ:

ΓΙΑ ΤΗ «ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ»

Ὁ ἴδιος πάντα προσανατολισμός

τοῦ Ἁγγελου Ἐλεφάντη

Μετά τὰ ἐρείπια τῆς σχολικῆς ἀποτυχίας καί τῆς σχολικῆς διαρροῆς πού σκόρπισε ἡ «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη διαρρέουν στόν Τύπο διάφορες ἰδέες τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας καί τῶν συμβούλων του γιά βελτιωτικές παρεμβάσεις. Ἀναγγέλθηκε κίολας ὅτι στό ἐξῆς θά ὑπάρχει σύμπτωση τῆς διδακτέας ὕλης μέ τήν ἐξεταστέα. Διδακτέον θά εἶναι τό ἐξεταστέον: τό ἐξεταστέον θά ἀποφασίζει ποιό εἶναι ἐκεῖνο τό ἀντικείμενο πού δικαιούται νά τύχει τῆς διδακτικῆς τιμῆς. Ἔτσι, μέ βάση αὐτή τή λογική, ἂν τό ὑπουργεῖο ἀποφασίσει ὅτι ἐξεταστέα εἶναι π.χ. τά 60% ἢ τά 50% τῆς ὕλης πού περιέχεται σέ ἕνα σχολικό ἐγχειρίδιο, οἱ καθηγητές θά διδάξουν μόνον αὐτή. Καί, ἂν σέ κάποιο Λύκειο οἱ καθηγητές ἀπό δικό τους μεράκι ἢ ξεροκεφαλιά διδάξουν ἕνα κεφάλαιο παραπάνω αὐτό τό παραπάνω εἶναι λόγια τοῦ ἀέρα, ὅπως, λόγια τοῦ ἀέρα εἶναι αὐτά πού ἕνας περιέργος μαθητής θά θελήσει ἀπό μόνος του νά μάθει διαβάζοντας, εἴτε ἀπό τό σχολικό ἐγχειρίδιο εἴτε ἀπό ἄλλα βιβλία. Οἱ φροντιστές ἄλλωστε, πού ξέρουν πολύ καλά τή δουλειά τους, δέν περιπλανοῦνται στόν ἀπέραντο κυκεώνα τῶν γνώσεων οὔτε ἐξωθοῦν τούς μαθητές τους σ' αὐτή τήν περιπέτεια ὅταν τό κύριο, τό κύριο χωρίς ἐκπτώσεις, εἶναι ὁ μαθητής ν' ἀνταποκριθεῖ στίς ἐξετάσεις μέ ἐπιτυχία. Δέν ὑπάρχει βαθμός, οὔτε καλός οὔτε κακός, ἐξω ἀπό τίς ἐξετάσεις.

Ἀπό τήν περικοπή τῆς ἐξεταστέας ὕλης καί τῶν ἐξεταστέων μαθημάτων στήν ὑπονόμευση τῆς γενικῆς παιδείας

Πρῶτο, λοιπόν, σοβαρό δῆμα γιά τή μεταρρύθμιση τῆς «μεταρρύθμισης» εἶναι ἡ σύμπτωση τῆς ἐξεταστέας καί

τῆς διδακτέας ὕλης μέ τή μέθοδο περικοπῆς τῆς διδασκομένης ὕλης. Ἔτσι θεωροῦν ὅτι ξαλαφρώνουν κάπως οἱ μαθητές ἀπό τό βάρος μαθήσεων, ἐνδεχομένως ὑπερβολικῶν γιά τό συγκεκριμένο στάδιο μαθητείας, μαθήσεων πού θά μπορέσουν νά κατακτήσουν ἀργότερα. Ἀργότερα σημαίνει στό Πανεπιστήμιο; Εἶναι σά νά πιστεύουν ὅτι ἐκεῖνα τά κεφάλαια τῆς ἱστορίας πού δέν θά διδαχθεῖ ὁ μαθητής στή Β' Λυκείου θά τά συναντήσει «ἀργότερα», ὅταν μέ τό καλό θά κάνει ἀγροτικό ἰατροεῖο! Ἡ ἐκεῖνα τά τμήματα τῆς βιολογίας πού θά παραπεμθοῦν γιά ἀργότερα θά τά ξαναβρεῖ μπροστά του ὁ φοιτητής πλέον τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, γιατί φαίνεται ὅτι κατά τίς πληροφορίες τοῦ Ἱπουργεῖου στίς φιλοσοφικές σχολές διδάσκεται καί βιολογία!

Εἶναι βέβαια γελοῖο νά στηρίζεται κανεῖς στή λογική τοῦ ὅ,τι ἀφήνεται σήμερα ἐκτός διδακτικοῦ, ἄρα καί ἐξεταστικοῦ πεδίου, θά τό συναντήσει ὁ νέος ἀργότερα καί ἐπομένως τό μορφωτικό ἔλλειμμα δέν θά εἶναι παρά προσωρινό. Ὅλοι οἱ καθηγητές τῶν Πανεπιστημίων ξέρουν πολύ καλά, τό βλέπουν στά μάτια καί στίς πρῶτες προσπάθειες τῶν φοιτητῶν τους, ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν πρωτοετῶν δέν ἔχει τίς ἀπαιτούμενες γνώσεις καί τίς γενικότερες μορφωτικές προϋποθέσεις νά παρακολουθήσει τό μάθημα. Οὔτε κἀν οἱ ἀριστοῦχοι πού στίς φετεινές ἐξετάσεις βαθμο-

1. Πολύ ὀρθά ὁ Δ.Μ. Μαρωνίτης τονίζει ὅτι: «ἡ ἐξίσωση διδακτέας καί ἐξεταστέας ὕλης πρέπει, πιστεῦω, ταχύτατα νά μεταβληθεῖ σέ μαθηματική ἀνισότητα. Γιατί προέχει ἡ διευρυμένη καί διαλογική διδασκαλία: ἔπεται, ὅσο γίνεται, πῶς περιορισμένη, ἡ γραπτή ἐξέταση, ὡς ἀναγκαῖο μᾶλλον κακό» (Βῆμα, 3.9.2000).

λογήθηκαν μέ 18 καί 19. Ὅποτε ὁ εὐσυνείδητος καθηγητής, γιά ἓνα διάστημα, κάνει στό Πανεπιστήμιο τή δουλειά πού θά ἔπρεπε νά εἶχει γίνει στό Λύκειο γιατί δέν ἔχει νόημα νά διδάσκει μπροστά σέ μάτια ἀπλανή ἢ ὡτα μή ἀκουόντων γιατί δέν εἶναι σέ θέση νά κατανοήσουν. Γιά νά μαθαίνουμε πρέπει νά κατέχουμε ἐκείνη τή γνώση πού ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς νέας γνώσης. Τοῦτος ὅμως ὁ εὐσυνείδητος καθηγητής ὑποσκάπτει τή λειτουργία τοῦ Πανεπιστημίου καθώς ἀθελά του ρίχνει τό ἐπίπεδο κάνοντας τή δουλειά τοῦ Λυκείου. Ὅποτε, ὁ ἐπίσης εὐσυνείδητος συναδέλφος του παραβλέπει πόσο καί ποιοί εἶναι σέ θέση νά τόν παρακολουθήσουν, καί κάνει κανονικά τή δουλειά του, πού ἀντιστοιχεῖ στό πανεπιστημιακό ἐπίπεδο. Ἀλλά στή πραγματικότητα «σολάρει» μόνο κάποιοι λίγοι ἐπικοινωνοῦν μέ τήν ἀνώτερη ἢ τήν εἰκαζόμενη ἀνώτερη γνώση τοῦ πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου. Καί οἱ ἀντιφάσεις συσσωρεύονται.

Ἡ χειρότερη, ὠστόσο, συνέπεια ἀπό τήν περικοπή τῆς ὕλης εἶναι ὅτι σακατεύεται ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς παιδείας, ἡ ἴδια ἡ μορφωτική λειτουργία τοῦ Λυκείου, διότι περικόπτονται τμήματα ἀπό ἓνα ἀδιαίρετο ὅλον τό ὁποῖο δέν ἐπιδέχεται περικοπές χωρίς νά ἀλλοιωθεῖ. Τήν ἴδια ὑπονόμευση, δραστικότερη μάλιστα, προξενεῖ καί ὁ περιορισμός τῶν ἐξεταζομένων μαθημάτων ἀπό 14 σέ 10 ἢ καί 9, ὅπως φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ προβληματισμός τοῦ Ὑπουργείου. Διότι, ἂν τό ὅλον τῆς γενικῆς παιδείας περιέχεται σέ συγκεκριμένα δέκα ἢ δεκαπέντε μαθήματα, ἡ μή ἐξέταση ὁρισμένων συνεπάγεται τήν ὑποτίμησή τους, ἄρα τήν ὑπονόμευση τοῦ ὅλου.

Ἡ «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη εἶχε ἓνα καί μόνο σωστό σημεῖο: κατάργησε τίς δέσμες καί ὑποχρέωσε τούς μαθητές νά προετοιμάζονται καί νά ἐξετάζονται σέ ὅλα τά βασικά μαθήματα, ἀνεξαρτήτως ποιά κατεύθυνση καί ποιά πανεπιστημιακή σχολή θά ἐπέλεγαν. Μέ τό παλαιό σύστημα ὅποιος ἀποφάσιζε νά πάει π.χ. κατά Πολυτεχνεῖο ἀδιαφοροῦσε πλήρως γιά τά φιλολογικά μαθήματα, κι ἀντίθετα οἱ ὑποψήφιοι τῆς Γ΄ δέσμης (φιλολογικά, νομικά κλπ.) ἀδιαφοροῦσαν πλήρως γιά τά μαθηματικά, τή φυσική, τή βιολογία. Κι ἐπειδή τό σύστημα μέ τίς δέσμες ἔζησε 20 δλόκληρα χρόνια —εἶναι μιά ἀπό τίς μεγάλες «προσφορές» τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τῆς ΝΔ πρὸς τόν ἑλληνικό λαό— σήμερα ὑπάρχουν στρατιές δλόκληρες ἀποφοίτων τοῦ ἑλληνικοῦ Λυκείου πού δέν ἔχουν ἀπολύτως καμιά σχέση μέ τή μαθηματική σκέψη ἢ τή φυσική, ἐνῶ ἀντίθετα «αὐτοί πού «διαπρέπουν» στίς θετικές ἐπιστῆμες δέν ἔχουν ἰδέα ἀπό ἱστορία, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, οἰκονομία, μαθήσεις γλώσσας καί λογοτεχνίας. Λέγεται καί λειτουργικός ἀναλφάβητισμός τό ἀποτέλεσμα αὐτό. Ἐξ αἰτίας του οἱ τελειόφοιτοι τοῦ ἑλληνικοῦ Λυκείου, ἔστω κι ἂν ἀργότερα γίνουν διάσημοι χειρουργοί, ἐπιτυχημένοι ἐπιχειρηματίες, καλοί ναυτικοί ἢ ἀγρότες, διαθέτουν μιά πολύ περιορισμένη ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας. Ἡ παρεχόμενη γενική παιδεία εἶναι τό-

σο ἀσθενής καί μερικευτική ὥστε δέ μπορεῖ νά προσφέρει στούς Ἕλληνες πολῖτες ἓνα ἐφόδιο αὐτοπροσδιορισμοῦ, μιά βάση ἀντίστασης στά ἐκάστοτε ἰδεολογήματα τοῦ συρμοῦ.

Γενική παιδεία: κοινωνικό ἀγαθό

Ἡ ἐπιλογή τῶν 14 ἐξεταζομένων μαθημάτων, ὅπως καί ὁ σχεδιαζόμενος περιορισμός σέ 9, δέν εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνός θαυτέρου προβληματισμοῦ γιά τό τί συνιστᾷ τή γενική παιδεία. Ὅπως ἔλεγα καί πῶ πάνω τό ὅλον τῆς γενικῆς παιδείας εἶναι ἀδιαίρετο, δέν τεμαχίζεται. Ἄν μέρος του εἶναι καί ἡ μουσική καί ἡ σωματική ἀγωγή πρέπει νά ἐξετάζεται κι αὐτή γιατί, πράγματι, μή ἐξεταζόμενο μάθημα εἶναι σά νά μήν ὑπάρχει. Ἡ φιλοσοφία, γιά παράδειγμα, πού δέν ἐξετάζεται, εἶναι σά νά μήν ὑπάρχει. Δέν ἀφορᾷ κανένα. Ἀλλά γενική παιδεία χωρίς φιλοσοφία εἶναι περιττοῦ σκορδαλιά χωρίς σκόρδο. Στήν πραγματικότητα τόσο ἡ ταύτιση τῆς ἐξεταστῆς μέ τή διδακτέα ὕλη, ὅσο καί ἡ περικοπή μερικῶν μαθημάτων δέν ἀπορρέουν ἀπό κάποια ἐπιστημολογική ἔρευνα γιά τό ἀναγκαῖο εὖρος καί βάθος τῆς γενικῆς παιδείας. Ἡ κυβέρνηση, ἀπλῶς, ἐπιδιώκει νά ἐπικρατήσῃ ἡπιο κλίμα τό χειμῶνα πού ἔρχεται. Πανικόβλητη μπροστά στήν ἔκταση τῆς ἀποτυχίας καί τῆ μαθητική διαρροή πού προκάλεσε ἡ μεταρρύθμιση καί φοβούμενη τίς ἀντιδράσεις, προσπαθεῖ νά ἐλαφρύνει κάπως τό βάρος αὐτοῦ τοῦ δολοφονικά ἐξεταστικοκεντρικοῦ συστήματος καί ν' ἀποφύγει τήν κοινωνική δυσαρέσκεια μέ τό συνακόλουθο πολιτικό κόστος.

Ἐκεῖνο πού ἔλλειψε ἀπό τήν προβληματική τῶν ἰθυνόντων εἶναι μιά συνεκτική καί ὀρθολογική ἀπάντηση στό ἐρώτημα τί πρέπει νά εἶναι, σήμερα, ἡ γενική παιδεία, ποῖος εἶναι δηλαδή ὁ ρόλος ἑνός σύγχρονου Λυκείου. Εἶχε λείψει καί τότε πού θέσπιζαν τίς δέσμες καί ὅταν τίς κατάργησαν καί τώρα πού προσανατολίζονται σέ περικοπές πλάτους καί βάθους.

Τό ἐρώτημα τί εἶναι ἡ γενική παιδεία ὡς πολιτιστικό-μορφωτικό ἀγαθό συνεῖρει ἓνα δεύτερο μέ τό ὁποῖο εἶναι ἀξεδιάλυτα συνδεδεμένο. Ἀφοῦ ἡ γενική παιδεία εἶναι κοινωνικό ἀγαθό ποιοί τό καρπώνονται; Ποιούς πρέπει νά ἀγγίζει μέ τά δῶρα τῆς ἡ γενικῆς παιδείας;

Τό δεύτερο αὐτό ἐρώτημα, πού ἔχει νά κάνει μέ τή δημοκρατικότητα τοῦ σχολείου, ἔχει λάβει μιά μερικῶς ἱκανοποιητική, ἀλλά ἀνεπαρκή, ἀπάντηση μέ τή θέσπιση τοῦ ὑποχρεωτικοῦ Γυμνασίου, τῆς ἐννιάχρονης ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης.

Τό ἐννιάχρονο ὑποχρεωτικό σχολεῖο ὅμως ἀπέχει πολύ ἀπό τό δωδεκάχρονο. Τό ζήτημα κι ἐδῶ δέν εἶναι ποσοτικό ἀλλά ποιοτικό. Γιατί σ' αὐτά τά κρίσιμα χρόνια τοῦ Λυκείου συντελεῖται ἡ ἡλικιακή ὠρίμανση τοῦ ἐφήβου, πραγματοποιεῖται ἡ δέουσα συσώρευση γνώσεων, μορφοποιούνται οἱ δεξιότητες καί τά ἐνδιαφέροντα τοῦ μαθητῆ. Ὡστε μόνο σ' αὐτά τά τελευταῖα χρόνια τό ἀγαθό τῆς γενικῆς παιδείας μπορεῖ νά γίνει

πλέον ὁ ὄριμος καρπός, τό ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς, σχετικά, μαθητείας, ἀσκήσεως καί προσωπικῆς βίωσης. Ὅπως τό δημοτικό σχολεῖο παρέχει ἐκείνη τή στοιχειώδη ἐκπαίδευση πού εἶναι ἀπαραίτητη σέ ὅλους, ἄλλο τόσο, στίς σημερινές κοινωνίες, ἡ ὀλοκληρωμένη γενική παιδεία εἶναι ἀνάγκη γιά ὅλους, χωρίς ἐξαίρεση καί ἀνεξάρτητα ἀπό τόν μελλοντικό ἐπαγγελματικό προσανατολισμό. Ἡ γενική παιδεία εἶναι ἡ κοινή μας γλώσσα πού ὅλοι καταλαβαίνουμε, ὅλοι χρησιμοποιοῦμε, αὐτή μέ τήν ὁποία ὅλοι ἐκφραζόμαστε: οἱ πλούσιοι καί οἱ φτωχοί, οἱ ἀριστεροί καί οἱ δεξιοί, οἱ ἀγρότες καί οἱ ναυτικοί, οἱ ἐργάτες, οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ τεχνίτες, οἱ ἐπιστήμονες, οἱ νοικοκυρές, οἱ ἀργόσχολοι, οἱ ταξίτζῆδες, οἱ κομπιουτεράδες, οἱ τραγουδιστές. Εἶναι τό κοινό ταμεῖο τοῦ πολιτισμοῦ μας ἀπό τό ὁποῖο ὁ οἰοσδήποτε πρέπει νά ἔχει τή δυνατότητα νά ἐκταμενεῖ τά ἀγαθά τῆς ἀποθησαυρισμένης εὐαισθησίας καί τῆς συσσωρευμένης γνώσης.

Ἡ γενική παιδεία, παρόλο πού τό περιεχόμενό της δέν εἶναι δυνατόν νά ὀρισθεῖ μέ ἀκρίβεια καί τελειδικα, περιέχει ἕνα σύνολο γνώσεων ἀλλά καί μεθόδων παραγωγῆς καί προσοικειώσεως γνώσεων πού θεωροῦνται ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ γιά τή σύσταση μιᾶς μορφωμένης προσωπικότητας. Καί συνάμα ἐμπεριέχει ἕνα σύνολο ἠθικῶν, αἰσθητικῶν καί κοινωνικῶν ἀξιών, ἐκείνων ἀκριδῶς, πού συνθέτουν μιᾶ καλλιεργημένη προσωπικότητα, χάρη στίς ὁποῖες ὁ κάθε ἀνθρώπος μπορεῖ νά γίνεται κοινωνός τῆς ἀνθρώπινης δημιουργίας καί τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας. Δέν εἶναι ἔμφυτες αὐτές οἱ ἀξίες, δέν εἶναι ἐγγεγραμμένες στό DNA τοῦ ἀτόμου, γιά τοῦτο «διδασκόν ἢ ἀρετή», παρόλο πού δέν ξέρομε πάντοτε τί εἶναι ἡ ἀρετή. Ὁ καταστατικός νόμος περί Μέσης Ἐκπαιδύσεως τῆ θέλει ἀνθρωπιστική ἀλλά καί «ἐλληνορθόδοξη», ἄλλοι τήν ἐννοοῦν ὡς ἀνθρωπιστική, ἄλλοι θά τήν ἠθελαν πρακτική, δηλαδή «ἐπαγγελματική-τεχνολογική». Ἄλλωστε στή σύνοδο κορυφῆς τῆς Λισσαβώνας (Ἰούνιος 2000) οἱ πρωθυπουργοί τῆς ΕΕ χάραξαν σέ ἀδρές γραμμές τίς ἀρχές μιᾶς ἐκπαιδευτικῆς ἐνοποίησης πού θά ὑπερβαίνει τίς ἐθνικές ἐκπαιδευτικές πολιτικές. Ἡ ἔμφαση δόθηκε στήν ἐπαγγελματική-τεχνολογική παιδεία, τή γενίκευση τῆς πληροφορικῆς. Πιστεύουν ὅτι μ' αὐτόν τόν προσανατολισμό ἡ ΕΕ θά γίνει ἀνταγωνιστική στό πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποιημένης ἀγορᾶς.

Ὡστόσο, παρά τά στριμώγματα, τίς ἀλλοιώσεις, τίς περικοπές πού ὑφίσταται, ἡ γενική παιδεία ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἕνα ἀνοιχτό πεδίο γνωστικῶν, ἰδεολογικῶν καί ἐκπαιδευτικῶν κατακτήσεων καί ἀναζητήσεων. Παρά τίς τάσεις πού κυριαρχοῦν κάθε φορά, εἶναι τά ἴδια τά μαθησιακά ἀντικείμενα πού δημιουργοῦν συνεχεῖς ἀναρωτήσεις, εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ φορεῖς τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος (γονεῖς, μαθητές, ἐκπαιδευτικοί, πολιτική ἡγεσία), πού, κατέχοντας διαφορετικές ταξικές θέσεις στό πλαίσιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ, ἐπιβάλλουν νέες ἀρθρώσεις, ἐξισορροπιήσεις, ἀνατροπές καί μετασχηματισμούς. Ἀπό τά μαθη-

ματικά ὡς τή φιλοσοφία, ἀπό τή λογοτεχνία στή βιολογία, ἀπό τήν οἰκονομία στή μουσική, ἀπό τήν ἱστορία τή γεωγραφία καί τίς ξένες γλώσσες ξετυλίγεται μιᾶ σύνθετη διαδικασία πού ἀνοίγεται συνεχῶς σέ νέους κόσμους καί συναντᾷ τήν πολυφωνία τῶν κόσμων.

Γι' αὐτό τό Λύκειο, τό ὄργανο δηλαδή τῆς γενικῆς παιδείας, δέν μπορεῖ νά εἶναι σχολεῖο εἰδίκευσης, ἀκόμη κι ἂν ὡς εἰδίκευση θεωρηθεῖ συνάρθρωση ποικίλων μαθησιακῶν ἀντικειμένων. Ἡ γενική παιδεία εἶναι ἕνα ὄλον ὄχι ἕνα σύνολο. Στό ὄλον ὑπάρχει μιᾶ δομική σχέση ἀνάμεσα στά στοιχεῖα πού τό συναποτελοῦν μέ τήν ἐννοία ὅτι τό καθένα ἀπ' αὐτά προϋποθέτει καί συνεπάγεται ὅλα τά ἄλλα, ἐνῶ τά μέρη δέν ὑπάρχουν παρά ὡς στοιχεῖα τοῦ ὄλου (Ἀριστοτέλης). Ἔτσι, τά μαθήματα ἐνός προγράμματος ἐξαετοῦς μαθητείας δέν εἶναι μιᾶ παρατακτῆ ἄθροιση γνώσεων καί πληροφοριῶν κατανεμημένη μέ μιάν ὀρισμένη δοσολογία στό χρόνο. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς παιδείας ὡς μορφωτικό κεκτημένο, ἀτομικό καί συλλογικό, εἶναι μιᾶ «γραμματική τῶν πολιτισμῶν» γιά ὅλους (Μπρωντέλ). Κι ὅπως ὅταν διδασκόμαστε τή γραμματική μιᾶς γλώσσας, ἂν γιά τόν ὁποιοδήποτε λόγο μείνουν ἔξω ἀπό τή διδασκαλία π.χ. τά ρήματα ἢ τά οὐσιαστικά, τότε, ἀπλούστατα, δέν διδασκόμαστε αὐτή τή γλώσσα, ἔτσι συμβαίνει καί μέ τή γενική παιδεία: ἂν κάποια ἀπό τά δομικά της στοιχεῖα μείνουν ἀπ' ἔξω ἢ διδαχθοῦν κολοβωμένα, ἀπλούστατα, καταρρεῖ ὀλόκληρη ἡ κατασκευή. Περίπτωση συνηθέστατη στά καθ' ἡμᾶς.

Βέβαια εἶναι καί οἱ ἀνεπάρκειες τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μηχανισμοῦ πού ὀδηγοῦν σέ τέτοιες ἀναπηρίες. Σνηθέστατα ὅμως κυριαρχεῖ μιᾶ χρησιμοθηρική ἀντίληψη γιά τή γενική παιδεία. Κάτω ἀπό τό συνεχές ἄγχος τοῦ «ἐκσυγχρονισμοῦ» (ὁ ἐκσυγχρονισμός δέν εἶναι ἀνακάλυψη τῆς κυβέρνησης Σημίτη) τό πρόγραμμα φορτῶνται μέ ὀλοένα καί περισσότερα καί ἐκτενέστερα ἀντικείμενα, ὥστε νά ἀνταποκρίνεται, λέει, στίς σημερινές συνθήκες. Ἀποτέλεσμα: οὔτε ὁ χρόνος ἐπαρκεῖ γιά μιᾶ σέ βάθος διδασκαλία οὔτε σ' αὐτή τή βεβαιωμένη πολυπραγμοσύνη μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ ἡ προσωπική, συγκινησιακή καί πνευματική ἐμπειρία τοῦ μαθητῆ.

Τί ἀπαγορεύει ὅμως τή γενίκευση τοῦ δωδεκάχρονου ὑποχρεωτικοῦ σχολείου; Ἐλλειψη πόρων εἶναι ἡ πρώτη καί μόνη ἀπάντηση. Ἄλλά εἶναι λάθος. Τό 3,5% τοῦ ΑΕΠ πού διατίθεται γιά τήν ἐκπαίδευση δέν ὀφείλεται σέ ἀντικειμενική στενότητα τῶν πόρων. Εἶναι ἐπιλογή. Διότι ἄλλοι στόχοι ἀπορροφοῦν τά πολλά χρήματα, γιά παράδειγμα οἱ ἐξοπλισμοί, τά «μεγάλα ἔργα», οἱ Ὀλυμπιακοί ἀγῶνες κ.λπ. Ἄς ἀφήσουμε ἐπομένως τό μῦθο τῆς στενότητας πόρων. Ἄλλωστε ἀπό τήν Ἀριστερά καί τοῦς ἐκπαιδευτικούς μονίμως καταγγέλλεται ἡ πολιτική τῆς φτωχῆς ἐκπαίδευσης.

Ἡ κρατοῦσα ἐκπαιδευτική πολιτική, ὅπως ἰδιαίτερα διαμορφώθηκε μέ τήν «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη, ἐγκαταλείπει ὀριστικά τό ὄνειρο τοῦ ὑποχρεωτικοῦ Λυ-

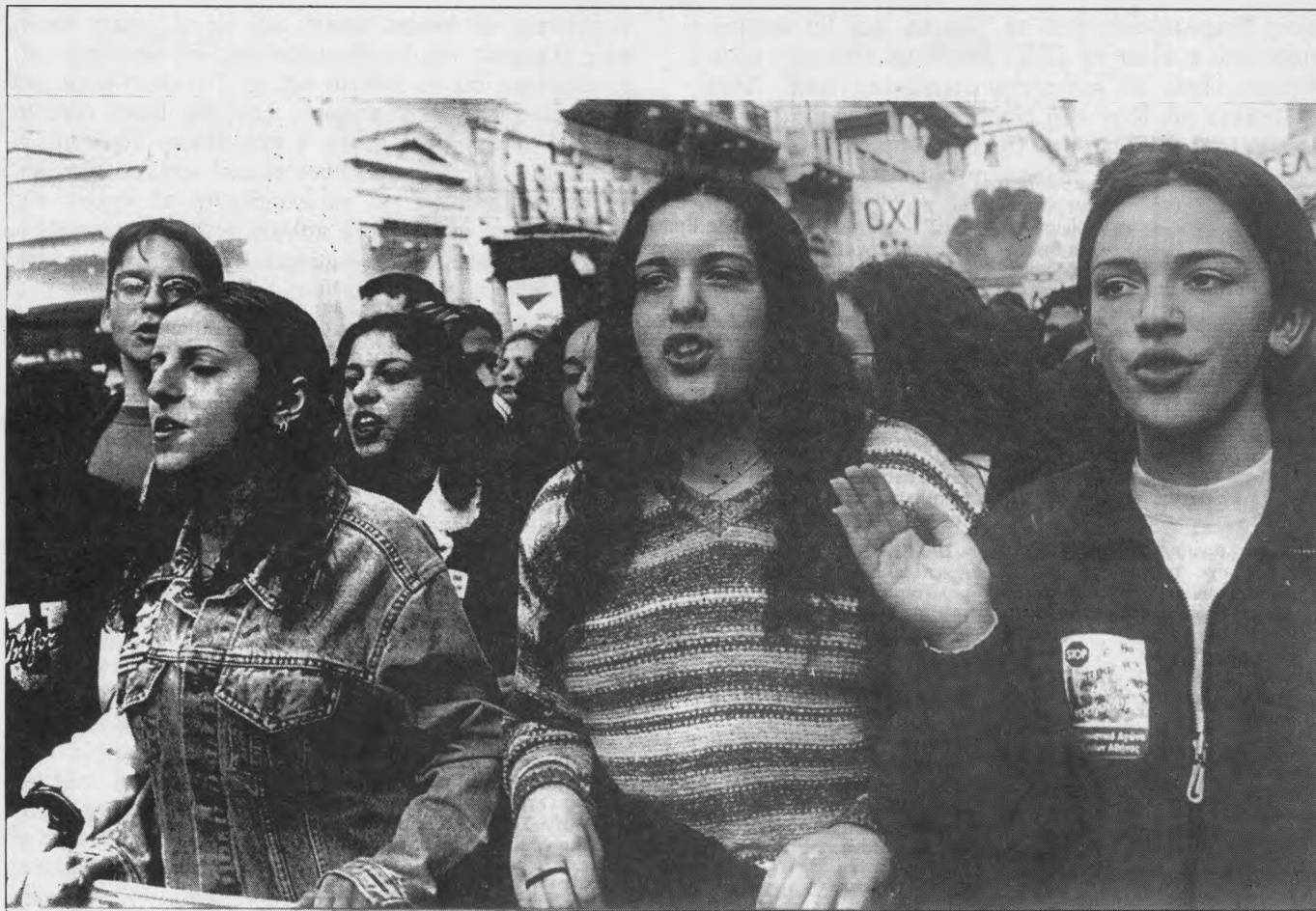


κείου, αν υποθεθεί ότι οι κρατούντες είχαν ποτέ τέτοια όνειρα. Και μόνο τό γεγονός ότι μετατρέπει τό Λύκειο σέ έξεταστικό κέντρο γιά τήν πρόσβαση στά ΑΕΙ-ΤΕΙ αποδεικνύει ότι εφαρμόζεται μιά πολιτική αποτροπής από τά Λύκεια τής μεγάλης πλειοψηφίας τών νέων, άρα και από τήν, τύποις τουλάχιστον, παρεχόμενη σ' αυτά γενική παιδεία.

Όπως έδειξαν τά αποτελέσματα εφαρμογής τής «μεταρρύθμισης» Άρσένη, ό λυκειακός πληθυσμός μέσα σέ δυό χρόνια μειώθηκε περίπου κατά τό ήμισυ.² Και μόνο οι μισοί θά αποκτήσουν τό άπολυτήριο τό όποιο, πράγματι, δίνει τή δυνατότητα έγγραφής σέ κάποιο ΑΕΙ-ΤΕΙ, ανάλογα μέ τήν έπιλεγείσα κατεύθυνση και τή βαθμολογία στή Β' και Γ' Λυκείου. Οι τυχεροί αυτοί, αποτέλεσμα μιας σκληρής έπιλογής πού ώθει προς τά πάνω μιάν όρισμένη έλίτ, κατανέμονται στα πανεπιστημιακά τμήματα όπου, υποτίθεται, θά αποκτήσουν τά έφόδια γιά νά μετατραπούν σέ επαγγελματική έλίτ. Είναι αυτοί πού θά στελεχώσουν τόσο τά παραδοσιακά επαγγέλματα τής πνευματικής εργασίας όσο και τά νέα πού δημιουργούν ή εισαγωγή τών νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και ή συνακόλουθη αναδιάρθρωση τών κοινωνικών σχέσεων. Θά μπορούσαμε νά πούμε ότι ό «έκσυγχρονισμός», ως μιά γενικότερη στρατηγι-

κή, επιδιώκει μέσα από τόν εκπαιδευτικό μηχανισμό, ν' άνοίξει τό δρόμο στις νέες έλίτ και ν' άπαλλάξει τήν άνώτατη εκπαίδευση, δηλαδή τήν επαγγελματική εκπαίδευση, από τήν πίεση πού ασκούν σ' αυτήν οι με-

2. Φέτος αποφοίτησαν 70.000 μαθητές ενώ πέρυσι είχαν αποφοιτήσει 117.000. «Ό πυρήνας τής "μεταρρύθμισης" Άρσένη», σημειώνει εύστοχα ό Μιχάλης Σαμπατακάκης -Άύγή, 27 Άύγ. 2000- «είναι ό αποκλεισμός από τό Λύκειο όσων έπρόκειτο νά αποκλειστούν από τήν τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό έγινε δυνατό μέ τήν έπιβολή έξετάσεων πού θά ήταν κριτήριο προαγωγής και αποφοίτησης στό Λύκειο και ταυτόχρονα κριτήριο έπιλογής γιά τήν τριτοβάθμια εκπαίδευση». Ίδιες έπιστημόσεις μέ άδιάσειστα στοιχεία έχει κάνει και ή ΟΛΜΕ. Αυτόν τόν όλοφάνερο αποκλεισμό ό κ. Γερ. Άρσένης θέλησε νά διασκεδάσει ύποστηρίζοντας ότι, σύμφωνα μέ τά έπίσημα στοιχεία του ύπουργείου, «τό σύνολο τών αποφοίτων Γυμνασίου γιά τά έτη 1997, 98 και 99 είναι 366.572 μαθητές ενώ στις τρεις τάξεις του Ένιαίου Λυκείου και ΤΕΕ άνέρχονται σέ 369.513» (Καθημερινή, 27 Άύγ. 2000). Έχουμε δηλαδή μιά αύξηση μεταγυμνασιακού πληθυσμού 2941 μαθητών! Τό κόλλο απλό: έξομοίωσε τόν μεταγυμνασιακό πληθυσμό, προσθέτοντας μαθητές Λυκείου και μαθητές ΤΕΕ. Τή μέρα μέ τή νύχτα.



γάλες μάξες τών ύποψηφίων φοιτητῶν. Τήν ἴδια λογική διαβλέπει κανεῖς στήν πληθώρα τών νέων πανεπιστημιακῶν τμημάτων πού φύονται σάν τά μανιτάρια, συχνά χωρίς καμιά ἀπολύτως ἐπιστημολογική καί ἐπιστημονική τεκμηρίωση γιά τόν καθορισμό τοῦ γνωστικοῦ τους ἀντικειμένου. Ἔτσι ἀπό τή μιὰ μεριά ἔχουμε ἕναν κατακερματισμό τών γνωστικῶν ἀντικειμένων κι ἀπό τήν ἄλλη μιὰ προσαρμογή στίς πραγματικές ἢ πιθανολογούμενες ἀνάγκες τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Κι ἐδῶ, μέ τόν πιό ὠμό τρόπο, εἶναι ἡ οἰκονομία τών νέων τεχνολογιῶν, δηλαδή ἡ σύγχρονη καί ἐκσυγχρονιζόμενη καπιταλιστική παραγωγή, πού ὑπαγορεύει τίς ἀπαντήσεις καί τίς λύσεις.

Ἡ σφαγή τῶν ἀμνῶν

Στό μεταξύ καί φέτος ὑπῆρξε ἡ «σφαγή τῶν ἀμνῶν» στά Λύκεια. Τί εἶναι αὐτή ἡ σφαγή; Ἡθελημένη ἡ τούς ξέφυγε; Θά ἦταν ἀφελές νά πιστεῦει κανεῖς ὅτι τούς ξέφυγε ἡ κατάσταση, ἐκτός κι ἂν θά ἔπρεπε νά ἀναγνωρίσει στούς ἰθύνοντες ἕνα τόσο μεγάλο βαθμό ἀσαγεσοσύνης. Τό γεγονός εἶναι πάντως ὅτι κόβεται ἤδη ἀπό τή Β΄ Λυκείου ἕνας σοβαρός ἀριθμός νέων στά δεκαῆξι τους χρόνια τούς στεροῦν τή δυνατότητα

νά βελτιωθοῦν ἐνῶ ἀκόμη πιό πολλοί βλέπουν ὅτι εἶναι μάταιο νά ἐγγραφοῦν στό Λύκειο καί «αὐτοαποκλείονται». Τό φαινόμενο αὐτό δέν εἶναι καινούργιο. Μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο τά 2/3 τῶν ὑποψηφίων γιά τά ΑΕΙ-ΤΕΙ δέν κατακοῦσε τό πολυπόθητο εἰσιτήριο τῆς ἐπιτυχίας. Ἐπί χρόνια, διαγωνίζονταν περίπου 140.000 ὑποψήφιοι γιά τά ΤΕΙ-ΑΕΙ καί πετύχαιναν περίπου 42.000 μέ 45.000 τό χρόνο. Μέ τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη τό καινούργιο εἶναι ὅτι ἕνας στούς δύο νέους τῆς λυκειακῆς ἡλικίας ἀποβάλλεται ἀπό τό Λύκειο: ἢ δέν ἐγγράφονται κόν σ' αὐτό διαβλέποντας τό μάταιο τῆς προσπάθειας ἢ ἐγγραφόμενοι διαρρέουν ἢ δέν καταφέρνουν νά τό τελειώσουν. Αὐτό εἶναι τό νέο στοιχεῖο: ἡ σημερινή ὀργάνωση τοῦ Λυκείου ἀρνεῖται στούς μισούς περίπου νέους καί νέες ὄχι μόνο τήν πρόσβαση στά ΑΕΙ-ΤΕΙ (αὐτό συνέβαινε πάντα) ἀλλά τό ὕψιστο μορφωτικό καί κοινωνικό ἀγαθό πού ὀνομάζεται γενική παιδεία. Ἡ πολιτεία κατέστησε τή γενική παιδεία προνόμιο μιᾶς ὀρισμένης ἐλίτ, περισσότερο ἀπ' ὅσο ἦταν παλαιότερα.

Σ' αὐτή τήν κριτική τό ὑπουργεῖο καί οἱ ἰδεολογικοί του συνεργοί ἀπαντοῦν ὅτι ὅσοι δέν τελειώνουν τό Λύκειο δέν σημαίνει ὅτι ἀποβάλλονται ἀπό τήν ἐκπαίδευση. Ὑπάρχουν, λέγει, τά ΤΕΕ πού θά ὑποδεχοῦν

οὓς αποκλείονται ἀπό τό Λύκειο. Δέν θά συζητήσουμε ἐδῶ τί εἶναι τά ΤΕΕ. Ἀποθῆκες νεανικῶν εὐαισθησιῶν εἶναι, μέ ἀσήμαντη μορφωτική τιμή. Ἀλλά καί ἄριστα νά ἦταν στό εἶδος τους τά σχολεῖα αὐτά δέν εἶναι τά προσιδιά γιά τή γενική παιδεία ἐκπαιδευτήρια. Στή καλύτερη περίπτωση θά ἦταν ἐκπαιδευτήρια μιᾶς κάποιας ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης. Εἶπαμε, ὅμως, ἡ ἐπαγγελματική κατάρτιση δέν εἶναι γενική παιδεία. Ὁ ἄριστος κάτοχος γενικῆς παιδείας, ἂν ὑποθεθεῖ ὅτι ὑπάρχει τέτοιος, δέν μαθαίνει νά κάνει κάποια δουλειά. Τό ἀπολυτήριο Λυκείου δέν πιστοποιεῖ ἀπολύτως καμιά ἐπαγγελματική ιδιότητα, καμιά ειδικότητα. Παλαιότερα, ὡς τά χρόνια τῆς δικτατορίας περίπου, μέ τό ἀπολυτήριο τοῦ Γυμνασίου ὡς μόνο τυπικό ἐφόδιο, μποροῦσε ὁ κάτοχός του νά διορισθεῖ στό δημόσιο, σέ τράπεζες, σέ ΝΠΔΔ, σέ ιδιωτικές ἐπιχειρήσεις. Μ' ἄλλα λόγια τό ἀπολυτήριο Γυμνασίου ἦταν τό ἀπαιτούμενο ἐπαγγελματικό - μορφωτικό ἐφόδιο γιά τίς κατώτερες θέσεις στήν κλίμακα τῆς πνευματικῆς ἐργασίας. Οἱ γνώσεις πού τό ἀπολυτήριο πιστοποιοῦσε ἦταν ἀρκετές γιά νά κάνει κανεῖς ὀρισμένες δουλειές γιά τίς ὁποῖες καί προσλαμβάνονταν. Πέραν τούτου, κι αὐτό εἶχε τεράστια σημασία, ὁ κάτοχος τοῦ ἀπολυτηρίου Γυμνασίου *ἐθεωρεῖτο μορφωμένος*. Ἄν ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση ἔσπαγε τό φράγμα τοῦ ἀναλφάβητισμοῦ καί δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις μιᾶς πορείας πρὸς τήν ἐγγραμματοσύνη, ἡ Μέση Ἐκπαίδευση εἰσήγαγε τούς νέους στή μόρφωση. Θά μποροῦσε μάλιστα νά πεῖ κανεῖς ὅτι, μέσα στίς τότε συνθήκες, παρήγαγε μορφωμένους ἀνθρώπους ὅ,τι καί νά σήμαινε ὁ ὅρος μόρφωση, ὅ,τι καί νά περιεῖχε ἀπό τόν ἀέραντο θησαυρό τῶν γνώσεων, τῶν μαθησεων καί τῶν δεξιοτήτων.

Σήμερα τά πράγματα ἄλλαξαν. Ἡ παρεχόμενη στό Λύκειο ἐκπαίδευση, ὅπως τονίστηκε ἤδη, δέν ἔχει καμιά εἰδική ἐπαγγελματική τιμή. Αὐτό ἰσχύει εἴτε τά διδασκόμενα μαθήματα εἶναι πολλά εἴτε λιγότερα, εἴτε εἶναι ἐξεταζόμενα εἴτε ὄχι, εἴτε οἱ σελίδες τῶν ἐγχειριδίων ἀβγατίζουν, εἴτε προστίθεται διδακτικά βοηθήματα καί ἐποπτικά μέσα, εἴτε ἐφαρμόζονται νέες μέθοδοι διδασκαλίας, ἀκόμη κι ἂν ὁ κάθε μαθητής κάθεται μπροστά στόν προσωπικό του ἠλεκτρονικό ὑπολογιστή, μπορεῖ νά συνδεθεῖ μέ τό Διαδίκτυο καί νά κινεῖται μέ ἄνεση στόν κυβερνοχώρο.

Ἡ μηδενική ἐπαγγελματική τιμή τοῦ ἀπολυτηρίου Λυκείου

Κι ἐδῶ ἀνακύπτει τό κεντρικό ἐρώτημα: Ἄφοῦ ἡ Μέση Ἐκπαίδευση (Λύκειο καί Γυμνάσιο), ὅσο κι ἂν «έκσυγχρονισθεῖ», ὅσο κι ἂν βελτιωθεῖ, δέν παρέχει ἐπαγγελματική κατάρτιση ἐπιτελεῖ ἄραγε τόν νομοθετημένο ρόλο της ὡς ἐκπαιδευτικό ὄργανο παροχῆς γενικῆς παιδείας;

Θά ἦταν πολύ ἰσοπεδωτική ἡ ἀπάντηση πού, κατα-

γράφοντας τά ἄπειρα τρωτά καί τίς τεράστιες ὑπαρκτές ἐλλείψεις τῆς Μ. Ἐκπαίδευσης, θά κατέληγε στό συμπέρασμα ὅτι τό Λύκειο καί τό Γυμνάσιο εἶναι μιᾶς ξεφλημένη καί χρεωκοπημένη ὑπόθεση. Εἶναι ὡστόσο πλατεῖα διαδεδομένη αὐτή ἡ πεποίθηση. Τήν ἐπαναλαμβάνουν καί τήν πιστεύουν εἰδικοί καί ἀνειδίκευτοι. Ἄλλωστε, ἀκριβῶς γιά νά ἀποφύγουν τά «χάλια τῆς ἐκπαίδευσης» εἶναι τόσοι πολλοί αὐτοί πού προσφεύγουν στά ιδιωτικά ἐκπαιδευτήρια ἂν διαθέτουν τά ὑπερογκά διδάκτρα. Γιά τόν ἴδιο λόγο καταφεύγουν στά πάσης φύσεως φροντιστήρια, κι ὄχι μόνο στή Β' ἢ τή Γ' Λυκείου, τά χρόνια δηλαδή στά ὁποῖα κρίνεται ἡ εἴσοδος στά πανεπιστήμια. Κανείς γιά παράδειγμα δέν θεωρεῖ ὅτι ὁ μαθητής μπορεῖ στό Γυμνάσιο καί τό Λύκειο νά μάθει ἀγγλικά ἢ γαλλικά, παρόλο πού οἱ ξένες γλώσσες διδάσκονται ἐπὶ ἔξι συναπτά ἔτη. Γιά τήν ἐκμάθηση ξένης γλώσσας οἱ πάντες, καί μέ τό δικίο τους, ἐμπιστεύονται μόνο τά ιδιωτικά ἐκπαιδευτήρια ξένων γλωσσῶν, ὄχι τό δημόσιο σχολεῖο.

Ὡστόσο αὐτή ἡ ἀπαξίωση τοῦ Λυκείου, ἐνῶ τήν τροφοδοτοῦν καί τή δικαίωνουν οἱ τεράστιες ἐλλείψεις του (ἐλλείψεις ὑλικοτεχνικές, προσωπικοῦ, ἐσωτερικές ἀδράνειες, θεσμοί ἀνασχητικοί, νοοτροπίες πού παράγουν πλήξη κι ἀδιαφορία) δέν ἀντιστοιχεῖ στήν πραγματική κατάσταση. Δέν εἶναι τόσο ζοφερή ἡ πραγματικότητα τοῦ σχολείου ὅπως τή ζωγραφίζουν οἱ ἐπικριτές του. Γιά νά τό πῶ διαφορετικά καί μέ πιό κατηγορηματικό τρόπο: ὅση γενική παιδεία μεταδίδεται καί ἐγχαράσσεται στούς ἐλληνοπαιδες ὀφείλεται σ' αὐτό τό ὄντως μίξερο καί ἀναπαρκέστατο σχολεῖο. Αὐτό τό ξέρουν οἱ ἴδιοι οἱ μαθητές, παρά τίς γκρίνιες, τίς κριτικές, τήν κοπάνα, τήν ἀδιαφορία καί τήν πλήξη, παρά τήν αἴσθηση ἑνός μεγάλου πολιτιστικοῦ καί μορφωτικοῦ ἐλλείμματος πού αἰσθάνονται, παρά τά ἀνατριχιαστικά ποσοστά ἀποτυχίας γιά τήν ὁποῖα ὑπεύθυνο εἶναι τό ἴδιο τό σχολεῖο. Παρά ταῦτα οἱ μαθητές τό ἀγαποῦν τό σχολεῖο τους. Καί οἱ ἐκπαιδευτικοί τό ἴδιο. Ἄν ἔλλειπε τό ἐνδιαφέρον τῶν μαθητῶν γιά τό σχολεῖο καί τή μάθηση πού παρέχεται σ' αὐτό, ἂν οἱ ἐκπαιδευτικοί δέν ἀνταποκρίνονταν στό ρόλο τους καί ἦταν ἔτσι ὅπως τούς περιγράφει ἡ κατεδαφιστική κριτική, τό σχολεῖο τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης, ὡς θεσμός, θά εἶχε ὀλοσχερῶς χρεωκοπήσει. Ἀλλά κάτι ἀπό τή μεγάλη μορφωτική παράδοση τοῦ σχολείου ἐπὶ ἐνάμισιο αἰῶνα, κάτι ἀπό τίς μεγάλες ἀξίες πού τό συγκρότησαν καί τό συνέχουν ἀκόμη, κάτι ἢ μᾶλλον πολλά ἀπό τήν ἀξιοπρέπεια τῶν ἐκπαιδευτικῶν πού δέν θέλουν νά βλέπουν τόν ἑαυτό τους ν' ἀκυρώνεται ὡς δάσκαλος καί ὡς ἐργαζόμενος, κάτι ἀπ' ὅλα αὐτά κι ὅλα μαζί εἶναι οἱ σπίθες πού κρατᾶνε ἀκόμη ἀναμένη τή φωτιά. Παρά τά πάσης φύσεως ἀνωθεν καί ἔξωθεν πυροσβεστικά ἢ φωτιά τῆς μόρφωσης συνεχίζει νά καίει στά Λύκεια γιατί δέν ἐπαψαν νά ἀπασχολοῦν τούς ἐφηβους τά μεγάλα ἐρωτήματα τῆς ζωῆς, τοῦ κόσμου, τῶν ἀπαρχῶν, τῆς κοινωνίας, τοῦ ἑαυτοῦ, τοῦ διπλανοῦ (καί βεβαίως τῆς διπλανῆς), τῆς ἰστορίας,

τῆς αἰτίας, τῆς ψυχῆς. Εἶναι δηλαδή οἱ ἀπορίες στίς ὁποῖες ἡ γενική παιδεία, ὡς ἔλλογη γνῶση καί κατανόηση τοῦ κόσμου, προσπαθεῖ νά δώσει μιά ἀπάντηση. Ἀπάντηση πού κατ' ἀρχήν δέν ταυτίζεται μέ τήν ἐπαγγελματική κατάρτιση.

Ἡ δομική κρίση στό Λύκειο

Ἄλλά τότε γιατί χειμάζεται τό Λύκειο; Γιατί ἔχουν βάση οἱ ἐναντίον του ἐπικρίσεις; Γιατί μιλάμε συνέχεια γιά κρίση στήν ἐκπαίδευση καί χάος στήν παιδεία;

Θά προσπαθήσω ν' ἀπαντήσω παρακάμπτοντας τά προβλήματα πού προκύπτουν ἀπό τίς θεσμικές καί τίς ὑλικοτεχνικές ἀνεπάρκειες, ὄχι βέβαια ἐπειδή δέν ἔχουν σημασία. Ἐχουν καί τεράστια μάλιστα. Ἄλλά ἡ κρίση στό σχολεῖο ὑπάρχει καί ἐκδηλώνεται στήν ἴδια τήν τή φιλοσοφία, στό λόγο ὑπαρξῆς τους, στή κοινωνική νομιμοποίηση τοῦ ρόλου του. Ἡ κρίση, βέβαια, παράγεται ἐκτός σχολείου εἰσβάλλει ὅμως ὀρηκτικά στίς γραμμές του, τό ἀποδιοργανώνει καί ἀπονομιμοποιεῖ τίς ὡς τώρα παραδεδομένες λειτουργίες του. Μέσα στό σύγχρονο πολιτικό καί ἰδεολογικό πλαίσιο στό ὁποῖο ἡ οἰκονομία ὑπαγορεύει ἀκόμη καί τήν ἐκπαιδευτική πολιτική, ἐπιδιώκεται ἡ ἐμπέδωση ἐνός «ἀπορρυθμισμένου» σχολείου, ἀνάλογου πρὸς τίς τάσεις ἀπορρύθμισης καί εὐελιξίας τῆς ἐργασίας. Ἡ «ἀπασχολησιμότητα» τῆς ἐργατικῆς δύναμης πρέπει νά βρεῖ τό ἀντίστοιχό της στίς ἴδιες τίς παιδαγωγικές δομές καί τόν μαθησιακό ὀρίζοντα τοῦ σχολείου. Εἶναι καινούργια αὐτή ἡ τάση στόν τόπο μας, εἰσάγεται κυρίως μέ τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη. Εὐανάγνωστες οἱ πολιτιστικές καί κοινωνικές συνέπειές της, ἀλλά ἰσχυρές εἶναι ἀκόμη καί οἱ ἀντιστάσεις. Ἐξ οὗ ἡ κρίση.

Σέ μιά ἐποχή πού, ὅπως λέγεται, ὑπάρχει «κρίση νοήματος», στό βαθμό πού αὐτή ἡ διαπίστωση ἀντιστοιχεῖ σέ κάποιες πραγματικότητες καί δέν ἀποτελεῖ φιλοσοφίζουσα θρηνηδία, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι εἶναι εἰδικά ἡ Μέση Ἐκπαίδευση στήν ὁποία ἐκφράζεται αὐτή ἡ «κρίση νοήματος». Μέ τήν ἐννοια ὅτι οἱ ὡς τώρα ἰσχύουσες οἰκουμενικοῦ τύπου ἐκπαιδευτικές νοηματοδοτήσεις, ἀξιοδοτήσεις καί λειτουργίες τοῦ σχολείου, γοργά καί σταθερά, δίνουν τή θέση τους σέ νέες ἀντιοικουμενικές καί συνάμα ἀτομιστικές ρυθμίσεις. Τό «νόημα» στή Μέση Ἐκπαίδευση δέν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπό τό περιεχόμενο τῆς μόρφωσης, τό ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς παιδείας. Γενική γιατί οἱ ἀναφορές της ἦταν τά μεγάλα κοινωνικο-ιστορικά σύνολα – ἡ ἀνθρωπότητα, ἡ οἰκουμένη, τό ἔθνος, ὁ πολιτισμός, οἱ τάξεις, ἡ θρησκεία, ἡ δημοκρατία–, γενική ἐπίσης καθ' ὅσον κάλυπτε ἓνα εὐρύ φάσμα μαθήσεων διά τῶν ὁποίων ὁ κόσμος γινόταν νοητός, ἀναγνωρίσιμος, ἀναπαραστάσιμος. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι αὐτό πού ὀνομάστηκε «μεγάλες ἀφηγήσεις» τῆς νεωτερικότητας δέν ἦταν παρά μιά προσπάθεια ταξινόμησης τοῦ χάους πού ἐπικύρωνε καί νοηματοδοτοῦσε τήν προσωπική θέση καί στάση τοῦ καθενός. Θά μπορούσαμε ἐπι-

σης νά ποῦμε ὅτι ἡ κλασική - ἀνθρωπιστική παιδεία, στοιχεῖο τῆς ὁποίας, ὀπωσδήποτε, ἦταν καί οἱ φυσικομαθηματικές μαθήσεις, ἀποτελοῦσε τή ραχοκοκκαλιά τῆς μόρφωσης. Τό σχολεῖο ἐκκαλεῖτο νά προσφέρει μιά ὑψηλή ἐκλαϊκευση στοιχείων λόγου, λογισμοῦ, γνώσεων, αἰσθητικο-ἠθικῶν ἀξιών καί πολιτικο-κοινωνικῶν, ἱστορικῶν ἐμπειριῶν. Ὁ κάτοχος αὐτῶν τῶν στοιχείων, λογιζόταν ὡς ὁ μορφωμένος - καλλιεργημένος ἄνθρωπος, ιδιότητα πού ἀποκοτοῦσε στή διάρκεια μᾶς πειθαρχημένης μαθητείας (γιά αὐτό καί παλιότερα οἱ μαθήσεις ὀνομάζονταν disciplines, πειθαρχίες) καί ἡ ὁποία ιδιότητα πιστοποιούνταν διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ ἀπό τό γεγονός καί μόνον ὅτι ὁ μορφωμένος ἦταν ἱκανός χειριστής τῆς λόγιας γλώσσας, στήν προφορική καί γραπτή ἐκδοχή της. Ὅσο καί νά μοιάζει ταυτολογικό τό σχῆμα ἡ μόρφωση παρείχε στόν κάτοχό της τήν εὐχέρεια νά λειτουργεῖ κοινωνικά μιλώντας καί γράφοντας ὡς μορφωμένος, νά ἐπικοινωνεῖ διά τοῦ γραπτοῦ λόγου καί νά εἶναι κοινωνός τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ. Ἀφοῦ τά μεγάλα ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ – λογοτεχνία, ἐπιστήμη, πολιτικός λόγος, φιλοσοφία, ἠθική, δίκαιο– ἦταν διατυπωμένα ἀλλά καί διαμορφωμένα διά τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἡ γραφή καί ἡ ἀνάγνωση ἦταν τά κύρια ἐργαλεῖα τῆς μόρφωσης. Τό νά γράφεις καί νά διαβάζεις, τό νά ἐργάζεσαι, νά δημιουργεῖς, νά μετέχεις τῆς πνευματικῆς περιπέτειας ἀλλά καί τῆς διαχείρισης τοῦ κόσμου τούτου διά τοῦ καλλιεργημένου καί μάλιστα τοῦ γραπτοῦ λόγου, ἦταν ὁ τρόπος ὑπαρξῆς, ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ «ἐκπολιτισμένου» ἀνθρώπου καί συνάμα τρόπος διαφοροποίησης πρὸς τόν «ἀμόρφωτο» κόσμο. Ἡ μόρφωση ὡς προσωπική προσοικείωση καί βίωση τοῦ πολιτισμοῦ συνιστοῦσε τήν κεντρική ἀνθρώπινη ἀξία, ἦταν καίριο στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄς μή δώσω ἄλλο μᾶκρος. Πολλά θά μπορούσαν νά εἰπωθοῦν καί γιά τίς στρεβλώσεις τοῦ συστήματος αὐτοῦ καί γιά τήν ταξική του λειτουργία πού μέ βάση τό μηχανισμό τῆς μόρφωσης χώριζε τούς μορφωμένους ἀπό τούς ἀμόρφωτους ἐπιβάλλοντας συνάμα ἐκεῖνες τίς ἱεραρχήσεις πού ἦταν ἀπαραίτητες γιά τό τεχνικό καταμερισμό ἐργασίας: πολλά θά μπορούσαν νά εἰπωθοῦν, καί ἔχουν εἰπωθεῖ, γιά τίς παραδοσιακές σκληρύνσεις, τόν αὐτοεγκλεισμό τελικά τῆς παιδείας σέ μιά anima ὑπερτροφική καί ἓνα καχεκτικό corpus: ἡ μόρφωση αὐτή ἦταν πνεῦμα, μιά πνευματοκρατούμενη ψυχή. Ἦταν ὡστόσο ἓνα ιδιαίτερα δυναμικό σύστημα. Στό πλαίσιο τῆς νεωτερικότητας δυναμίτιζε συνεχῶς τά ὄρια τοῦ ὑπαρκτοῦ ἐπιβάλλοντας ἀκαταπαύστως μιά διεύρυνση τῶν ὀριζόντων πού ὀνομάστηκε πρόοδος. Ἄν ἡ νεωτερικότητα τελοῦσε στόν ἀστερισμό τῆς προόδου ἡ μόρφωση ἦταν μιά διαδικασί-α ἀνοιχτῶν ὀριζόντων, μιά διαδικασία χωρίς τέλος, τόσο πού ἡ ὀλοκληρωτική τελείωση τῆς μόρφωσης νά συνιστᾷ μιά οὐτοπία ἢ τό πούλημα τῆς ψυχῆς στό διάβολο (Φάουστ).

Ἄλλά τό ζήτημα δέν εἶναι πιά τί ἦταν τά αἰτούμε-

να της γενικής παιδείας. Όλα τούτα, με μιά δόση μελαγχολίας και πίκρας, καλούμαστε πλέον να τά διατυπώσουμε σε παρελθοντικούς ρηματικούς χρόνους, στόν παρατατικό, τόν άόριστο, τόν παρακειμένο. Ό ένεσταώς, έπομένως και τό μέλλον πού έρείδεται σ' αυτόν, δέν άρδεύεται πλέον από τή μόρφωση, όπως τή γνωρίζαμε ως τώρα. Ό σημερινός μορφωμένος άνθρωπος και ό μηχανισμός παραγωγής του, τό σχολείο, όλόένα και περισσότερο άπονομιμοποιούνται και έγκαταλείπουν τούς τίτλους της αρχαίας τους δόξας. Έδω και δυό δεκαετίες, ή μόρφωση δέν είναι τό όργανο χειραφέτησης του άτόμου, τό αυτοπραγματούμενο άτομο δέν λειτουργεί μέσα στις δομές μιάς χειραφετούμενης και προοδευουσας κοινωνίας (πού πασχίζει δηλαδή για τή χειραφέτηση και τήν πρόοδό της). Η αυτοπραγμάτωση του άτόμου έχει στόχο τό ίδιο τό άτομο, είναι αυτοαναφορική, είναι εργαλειακή, είναι ή ικανότητα παραγωγής του στα αίτούμενα της μεταφορντικής οικονομίας. Αυτά, βέβαια, δέν είναι ιδεολογήματα γενικής χρήσεως διατυπωμένα σε άνιαρά κυριακάτικα σκαλαθύρατα και διατριβές αλλά αλλαγές και τάσεις διάφανες και άναγνώριμες στους ίδιους εκπαιδευτικούς προγραμματισμούς. Άρα τέρμα στις «μεγάλες άφηγήσεις», πλήρης χρησιμότητα της παρεχόμενης γνώσης, έκπληροφόρηση και κατακερματισμός της γνώσης,³ ευελιξία και προσαρμοστικότητα («φαντασία» τήν όνομάζουν οι μεταμοντέρνοι ιδεολόγοι) διά βίου εκπαίδευση ώστε τό άτομο, με τό πρόσχημα της αυτοβελτίωσής του, ως αιώνας και άνασφαλής άπασχολήσιμος, άενάως διαγκωνιζόμενος στις ούρές της αγοράς εργασίας, να καταστεί μόνος και μοναχικός υπεύθυνος του έαυτού του, όπως ό άμαρτωλός είναι μόνος υπεύθυνος για τίς άμαρτίες του. Τά εκπαιδευτικά ιδρύματα λείει ό ταγός της «μεταμοντέρνας κατάστασης» Ζ.-Φ. Λυοτάρ καλοῦνται «νά διαπλάσουν άρμοδιότητες και όχι ιδεώδη».⁴ Πράγματι, αυτή είναι ή αλλαγή. Είναι σωστή αυτή ή συμπύκνωση πού δείχνει τό δρόμο προς τήν όλοσχερή έγκατάλειψη της παραδοσιακής μόρφωσης, άρα και τήν όλοσχερή αλλοίωση των στοιχείων πού συνθέτουν τή γενική παιδεία. Έτσι οι κυρίαρχες, στην πράξη άντιλήψεις περί παιδείας έγκαταλείπουν τήν πνευματικότητα πού χαρακτήριζε τόν άνθρωπο της γραφής και της άνάγνωσης. Στην τεχνολογική έκπληροφόρηση της παραγωγικής διαδικασίας άντιστοιχεί ή έκπληροφόρηση της έπιστήμης αλλά και της παιδείας: ως βάση λογίζεται πλέον ό ύπολογιστής, ή όθόνη, τά σημεία, ή πληροφορία, τά γλωσσικά παίγνια, ή άπροσδιοριστία, ή ταχύτητα, ή έκταση, ή σειριακότητα. Η παραδοσιακή μόρφωση, λογιζόμενη από τούς μεταμοντέρνους ως στατική αυτή, δέν είναι σε θέση πιά να συλλάβει τίς υπεραχύτατα μεταλλασόμενες πραγματικότητες του σύγχρονου κόσμου.

Έλεγα και παραπάνω ότι ή «μεταρρύθμιση» Άρσένη έμφορεΐται από τό μεταμοντέρνο πνεύμα προσαρμογής της εκπαίδευσης στη μεταφορντική οικονομία και στην «άπασχολησιμότητα» της εργασίας. Γι' αυτό

άλλωστε βαριές βαριές έρχονταν στό λόγο του πρώην ύπουργού οι λέξεις-σφυριές όπως «νέες συνθήκες», «σύγχρονο» σχολείο, «σχολείο άνταγωνιστικό μέσα στόν 21ο αιώνα», τήν ώρα πού τά πιτσιρικά αυθαδίαζαν μ' εκείνο τό άνεπανάληπτο «κάτοσε καλά Γεράσιμε». Μιά συγκεκριμένη μελέτη όχι μόνο των θεσμών αλλά, κυρίως, των εκπαιδευτικών προγραμμάτων θά έδειχνε τόν νέο προσανατολισμό. Δυστυχώς δέν διαθέτουμε τέτοιες συγκεκριμένες μελέτες. Η τεστομανία⁵ πάντως, ως κορυφαία στιγμή της παιδαγωγικής και έξεταστικής πρακτικής, καταγράφει καθαρά τίς νέες άπορρυθμιστικές τάσεις στην εκπαίδευση. Τό νέο πνεύμα της άπορρυθμισμένης παιδείας από τή μιά μεριά, οι κοινωνικές άντιστάσεις, πού έρχονται από παλιά, για τήν προάσπιση της γενικής παιδείας από τήν άλλη μεριά. Έχω τήν έντύπωση ότι ό εκπαιδευτικός κόσμος, πού στέκεται από τή μεριά του άγαθού της γενικής παιδείας για όλους, δέν έχει σαφή άντίληψη των γενικότερων πολιτιστικών και πολιτικών διακυβευμάτων αυτής της σύγκρουσης. Ίσως πλανιέμαι, μακάρι.

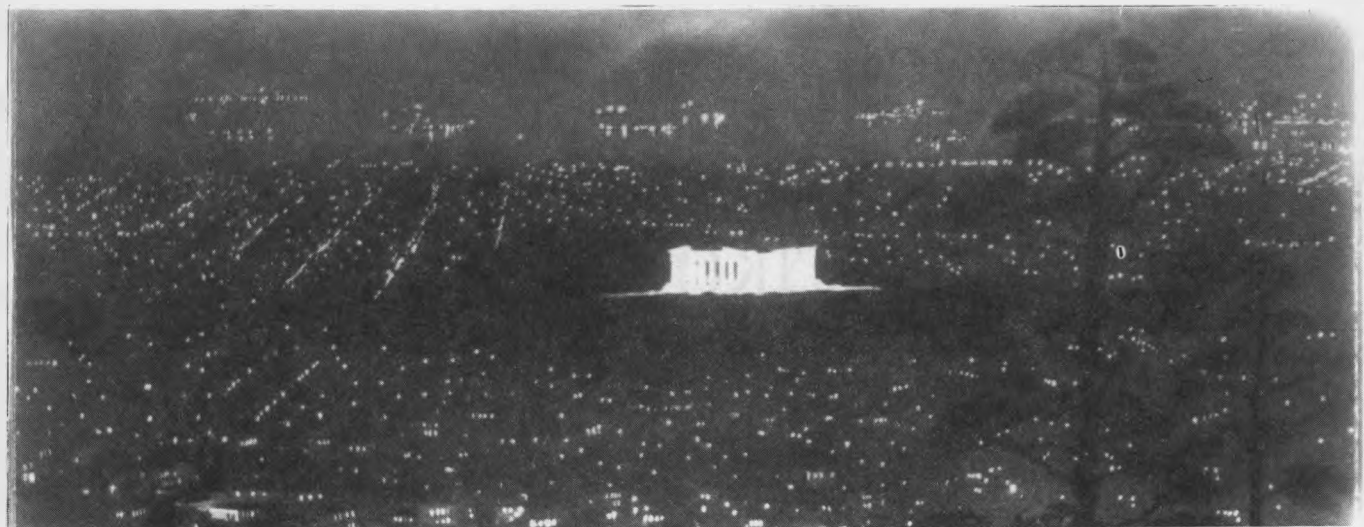
Όπως και να έχει τό πράγμα σίγουρο είναι ότι τό Ύπουργείο (όλη ή κυβέρνηση και ή Ν.Δ., και ισχυρά τμήματα του άκαδημαϊκού κόσμου) ξέρει πολύ καλά τί θέλει. Είναι δευτερεύον τό ζήτημα άν τά έξεταζόμενα μαθήματα θά είναι 14 ή 9, άν οι έξετάσεις θ' αρχί-

3. Βλ. Σίους Βελισσαρίου, «Γνώση και ευρωπαϊκή ταυτότητα: ιδεολογικές κατευθύνσεις του "Λευκού Βιβλίου" της ΕΕ για τήν εκπαίδευση και κατάρτιση», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 58, Νοέμβριος 1998: Κατά τό «Λευκό Βιβλίο» (1995): «1. ή γνώση ταυτίζεται με τήν πληροφορόρηση, 2. ή γνώση ποσοτικοποιείται σε αναλογία με τήν πληροφόρηση, 3. ή γνώση δέν έχει σταθερό περιεχόμενο αλλά συχνά ταυτίζεται ούσιαστικά με τή διαδικασία άπόκτησης τεχνικών πληροφορόρησης, 4. ή προσοχή έστιάζεται σταθερά στό άτομο και όχι στην κοινωνία, στους φορείς και θεσμούς της.» Επίσης: «ή ευρωπαϊκή εκπαιδευτική φιλοσοφία βασίζεται στη σύζευξη της έννοιας του πολίτη με αυτή του "καταναλωτή" και "χρήστη" πληροφοριών. Θεωρεί ότι τά σύγχρονα προβλήματα είναι τόσο περίπλοκα πού μόνο ή έξοικείωση με τήν έπιστημονική/τεχνική γνώση επιτρέπει στόν πολίτη να λειτουργήσει "σωστά". Με αυτή τήν έννοια συμβαδίζει με μιά από τίς κλασικές αρχές του νεοφιλελευθερισμού, τή συμβατότητα της ιδιότητας του πολίτη με τόν καταναλωτισμό.»

Βλέπε επίσης, στό παρόν τεύχος τό άρθρο του Θανάση Άλεξίου «(Μετα)νεωτερικές άναγνώσεις του εκπαιδευτικού συστήματος».

4. Ζ.-Φ. Λυοτάρ, *Η Μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, 1993, σ. 120.

5. Ίδιαίτερα τό άνηκούστου βλακειάς και άσυναρτησίας «τέστ δεξιότητων» πού ή έφαρμογή του προσωρινά άναβλήθηκε. Βλέπε για τό θέμα τό θαυμάσιο κείμενο του Βένιου Άγγελόπουλου «Τέστ δεξιότητων ή τέστ άποβλάκωσης», περ. *ΑΝΤΙ*, τεύχ. 701, Δεκ. 1999. Όπως επίσης τό κείμενο του Κ. Χριστοδουλίδη «Η διά του "τέστ" δοκιμασία», *Ο Πολίτης*, τεύχ. 75, Άπρίλιος 2000.



ζουν από τή Β΄ Λυκείου, αν θά εισάγονται στά ΑΕΙ-ΤΕΙ 65.000 ή 75.000, αν θά δοθοῦν περισσότερες εὐκαιρίες στοὺς μαθητές, αν θά ἐξετάζονται τὰ θρησκευτικά, καί διάφορα παρόμοια πού ἔχουν βέβαια τή σημασία τους ἀλλά ὁ κόμπος βρίσκεται ἄλλου.

Ὁ κόμπος καί τό χτένι

Ὁ κόμπος βρίσκεται στό γεγονός ὅτι καί πρὶν, μέ τίς δέσμες, καί μέ τή «μεταρρύθμιση» Ἀρσένη καί μέ τή σχεδιαζόμενη «μεταρρύθμιση τής μεταρρύθμισης» ἀπό τόν σημερινό ὑπουργό Π. Εὐθυμίου ὁ μισός ἐφηβικός πληθυσμός ἐξωθεῖται ἐκτός Λυκείου. Ὁ μηχανισμός αὐτῆς τῆς ἀπόταξης εἶναι ὁ θεσμός πού θέλει τό Λύκειο ὡς τό ἀρμόδιο ἐξεταστικό κέντρο γιά τήν πρόσβαση στά ΑΕΙ-ΤΕΙ, ὁ θεσμός πού θέλει στή Β΄ καί, κυρίως, στή Γ΄ Λυκείου ν' ἀποφασίζεται ποιοί καί πόσοι θά περάσουν στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση. Καί μέ τὰ «βελτιωτικά» μέτρα οἱ ἐξετάσεις στό Λύκειο δέν θά εἶναι προαγωγικές πού θά ἔπρεπε νά εἶναι ἀλλά εισαγωγικές. Καί μάλιστα δέν εἶναι κἀν ἐξετάσεις ἀλλά διαγωνισμός, ἀφοῦ εἶναι προαποφασισμένος ὁ ἀριθμός φοιτητῶν κατά πανεπιστημιακό τμήμα, ἀφοῦ ὑπάρχει αὐστηρό numerus clausus. Ἡ πρόσβαση στή γενική παιδεία δέν θά ἔπρεπε νά προσκρούει στά τείχη τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ, κανεῖς δέν θά ἔπρεπε νά αποκλείεται ἀπό τή δυνατότητα νά ἀποκτήσει τό ἀπολυτήριο Λυκείου. Θά ἔπρεπε μάλιστα νά ὑποχρεώνεται. Αὐτή ἡ ὑποχρέωση θά ἦταν ἡ πεμπτοσύνη τῆς σύγχρονης δημοκρατικότητας τοῦ Λυκείου. Ἀλλά φαίνεται πῶς πρέπει νά τραφοῦμε γιά καιρό ἀκόμη μέ διάφορες δημιουργίες πού προσπαθοῦν νά μεταμφιέσουν τήν πιό σκληρή ταξική ἐπιλογή σέ ἄνοιγμα στό «ἐκσυγχρονισμένο» σχολεῖο. Αὐτός εἶναι ὁ κόμπος πού δένεται σφιχτά σφιχτά, ἀκόμη μιά φορά, παρά τόν πακτωλό χρημάτων πού ἔρχονται ἀπό τήν ΕΕ ἀλλά καί τήν τρομερή ἀφαιμάξη τῆς οἰκονομίας τῶν νοικοκυριῶν.

Καί τό χτένι; Δέν ὑπάρχει ἄλλη λύση παρά ἡ δωδε-

κάχρονη ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση καί ἡ πλήρης ἀποσύνδεση τοῦ Λυκείου ἀπό τίς διαδικασίες εισαγωγῆς στήν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση, ἡ ἀπεξάρτηση τῆς λυκειακῆς ἀποφοίτησης ἀπό τήν εισαγωγή στά ΑΕΙ-ΤΕΙ. Τότε καί οἱ ἐξετάσεις σέ ὅλα τὰ διδασκόμενα στό Λύκειο μαθήματα, οἱ προαγωγικές καί οἱ ἀπολυτήριες, θά ἀποκοτοῦσαν τήν παιδευτική τους λειτουργία.

Αὐτή ἦταν ἀπό παλιά ἡ πολιτική πρόταση τῆς ἀναγνωστικῆς Ἀριστερᾶς, ὅπως καί σημαντικοῦ τμήματος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ κόσμου. Ἦδη ὁ ἐκ τῶν εἰδικῶν συμβούλων τοῦ ὑπουργείου Παιδείας καθηγητής Φάνης Κακριδῆς θέτει τό θέμα ἐνός ἐπιπλέον χρόνου σπουδῶν, μετά τό Λύκειο, στίς ὁποῖες θά ἔχουν πρόσβαση ὅλοι οἱ κάτοχοι τοῦ ἀπολυτηρίου Λυκείου. Σ' αὐτή τήν ἐνδιάμεση βαθμίδα μεταξύ τριτοβάθμιας καί δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, θεωρεῖ ὅτι πρέπει νά γίνεται ἡ προετοιμασία ὅσων ἐπιθυμοῦν νά φοιτήσουν στά ΑΕΙ καθώς καί οἱ ἐξετάσεις γιά τήν ἐπιλογή τῶν εισακτέων.⁶ Θά εἰσακουσθεῖ;

Σέ λίγες μέρες θά ἀνακοινωθοῦν οἱ λεπτομέρειες γιά τή «μεταρρύθμιση τῆς μεταρρύθμισης». Σίγουρα, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναγγελθεῖ, θά βελτιωθοῦν ὀρισμένα σημεῖα. Εἶναι, ὠστόσο, σίγουρο ὅτι παρά τίς βελτιώσεις τό Λύκειο θά παραμείνει ἐξεταστικό κέντρο κι ἐπομένως θά ὑπονομεύεται ὡς αὐτόνομη ἐκπαιδευτική βαθμίδα πού ρόλος τῆς θά ἔπρεπε νά εἶναι ἄλλος: ἡ παροχή γενικῆς παιδείας γιά ὅλους. Καί ἡ κρίση θά συνεχίζεται: μέ σφαγές, ἀνορθολογισμούς, φροντιστήρια, ἀγχη, ἀποκλεισμούς, ἀποτυχίες καί παιδοκτονίες δεκαεξάχρο-νων. Αὐτό θά εἶναι τό εἰσιτήριο γιά τή ζωή πού ἡ «ἐκσυγχρονισμένη» ἐκπαίδευση θά ἐφοδιάζει σέ χιλιάδες νέους καί νέες.

Ἐπάρχει ἄλλη λύση; Θεωρητικά ναί: ἕνα ἐκπαιδευτικό κίνημα.

6. Συνέντευξη τοῦ Φ. Κακριδῆ στόν Flash. Βλ. Καθημερινή 5/8/2000 καί Ἀύγι 6/8/2000.

(ΜΕΤΑ)ΝΕΩΤΕΡΙΚΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

του Θανάση Αλεξίου

Στό πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναθεωρούνται απόψεις για το επάγγελμα και την εκπαίδευση ενώ ο νέος τύπος εργαζομένου που θα συμμετέχει σε περισσότερα στάδια της εργασιακής διαδικασίας και θα εργάζεται ομαδικά πρέπει να επαναποκτήσει λανθάνουσες δεξιότητες που στη φορντική περίοδο είχαν αδρανοποιηθεί καθώς και για ευρύτερη τεχνολογία. Σύμφωνα με το σχήμα της «ευέλικτης παραγωγής», στο οποίο εγγράφονται αυτές οι αντιλήψεις για την εργασία και την εκπαίδευση (μετα-φορντι-

σμός), η εργασία θα πρέπει να «άπελευθερωθεί» από παρωχημένες μορφές προσφοράς (επάγγελμα, πλήρη απασχόληση) και το θεσμικό πλαίσιο προσφοράς της να γίνει περισσότερο ευέλικτο. Οι προτεινόμενοι νεωτερισμοί, οι οποίοι φιλοδοξούν να υπερβούν τη κρίση του «φορντισμού» υπαγορεύονται από την ανάγκη για δέσμευση μεγαλύτερης ποσότητας ζωντανής εργασίας και μετατροπή της σε αφηρημένη ώστε να αντισταθμιστεί η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους του κεφαλαίου, ή όποια προκαλείται από την αύξηση της οργανικής του σύνθε-

σης (μείωση παραγωγής υπεραξίας). Σε σημαντικό βαθμό αυτές οι μεταρρυθμίσεις για την εκπαίδευση απορρέουν από την επιχειρηματολογία της «μεταμοντέρνας κατάστασης», του αντιδιντουαλισμού και του κονστρουκτιβισμού.

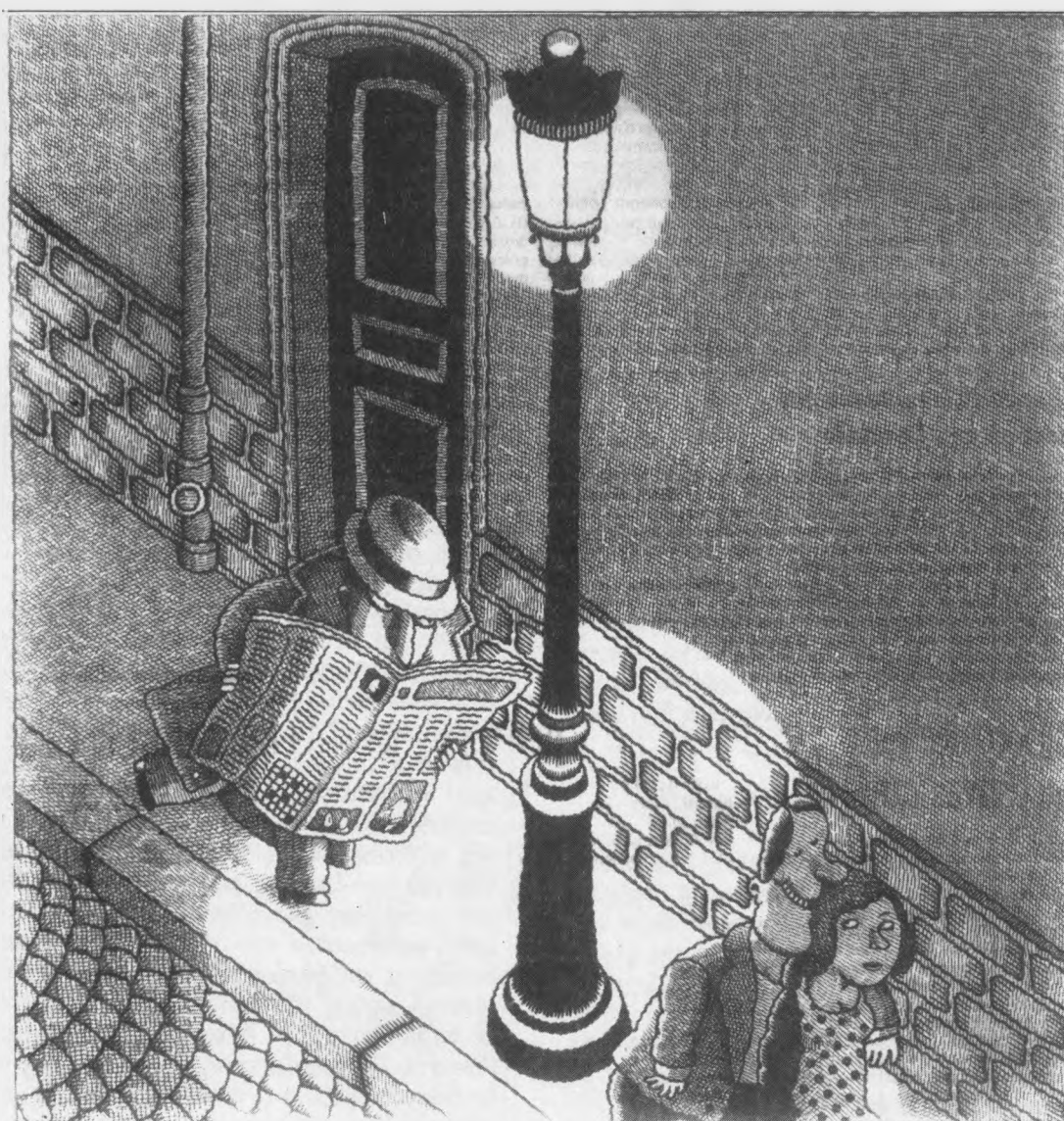
Στό κείμενο αυτό θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τις συζεύξεις ανάμεσα σ' αυτά τα ρεύματα σκέψης, κυρίως όμως ανάμεσα στο μετανεωτερικό πνεύμα και τους μετασχηματισμούς στην εργασιακή και παραγωγική διαδικασία, όπως άπατυπώνονται στο εκπαιδευτικό ζήτημα.

Η νέα λειτουργία της γνώσης

Μια από τις ευρύτερα αποδεκτές θέσεις είναι πως επειδή το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον μεταβάλλεται ραγδαίως, η εκπαίδευση θα πρέπει να προσαρμοστεί αυξάνοντας την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα του ατόμου και εφοδιάζοντας το άτομο με τις απαραίτητες ικανότητες. Ο προσανατολισμός σ' ένα επάγγελμα, όπως γινόταν μέχρι τώρα, σύμφωνα μ' αυτές τις θέσεις, κάθε άλλο παρά διευκολύνει το άτομο να προσαρμοσθεί στις απαιτήσεις ενός μεταλασσομένου εργασιακού περιβάλλοντος. Η επαγγελματική εκπαίδευση φαίνεται να περιορίζει το άτομο σ' ένα προδιαγεγραμμένο πλαίσιο κινήσεων χωρίς δυνατότητες άμεσης αντίδρασης στις προκλήσεις της οικονομίας.

Άμεση συνέπεια αυτής της αναθεώρησης για το

επάγγελμα είναι πως η γνώση πρέπει να έχει ένα χαρακτηριστικό χαρακτήρα απομακρυνόμενη όλο και περισσότερο από το υποκείμενο και τις ανάγκες του για μόρφωση και αυτοπραγμάτωση, όπως συνέβαινε με την ούμανιστική αντίληψη για την εκπαίδευση. Οι προτεραιότητες τίθενται πλέον από την πλευρά της οικονομίας. Η νέα λειτουργία της γνώσης νομιμοποιείται ιδεολογικά κατά περιεργο τρόπο από τη θέση των μετανεωτερικών στοχαστών και φαίνεται να απορρέει από τις δυσκολίες νομιμοποίησης της γνώσης στην υστερη νεωτερικότητα, καθώς οι «μεγάλες αφηγήσεις» ή «μετα-αφηγήσεις», οι οποίες μέχρι τώρα νομιμοποιούσαν την παραγωγή γνώσης, απόλεσαν εξαιτίας των ανακαλύψεων στη φυσική και στα μαθηματικά (Αϊνστάιν, Χάιζενμπεργκ, Γκέντελ, κ.α.) την πειστικότητα και την έπιστημονική έγκυρότητά τους. Καθόσον τά κριτήρια έγκυρότητας μίας έπιστήμης δέν τίθενται πλέον από τη μετα-αφήγηση, όπως συνέβαινε στη νεωτερικότητα,



ὀδηγούμεστε σέ ἕναν ριζοσπαστικό πλουραλισμό μεθόδων καί ἀξιωματικῶν συστημάτων. Γιά τόν Ζ.-Φ. Λυοτάρ ἔχει πάψει πλέον νά υφίσταται ἕνας οἰκουμενικός μετα-λόγος ἐνῶ ἡ προσπάθεια ἐνοποίησης τῶν λόγων πού χαρακτηρίζει τή νεωτερικότητα μπορεῖ νά ὀδηγήσει καί στόν ὀλοκληρωτισμό (βλ. Ἄουσβιτς).

Ἀπό αὐτές τίς γνωσιοθεωρητικές παραδοχές ἀντλοῦν τό περιεχόμενό τους καί ἐκδιπλώνονται οἱ νέες θεωρίες γιά τήν ἐκπαίδευση. Θά λέγαμε μάλιστα πῶς σέ μεγάλο βαθμό ἡ ἀντίληψη γιά τή γνώση, ὅπως διατυπώνεται ἀπό τόν Λυοτάρ στό βιβλίο του *Ἡ μεταμοντέρνα κατάσταση*,— διαπερνᾷ καί χαρακτηρίζει λίγο πολύ ἐκπαιδευτικά μανιφέστα καί ἐκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ἀπό τή δεκαετία τοῦ '70 μέχρι σήμερα, δηλαδή ἀπό τήν ἐποχή πού ἐκδηλώνεται ἡ κρίση τοῦ φορντισμοῦ καί προαναγγέλλεται ἡ μετάβαση στή «μεταβιομηχανική κοινωνία».

Σύμφωνα μέ τόν Λυοτάρ στή μεταβιομηχανική κοινωνία ἡ γνώση ἀλλάζει καταστατική θέση. Καθώς ἡ γνώση μετατρέπεται σέ πληροφορία λαμβάνει χώρα μιά ἐκπληροφόρηση τῆς γνώσης. Παράλληλα μετατοπίζεται τό γνωστικό ἐνδιαφέρον πρὸς τίς «επονομαζόμενες ἀκριβεῖς ἐπιστήμες», πρὸς τίς τεχνικές πού ἀναφέρονται στή γλώσσα ἀλλά καί στήν ἀναζήτηση τῆς «συμβατότητας μεταξύ γλωσσῶν-μηχανῶν» πού σχετίζονται μέ τήν ἐγγραφή τῆς γνώσης στή μνήμη των ἐγκεφάλων (τράπεζες στοιχείων, τηλεματική κ.ο.κ.).¹ Οἱ νέοι τεχνολογικοί μετασχηματισμοί ἔχουν γιά τόν Λυοτάρ ἄμεση ἐπίπτωση στίς δύο βασικές λειτουργίες τῆς

1. Ζάν - Φρανσουά Λυοτάρ, *Ἡ μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα 1993, σ. 30.

γνώσης: «τὴν ἔρευνα καὶ τὴν μετάδοση τῶν γνώσεων».² Ἐφόσον ἡ γνώση μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους (πληροφορική), ἀμφισβητεῖται πλέον ὁ κλασικός τρόπος διδασκαλίας μὲ ἐπίκεντρο τὸν ἐκπαιδευτικό, καὶ ἀλλάζει τὸ περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐκπαιδευτικῆς πράξης. Στὸ «πλαῖσιο τῆς βελτίωσης τῶν ἀποδόσεων τοῦ συστήματος» ἡ μετάδοση τῆς γνώσης «σὲ ἐνήλικους πού ἤδη εἶναι ἐνεργοὶ ἢ περιμένουν νὰ ἐνεργοποιηθοῦν», ἀναβαθμίζει «τὸ ρόλο τῆς ἐπιμόρφωσης ἢ τῆς διαρκοῦς ἐκπαίδευσης».³ Ἐπομένως ἡ παιδαγωγικὴ πράξη θὰ πρέπει νὰ ἀναπροσαρμοστεῖ καὶ νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς νέες μεθόδους ἐκμάθησης τῆς χρήσης τῶν μηχανῶν καὶ τρόπων ἀπόκτησης τῶν πληροφοριῶν. Τὸ ρητὸ ἐρώτημα στοῦ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ ἀπαντήσει τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα «δὲν εἶναι πιά: ἂν ἀληθεύει, ἀλλὰ σὲ τί χρησιμεύει».⁴ Ἐχουμε δηλαδή μιὰ μετατόπιση ἀπὸ τὰ περιεχόμενα πού προέρχονται ἀπὸ τίς «μεγάλες ἀφηγήσεις» στὴ χρήση τῆς γνώσης. Ἐφόσον ἡ γνώση προέρχεται ἀπὸ ἐξω-αφηγηματικὲς πηγές (πληροφορική) παύει πλέον νὰ εἶναι αὐταξία καὶ μετατρέπεται ἀπλᾶ σὲ ἀξία χρήσης. Ἡ γνώση πού δὲν εἶναι συσκευασμένη σὲ συστήματα καὶ πακέτα πληροφορικῆς δὲν ἔχει πλέον ἀξία σ' αὐτὴν τὴν κοινωνία. Μόνο ἡ γνώση πού μπορεῖ νὰ «συσκευαστεῖ» ἔχει χρηστικὴ ἀξία.

Μετανεωτερικότητα καὶ μεταφορντισμός

Τὸ δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν διαδικασιῶν ἐντοπίζεται πλέον στὴ διαδικασία ἐφεύρεσης καὶ ἀναζήτησης νέων γλωσσικῶν δυνατοτήτων. Ὁ μετασχηματισμὸς τῶν δομῶν τῆς γλώσσας καὶ ἡ παρακολούθησή του καὶ ὄχι ὁ μετασχηματισμὸς τῶν ὑποκειμένων καὶ τῶν δομῶν, ὅπως συνέβαινε στὴν οὐμανιστικὴ παιδεία, ἀναδεικνύονται στοῦ ἐπίκεντρο τῶν ἐκπαιδευτικῶν διαδικασιῶν. Ἡ «κατοχὴ τῆς ἰκανότητας γιὰ ἀπόδοση» σὲ «μιὰ πλατιά ἀγορὰ λειτουργικῶν ἀρμοδιοτήτων»⁵ ἀνταποκρίνεται ἄμεσα στὶς νέες λειτουργίες τῆς ἐκπαίδευσης στοῦ ὀνομαζόμενου μεταφορντικὸ καθεστῶς. Ἡ ἰκανότητα πρόσληψης καὶ ἀπόδοσης τῆς πραγματικότητας ἀναπτύσσεται κατὰ τὸν Λυοτάρ μὲ μιὰ δημιουργικὴ φαντασία, στοιχεῖο τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ταχύτητα. Κάλως παραπλήρως θέτουν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους τὸ πρόβλημα καὶ οἱ ἐπιχειρηματίες, οἱ ὁποῖοι «ζητοῦν στελέχη εὐπροσάρμοστα στὶς μεταβαλλόμενες συνθήκες ἰκανὰ νὰ ἀναλύσουν ἓνα πρόβλημα παραγωγῆς, διάθεση ἢ ὀργάνωσης, καὶ ἰκανὰ νὰ συνθέσουν μιὰ λύση».⁶ Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς «δημιουργικῆς φαντασίας», ἡ ὁποία γιὰ τὸν Λυοτάρ εἶναι ἀπαραίτητη ἐφόσον δὲν ὑπάρχει πλέον «μετα-αφήγηση» καὶ κριτήρια ἐπιλογῆς πού νὰ τίθενται ἐξωθεν, -τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ἡ πραγματικότητα εἶναι ἓνα σύνθετο πλέγμα γλωσσικῶν παιγνίων μεταξύ τῶν ὁποίων κινούμεθα-, εἶναι ἡ ἰκανότητά μας νὰ μεταβαίνουμε ἀπὸ τὸ ἓνα γλωσσικὸ παίγνιο στοῦ

ἄλλο. Αὐτὴ ἡ ἰκανότητα συνιστᾶ καὶ τὸ μόνο ἰστό πού συνέχει τὰ διάφορα γλωσσικά παίγνια ἀνάμεσά τους καὶ τὰ συνδέει μὲ ἐμᾶς. Καθόσον ὅμως ὁ Λυοτάρ δὲν ἐρμηνεύει τὴ δημιουργικὴ φαντασία, ἢ τὴν «ταχύτητα» νὰ ἀντιδρούμε ἄμεσα καὶ ἐγκαιρὰ «ἐδῶ καὶ τώρα» μὲ κοινωνικοὺς ὅρους, ἐπανεισάγει οὐσιαστικὰ τὴ θεωρία τῶν «φυσικῶν χαρισμάτων» ὡς ἐξηγητικῶν ἐννοιῶν γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς.⁷ Οἱ δεξιότητες αὐτές, ὅπως εἶναι γνωστὸ, εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ κοινωνικὲς δεξιότητες, δεξιότητες ποὺ μεταφέρονται στοῦ ἄτομο ἀπὸ τὴν οἰκογένεια, τὸ κοινωνικὸ-πολιτισμικὸ περιβάλλον κ.ο.κ.

Ἐδῶ ἀναδεικνύεται ἡ ἐνδότερη σχέση μεταξύ μεταμοντέρνου πνεύματος καὶ «μεταφορντικῶν» μοντέλου παραγωγῆς ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης. Στὸ *Λευκὸ Βιβλίο γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν κατάρτιση*, τὸ ὁποῖο υἰοθετεῖ τὴ θέση γιὰ τὴν μετάλλαξη τῆς γνώσης σὲ πληροφορία ἢ σχέση αὐτὴ εἶναι ἐμφανής: «Ἡ δημιουργία μιᾶς πλατιᾶς βάσης γνώσεων, μὲ ἄλλα λόγια ὅλων ὅσων εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ νὰ συλλάβει κανεὶς τὸ νόημα τῶν πραγμάτων, γιὰ νὰ καταλάβει καὶ νὰ δημιουργήσει, εἶναι ἡ κύρια λειτουργία τοῦ σχολείου». Μὲ τὴν «ἀναβάθμιση» τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας καὶ τῶν δημιουργικῶν δεξιοτήτων τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία στοχεύει πρωτίστως στὴν ἀπελευθέρωση περισσότερης ζωντανῆς ἐργασίας ὥστε νὰ ἀντισταθμιστεῖ ἡ πτωτικὴ τάση τοῦ ποσοστοῦ κέρδους πού προκύπτει ἀπὸ τὴν αὐξησὴ τῆς ὀργανικῆς σύνθεσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ ἰκανότητα προσαρμογῆς τοῦ ἐργαζομένου μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ μέσα ἀπὸ μιὰ γενικότερη γνώση (*generic knowledge*) καὶ μιὰ εὐέλικτη «φαντασία» πού δὲ δεομεύεται σὲ στατικά, ἐξειδικευμένα καὶ δύσκαμπτα σχήματα παραγωγῆς (*τεῦλορισμός*), καθὼς στοῦ νέο ἐργασιακὸ πλαίσιο ὁ ἐργαζόμενος θὰ πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ πολλαπλά καθήκοντα. Ὁ ἐργαζόμενος, θὰ πρέπει δηλαδή νὰ εἶναι ἐργασιακὰ εὐέλικτος, ἀλλὰ καὶ ἀνοιχτός σὲ νέες ἰδέες, στοιχεῖα πού μποροῦν νὰ ἐμπερικλείονται καὶ νὰ πιστοποιοῦνται, ἐφόσον τὸ ἄτομο βρίσκεται σὲ μιὰ διαρκὴ κατάσταση ἐπιμόρφωσης, ἀξιολόγησης καὶ ἐπανακατάρτισης (*ἀπασχολησιμότητα: employability*).

Ἡ κριτικὴ στοῦ τεῦλορικῶ-φορντικῶ συστήματος ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς παραγωγῆς ἀφοροῦσε καὶ τὸν ἀποκλεισμό ἀπὸ τὴν ἐργασιακὴ διαδικασία δη-

2. Λυοτάρ, ὁ.π., σ. 31.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 122.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 126.

5. Στὸ ἴδιο, σ. 126.

6. Τσαοῦση Δ., *Πανεπιστήμιο καὶ οἰκονομία στὶς ἀναπτυσσόμενες καὶ ἀναπτυγμένες χώρες*, Ἀθήνα 1994, σ. 298.

7. Γρόλλιος Γ. καὶ Κάσκαρης Γ., «Ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ, “μεταμοντέρνο” καὶ “κριτικὴ παιδαγωγικὴ”», *Ὀυτοπία*, τευχ. 25/1997.

μιουργικών ικανοτήτων του ατόμου (φαντασία, συνθετική ικανότητα, κριτική σκέψη, πνεύμα συνεργασίας κ.ο.κ.). Αποδέκτης αυτής της κριτικής γινόταν και το εκπαιδευτικό σύστημα, τό οποίο, κατά τόν Λυοτάρ, λειτουργώντας πρωτίστως νομιμοποιητικά (για την πραγμάτωση της ιδέας της χειραφέτησης) δέν ενθάρρυνε τήν ανάπτυξη αντίστοιχων δεξιοτήτων και τεχνικών. Δεδομένης τής τάσης πού παρατηρείται στή βιομηχανία για γενική (έξ)ειδίκευση και τής ακόμη έντοότερης τάσης στόν τριτογενή τομέα για γενικές δεξιότητες και ικανότητες, οι όποιες ώστόσο προέρχονται πρωτίστως από τήν κοινωνικοποιητική διεργασία και από τήν προσκτημένη ποσότητα κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, τό κέντρο βάρους όσον άφορᾷ τήν επαγγελματική εκπαίδευση μεταφέρεται σέ άτυπες μορφές εκπαίδευσης. Καθώς όμως τό επαγγελματικό προφίλ τών σημερινών εργαζομένων, οι όποιοι σύμφωνα μέ τό σχήμα της «*λειτουργικής εύελιξίας*» όφείλουν νά διαθέτουν μιά εύρεία γκάμα κοινωνικών και τεχνικών δεξιοτήτων για νά ανταποκρίνονται σέ περισσότερες ειδικότητες, αυτές μπορούν νά ενεργοποιηθούν και νά αξιοποιηθούν μόνο έφόσον αναπτυχθούν έναλλακτικές δομές στήν εκπαίδευση και αντίστοιχες δομές στίς έπιχειρήσεις (όριζόντιες δομές). Οι άτυπες δομές εκπαίδευσης επικεντρώνουν τό ενδιαφέρον στό *situated learning*. Δέν μπορούν όμως νά λειτουργήσουν διορθωτικά, πόσο μάλλον νά άκυρώσουν τόν καθοριστικό ρόλο τής τυπικής εκπαίδευσης στήν «*τοποθέτηση*» του ατόμου στίς βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος και τής επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Η συνάντηση τής μετανεωτερικότητας μέ τίς θεωρίες άτομικής δράσης (ιντιβιντουαλισμός, κονστρουκτιβισμός)

Σ' ένα άλλο έπίπεδο ή μεταμοντέρνα θεώρηση για τήν εκπαίδευση διασταυρώνεται μέ τίς θέσεις του *ιντιβιντουαλισμού* (Ού. Μπέκ). Στό έπίκεντρο του *ιντιβιντουαλισμού* (άτομικισμός) είναι ή έννοια τής βιογραφίας, ή όποία χωρίς νά άποδεσμεύεται πλήρως από τήν άνθρωπιστική προσέγγιση τής εκπαίδευσης και τή σχέση του ατόμου μέ τόν κόσμο και τήν κοινωνία, καθώς δλέπει τή βιογραφία ως διαμεσολαβητή ανάμεσα στίς δομές τής κοινωνίας και τό υποκειμένο, μεταφέρει σέ τελική άνάλυση αυτή τήν έρμηνεία τής πραγματικότητας σέ βιογραφικές άφηγήσεις του υποκειμένου, ή όποία πάλι προκύπτει μέσα από τήν έρμηνευτική τής συνέντευξης, όπως γίνεται μέσα από τεχνικές έρμηνείας τής δομής τής άφήγησης τής ζωής του υποκειμένου (μετα-γλώσσα).

Καθόσον μέσα από τή βιογραφική άφήγηση, «*σέ αντίθεση μέ τίς άναπτυγμένες μορφές του λόγου τής γνώσης*» βρίσκουν θέση δηλωτικές, δεοντολογικές, έρωτηματικές και αξιολογικές αποφάνσεις, υπάρχει δηλαδή μιά «*πολλότητα γλωσσικών παιχνιδιών*»⁸ τό ύφά-

δι τής άφήγησης και τό ξετύλιγμά του μάς παρουσιάζουν μιά άπωθημένη και καταπιεσμένη πραγματικότητα. Από τή στιγμή μάλιστα πού «*ό κοινωνικός δεσμός είναι γλωσσικός*» ή άνάλυση τής βιογραφικής συνέντευξης μάς άποκαλύπτει μιά πληθυντική πραγματικότητα. Έμφανής είναι έδῶ ή μετατόπιση του προβλήματος, από τή δομή και τήν κοινωνία, στή γλώσσα. Ο άφηγήσεις ζωής θεωρείται ότι εκφράζουν παρελθούσες διαδράσεις, τών όποιων ή γλωσσική δομή είναι όμολογη μέ τά γεγονότα πού άναπαριστούν.

Σύμφωνα μέ τό σχήμα του «*διαλόγου*» του Λυοτάρ μέσα από τίς συνεντεύξεις άρθρώνεται τό «*κάτι*», τό όποιο δέν μπορεί νά εκφραστεί μέσα από τήν έπιστήμη.⁹ Μ' αυτήν τήν έννοια οι βιογραφικές συνεντεύξεις θεωρούνται κατάλληλο εργαλείο για τήν εξέταση όλων τών πλευρών του «*διαλόγου*» ενώ τό γεγονός ότι οι άτομικές βιογραφίες άπαρτίζονται από ρήξεις και άσυνέχειες μπορούν νά άποτυπώσουν και εκπαιδευτικές διεργασίες μέ τήν έννοια του μετασχηματισμού τών κοινωνικών και άτομικών υποκειμένων. Οι υποκειμενικές και αντικειμενικές ιστορίες ζωής άποτελούν πολύ περισσότερο από έπεξηγηματικούς παράγοντες «*πολιτισμικές ενότητες νοήματος*» μέσα από τίς όποιες είναι δυνατόν νά γίνουν κατανοητές οι μαθησιακές διαδικασίες και δράσεις (έπιμόρφωση ενήλικων).

Αν σέ γνωσιοθεωρητικό έπίπεδο ο Λυοτάρ προσδιορίζει τή νέα λειτουργία τής γνώσης, οι θέσεις του *ιντιβιντουαλισμού* οδηγούν στήν εξατομίκευση τών συνεπειών και τών έπιπτώσεων, καθώς τά άτομα καλούνται νά άποφασίσουν, νά δράσουν και νά σχεδιάσουν τή ζωή τους σέ όλους τούς τομείς (έργασία, εκπαίδευση κ.ο.κ.). Σύμφωνα μέ τόν Μπέκ «*έξατομίκευση σημαίνει έξάρτηση από τήν αγορά*»,¹⁰ έξάρτηση σέ όλα τά ύπαρξιακά πεδία από τήν έργασία, τήν κατοικία, τόν τρόπο ζωής, τήν εκπαίδευση κ.ο.κ. Η υιοθέτηση μιάς τέτοιας προσέγγισης στήν εκπαίδευση, καθιστά υπεύθυνο τό ίδιο τό άτομο για τήν άπόκτηση και τήν έπεξεργασία τής γνώσης μέ στόχο τήν επαγγελματική του κατάρτιση, ή όποία προκλήθηκε από τήν παλαίωση τών γνώσεων και τών δεξιοτήτων του, ενώ άτυπες μορφές εκπαίδευσης, όπως ή διά βίου εκπαίδευση, ή συνεχιζόμενη κατάρτιση κ.ο.κ. μεταφέρουν τήν ευθύνη στό ίδιο τό άτομο και όχι στόν συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης τής έργασίας. Η έννοια του «*άποσχολήσιμου*», ή παραμονή δηλαδή του ατόμου στή λογική τής αγοράς πού άπορρέει άπ' αυτή τή θέση, καθιστά τό άτομο υπεύθυνο. Αν αυτό θέλει νά παραμείνει άνταγωνίστιμο στήν αγορά έργασίας θά πρέπει νά ενεργοποιηθεί άναλαμβάνοντας τό ίδιο τό σχετικό κόστος. Έδῶ άποκαθίσταται μιά έσωτερική

8. Λυοτάρ, ό.π., σ. 66.

9. Z.-F. Lyotar, *Per Wiederstreit*, Muenchen, 1989, σ. 3.

10. U. Beck, *Risikokogesllschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Φραγκφούρτη 1994, σ. 212.

συνάφεια ανάμεσα στη βιογραφική μέθοδο (ή οποία μέσα από μία υποκειμενιστική προσέγγιση της πραγματικότητας τείνει να θεωρεί το άτομο αυτοπαιδαγωγούμενο –διά βίου εκπαίδευση–, επομένως και αυτόνομο στην πρόσληψη γνώσεων και δεξιοτήτων), τη θέση του Λυοτάρ για την εκπληροφόρηση της γνώσης, τη σχετικοποίηση τυπικών μορφών εκπαίδευσης και την προσέγγιση του ιντιβιντουαλισμού όπως και των κονστρουκτιβιστών για την αυτόνομία του υποκειμένου στην επιλογή, τον αυτοπροσδιορισμό της γνώσης, των έννοιών και των γνωστικών δομών του.¹¹

Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν κοινωνική τάξη

Αὐτό πού ἐπιχειρεῖται στίς θεωρήσεις πού μόλις ἀναπτύξαμε εἶναι ἡ ἀπόσπαση τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴν κοινωνική τάξη, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ὡς ἐν δυνάμει χώρος συλλογικῆς ἄρθρωσης ἀτόμων μὲ κοινὸ βιογραφικὸ πού προσδιορίζει τὴν ἀτομικὴ μοῖρα, τὰ ἀτομικὰ σχέδια καὶ τὸ ἀτομικὸ βιογραφικὸ, καὶ ἡ ἐναπόθεσή του μὲ μηχανισμούς πού θὰ ἐξατομικεύσουν τὸ πρόβλημα, ἀντιμετωπίζοντας τὸ ἄτομο ὡς παρεκκλίνον καὶ ὡς τὴν πηγὴ τῶν προβλημάτων καὶ τὴ συμπεριφορὰ του ὡς παρεκκλίνουσα. Ἡ διόρθωση καὶ ἡ ἀλλαγὴ συμπεριφορῶν καὶ στάσεων τοῦ ἀτόμου (θεραπευτικοποίηση) εἶναι ἐπομένως ἡ λύση, στρατηγικὴ ἐγγενῆς σὲ συμπεριφοριστικὲς ἀναγνώσεις τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ὀπτικὴ μὲ τὴν ὁποία αὐτὲς οἱ θεωρήσεις προσεγγίζουν τὴν κοινωνία καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, τὸ κοινὸ σημεῖο ὡστόσο εἶναι ἡ υἱοθέτηση μιᾶς ἐξατομικευμένης ἀντίληψης γιὰ τὰ κοινωνικά προβλήματα, συνελπῶς καὶ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τὸ ἄτομο καθίσταται ὑπεύθυνο τόσο γιὰ τὴν ἀπαξίωση γνώσεων καὶ δεξιοτήτων ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀπόκτηση νέων. Γιατί ἡ κατάργηση τῆς διδασκαλίας σημαίνει σὲ τελικὴ ἀνάλυση τὴν ἀπορρύθμιση τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ καὶ τὴν ἐπανεμπορευματοποίησή του, ἐνῶ ἡ ἀποτύπωση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς μὲσω βιογραφίας καθιστᾷ τὸ ἄτομο ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἄρση τῶν ἀσυνχειῶν καὶ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς ζωῆς του. Μάλιστα ἡ ἀπορρύθμιση τοῦ σχολικοῦ θεσμοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Μίχαελ Ἄπλ (Michael Apple) συνδυάζεται μὲ μιὰ γενικευμένη ἐκστρατεία ἀπαξίωσης τοῦ ἔργου τῶν ἐκπαιδευτικῶν,¹² ἡ ὁποία ἔχει ξεκινήσει μὲ τὸν ἐξορθολογισμό τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἀποεπαγγελματοποίηση τῆς ἐργασίας τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Διαμορφώνεται ἔτσι σὲ ἐπίπεδο κοινωνίας ἓνα ἀρνητικὸ ἕως ἐχθρικό κλίμα ἀπέναντι στοὺς ἐκπαιδευτικούς πού θὰ θεωρηθοῦν οἱ ἴδιοι καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ὑπεύθυνοι τόσο γιὰ τὰ κοινωνικά προβλήματα ὅσο καὶ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς οἰκονομίας. Παράλληλα ἡ ἀντίληψη πῶς ἡ πραγματικότητα κατασκευάζεται («φτιάχεται ἐδῶ καὶ τώρα») παρόλο πού φαίνεται νὰ ἀναβαθμίζει τὸ ἄτομο, στὴν οὐσία τὸ καθιστᾷ ὑπόλο-

γο ἐπιρρίπτοντας σ' αὐτὸ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ διαντιδρᾷ, νὰ κατασκευάζει πραγματικότητες, νὰ ἀποδίδει κ.ο.κ.

Ἐμφανῆς εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ ἀνάγνωση τῆς πραγματικότητας καθὼς τὰ προβλήματα τίθενται ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ ἀτόμου καὶ ὄχι ἀπὸ αὐτὴ τῆς ὁμάδος ἢ τῆς τάξης ἐνῶ ἀγνοεῖται πλήρως ἡ ἀνισότητα ἐνκαιριῶν, ἂν θεωρήσουμε πῶς ἡ υπέρβαση ἑνὸς προβλήματος εἶναι ἀπόρροια τῆς ἀτομικῆς ἐπίδοσης. Ἐπίσης ἀγνοεῖται τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἄτομα ἀνάλογα μὲ τὸ ταξικὸ τους *Habitus* ἔχουν νὰ διανύσουν διαφορετικὲς ἀποστάσεις ὡς τὴ λύση τῶν προβλημάτων τους καὶ αὐτὸ ἀφορᾷ, πολὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πεδίο, τὴν ἐκπαίδευση. Ἡ ἀπόκτηση γνώσης καὶ δεξιοτήτων καὶ προπάντων ἡ ἀπόκτηση κοινωνικῶν ἱκανοτήτων βρίσκονται σὲ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ πορίσματα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας τῆς Ἐκπαίδευσης, μὲ τὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ περιβάλλον τοῦ ἀτόμου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ παραίτηση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὸ νὰ προσφέρει ἓνα γενικὸ μοντέλο ζωῆς, –ὅπως συνέβαινε στὰ πλαίσια τῶν «μεγάλων ἀφηγήσεων»– ἀναδεικνύει τὴν ἀποδοτικότητα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος σὲ κύρια λειτουργία. Κοινολογίς σκοπὸς τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης καὶ τῶν ἀνώτερων ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων, κατὰ τὸν Λυοτάρ, στὸ πλαίσιο πάντα τῆς ἀπονομιμοποιητικῆς τους λειτουργίας εἶναι «νὰ διαπλάσουν ἀρμοδιότητες καὶ ὄχι ιδεώδη».¹³ Ἄν στίς δεκαετίες τοῦ '60 καὶ τοῦ '70 ἡ φιλοσοφία τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος λάμβανε ὑπόψη ταξικούς καὶ κοινωνικούς παράγοντες καὶ προσπαθοῦσε μὲσω μιᾶς ἀντισταθμιστικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς νὰ ἐλέγξει τὴν ἐπίδρασή τους, ἡ ὁποία ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπαιρνε τὸ χαρακτήρα ἑνὸς γενικοῦ καὶ χειραφετητικοῦ ἐγχειρήματος, ἡ φιλοσοφία αὐτὴ ἀπορρίπτεται τώρα ὡς ὀλοκληρωτισμός. Ὁ κλωνισμὸς τῆς πίστες στὰ προτάγματα τῆς νεωτερικότητας πού χαρακτηρίζαν καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας μέσα σ' ἓνα ἐνοποιημένο ὡς παράσταση κοινωνικὸ κόσμο δίνουν τὴ θέση τους σὲ ἐκπαιδευτικὰ σχήματα πού ἀντιστοιχοῦν σὲ διαφορετικὲς πολιτισμικὲς πραγματικότητες, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους ἐκβάλλουν σὲ διαφορετικούς κοινωνικούς κόσμους καὶ οἱ ὁποῖοι μέσα ἀπὸ τὴν ἑτερογένεια, τὴν πολυπολιτισμικότητα καὶ τὴν ἑτερότητα δύνανται νὰ ἀναπαρασταθοῦν.

11. Dinter F. «Zur Diskussion des Konstruktivismus in Instruktionsdesiugn. Constructivism and Instructional Design» στὸ *Unterrichtswissenschaft*, τευχ. 3/1998.

12. Apple Michael «Wie Ideologie wirkt: Die Wiederherstellung der Hegemonie waerend der konservativen Restauration» στὸ: Suenker, H. Timmerman, D. Kolbe, F.-U. (ἐπιμ.) *Bildung, Gesellschaft, Sozial Ungleichheit*, Frankfurt 1994, σ. 62.

13. Λυοτάρ, ὅ.π., σ. 120.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: Ο ΦΡΟΝΗΜΑΤΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΣ

του Σπύρου Τζόκα

Η σχολική ιστορία αναδύθηκε από την εθνική ιστοριογραφία στο δεύτερο μισό του 19ου αι., με κύριους σκοπούς, εμπνεόμενους και από την ιστορική συγκυρία ή κυρίως απ' αυτή, την εθνική διαπαιδαγώγηση, τον πολιτικό εκκοινωνισμό και την πολιτική νομομορφοσύνη των νέων ανθρώπων. Οι σκοποί αυτοί εκφραζόνταν μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων, τό οποίο παρείχε τις κατευθύνσεις για τη συγγραφή των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας και για τη διδασκαλία του μαθήματος. Κύρια χαρακτηριστικά ήταν ο φρονηματιστικός, κανονιστικός και μη συγκρουσιακός λόγος στη διδακτική της ιστορίας. Ο φρονηματιστικός λόγος εμφανιζόταν άλλοτε με την κατασκευή ιστορικών γεγονότων, άλλοτε με την έρμηνευτική μονομέρεια των ιστορικών φαινομένων και άλλοτε με τον υπερτονισμό ή την αποσιώπηση πτυχών της ιστορικής εξέλιξης, άρα με την επίλεκτικότητα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ιδεολογικοποίηση της ιστορίας και τη χρήση αυτής για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων σκοπών.

Ο κανονιστικός λόγος χρησιμοποιούσε την ιστορία δείγμα του παρελθόντος πάνω στο πρότυπο του μέλλοντος, όπου ο έξιτορούμενος λόγος είχε ως στόχο τον προσανατολισμό της δράσης εκείνων προς τους οποίους απευθυνόταν. Έτσι, η σχολική ιστορία είχε προορισμό να παρέχει πολύτιμες γενικεύσεις και συμπεράσματα, εν είδει κανόνων, που θα χρησιμοποιούσαν σαν έντολές ή οδηγίες χρήσης για τους νέους. Ο κανονιστικός λόγος λειτουργούσε κάποιες φορές και ως προειδοποιητικός λόγος για ανεπιθύμητες συνέπειες, όταν τό άτομο, ή ομάδα ή η κοινωνία παρακινούνταν να αλλάξουν τη δράση τους. Τά πρόσωπα του ιστορικού δράματος είχαν ενημερωθεί στη δεύτερη πράξη για την έκβαση της πρώτης πράξης και, συνεπώς, ή δράση τους επηρεαζόταν από τη γνώση αυτή. Οι Μπολσεβίκοι, γνωρίζοντας την έκβαση της Γαλλικής Έπανάστασης που κατέληξε σ' ένα Ναπολέοντα, φυλάγονταν μήπως και ή δική τους επανάσταση είχε ανάλογη κατάληξη και ήταν δύσπιστοι απέναντι στον Τρότσκι.¹

Στήν Ελλάδα όλα τά κατά καιρούς αναλυτικά προγράμματα, άμεσα μέχρι τό 1964, έμμεσα και διακριτικά αργότερα, έθεταν ως κύριο στόχο του μαθήματος της ιστορίας τόν ήθικό φρονηματισμό και την έξαρση του εθνικού φρονήματος. Ο άξονας του μαθήματος εμφανιζόταν έκδηλα έλληνοκεντρικός με ευρύτατες, όμως, αποκλίσεις προς την κλασική Ρώμη, την αναγεννησιακή και νεότερη Ευρώπη. Τά σχολικά βιβλία, άμεσα εξαρτημένα από τά αναλυτικά προγράμματα, κινούνταν σέ μία παρωχημένη και ξεπερασμένη έθνοκεντρική διάσταση και σέ έμμογή στό θετικιστικό πρότυπο της ταύτισης της ιστορίας με τά διπλωματικά, πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα. Τό 1964 φαίνεται κάτι νά αλλάζει προς τό καλύτερο, καθώς, στό πλαίσιο της αναγεννητικής προσπάθειας για την παιδεία, αναθεωρήθηκαν μερικώς τά προϋπάρχοντα αναχρονιστικά αναλυτικά προγράμματα. Έτσι, για πρώτη φορά, αναφερόταν στους σκοπούς του μαθήματος της ιστορίας, εκτός από τό φρονηματισμό και την έξαρση του εθνικού ιδεώδους, ή έξοικείωση του μαθητή με την άενη προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και έλευθερία.² Η ανανεωτική αυτή προσπάθεια, στό σύντομο χρόνο ζωής της, απέδωσε δύο διδακτικά βιβλία ιστορίας, την *Αρχαία ιστορία* της Α. Καλογεροπούλου για την πρώτη τάξη του γυμνασίου και τη *Ρωμαϊκή και Βυζαντινή ιστορία* του Κ. Καλοκαιρινού για τη δεύτερη τάξη γυμνασίου. Οι έλπιδοφόρες αυτές κινήσεις για τη σχολική ιστορία ανατράπηκαν από τη δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 και τό μάθημα επανήλθε στά πίο βαθιά σκοτάδια.

Στίς μέρες μας, ή σχολική ιστορία, χωρίς νά έχει αποκόψει ακόμη τόν όμφάλιο χώρο που τη συνδέει με

1. Carr E., 1 μτφ. Φρίντας Λιάππα, Πλανήτης, Αθήνα, 1974, σελ. 81.

2. Η φιλοσοφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 στον τομέα της ιστορίας αναφαιίνεται στό άρθρο του Εύαγγ. Παπανούτσου «Τό μάθημα της ιστορίας», *Παιδεία*, τχ. 28, Ιανουάριος 1949, σελ. 20-28

τήν έθνικιστική ιδεολογία, τείνει νά αυτονομηθεί και νά μεταβληθεί σέ ιδιαίτερο γνωστικό πεδίο τής ιστορικής έπιστήμης. Στην κατεύθυνση αυτή επιδιώκεται ο γόνιμος συνδυασμός τής σύγχρονης ένεργητικής και μαθητοκεντρικής παιδαγωγικής μέ τις τρέχουσες εξέλιξεις στους χώρους τής ιστοριογραφίας.³ Σέ αυτά τά πλαίσια κινούμενη ή σχολική ιστορία, άποποιείται τή χρήση τής ως ιδεολογικός μηχανισμός τής εκάστοτε κυρίαρχης αντίληψης και λειτουργεί σύμφωνα μέ τήν έπιστημονική δεοντολογία. Μιά τέτοια κατεύθυνση θά έχει ως αποτέλεσμα και τήν απάλειψη τού κανονιστικού και φρονηματιστικού ιστορικού λόγου πού κουβαλάει στήν πλάτη τής.

Όστόσο, ο όμφάλιος λώρος πού συνδέει τή σχολική ιστορία μέ τις εκάστοτε κατευθύνσεις τής κυρίαρχης αντίληψης, όπως προαναφέρθηκε, δέν έχει ακόμη αποκοπεί. Έτσι, ή κυρίαρχη τάξη στήν προσπάθειά τής νά έξυπηρετήσει τά συμφέροντά τής και νά διατηρήσει τά κεκτημένα και σέ αντίθεση μέ όσους άμφισβητούν τήν αξίωσή τής αυτή επιλέγει, άπολυτοποιεί και προβάλλει ως αιώνιες αλήθειες τις ιδέες και τις αντίληψεις εκείνες πού θά συντελέσουν στή στήριξη τού ιδεολογικού τής όπλοστασίου. Η έπιλεκτικότητα αυτή πού λειτουργεί σέ όλες τις εποχές περιγράφεται χαρακτηριστικά από τό Δ. Γληνό:

«Οι πατέρες τής Έκκλησίας άναζητήσανε στήν αρχαιότητα τήν άρνητική και θετική δικαίωση τού χριστιανισμού και μελετούσανε τά έργα πού τους έχρησίμευαν σ' αυτό, οι σχολαστικοί και οι θεολόγοι τού Μεσαίωνα έπαιρναν από τήν αρχαιότητα ό,τι συμβιβαζότανε μέ τό πνευματικό κράτος τής Δυτικής Έκκλησίας και μέ τό κοσμικό κράτος των φεουδαρχών, οι ποιητές και καλλιτέχνες και φιλόσοφοι τής Αναγέννησης άναζητούσαν εκεί τήν άπολύτρωση τού ανθρώπου, τήν ενάτένιση τής όμορφιάς, τό ιδανικό τού ανθρωπισμού, οι φιλόσοφοι και οι ρήτορες τής Γαλλικής Έπανάστασης, τά ιδανικά τής λευτεριάς και τής δημοκρατικής ισότητας, τά δικαιώματα τού ανθρώπου και τού πολίτη...».⁴

Η έπιλεκτική αυτή χρήση τής Ιστορίας τήν ιδεολογικοποιεί και τήν καθιστά όργανο των εκάστοτε σκοπιμοτήτων. Σύμφωνα μέ τήν άποψη τού Άνρι Μονιό (Henri Moniot), όταν ή ιστορία μετατρέπεται σέ ιδεολογικό μηχανισμό και αυτοανακηρύσσεται σέ τράπεζα άποδεικτικού ύλικού μέ σκοπό τήν επικύρωση και τή δικαίωση τού παρόντος μέσω τής έπιλεκτικής χρήσης τού παρελθόντος, τότε άναιρεί τό ρόλο τής και άποτυγχάνει.⁵ Η χρήση αυτή, όπως είδαμε, άπορρέει από τόν έγκλωβισμό τής σχολικής ιστορίας στήν προώθηση συγκεκριμένων σκοπών και σκοπιμοτήτων πού επιβάλλονται από τό ύφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο, τήν κυρίαρχη πρακτική και τήν ιδεολογική σκοπιμότητα πού έξυπηρετεί κάθε φορά τό μάθημα τής ιστορίας. Έτσι, ή ιστορία μπορεί νά άποτελεί ένα συνονθύλευμα άπο-

ποιητικών και γενικευτικών σχημάτων, άπόρροια τού χαλκευμένου ιδεολογικού λόγου, και νά μήν πείθει κανένα για τήν έπιστημονική τής έγκυρότητα και, κυρίως, για τήν αξία τής ως έπιστήμης. Μάλιστα, σέ κάποιες περιόδους, οι σκοπιμότητες αυτές είναι τόσο πρόδηλες και ισχυρές πού τείνουν νά ύποκαταστήσουν και αυτό τό γνωστικό αντικείμενο τής ιστορίας.

Χαρακτηριστικές περιπτώσεις τής προαναφερθείσας χρήσης τής σχολικής ιστορίας μπορούν νά θεωρηθούν δύο από τους προβαλλόμενους σκοπούς τού μαθήματος τής ιστορίας πού έμφανίζονται από τό ισχύον αναλυτικό πρόγραμμα ως «μερικοί» σκοποί, μέ προφανή στόχο νά περάσουν χωρίς εντάσεις. Ο πρώτος σκοπός αναφέρεται στή «συνειδητοποίηση τής ελληνικής διάρκειας» και ο δεύτερος στήν «καλλιέργεια γνήσιου πατριωτικού φρονήματος».⁶ Στην πρώτη περίπτωση, τό αναλυτικό πρόγραμμα επιδιώκει τή γνωστή ιστορική κατασκευή, ενώ στή δεύτερη επιδιώκεται ο φρονηματιστικός ρόλος τής ιστορίας.

Ο σκοπός τής «συνειδητοποίησης τής ελληνικής διάρκειας» παραπέμπει στήν επανάληψη ή στή συνέχεια τού γνωστού σχήματος, Αρχαιότητα - Βυζάντιο - Νεώτερος Έλληνισμός, στά σχολικά βιβλία και μάλιστα δύο φορές στή μέση εκπαίδευση, στό γυμνάσιο και στό λύκειο. Η επάλληλη αυτή διδασκαλία τού μαθήματος τής ιστορίας σέ δύο κύκλους στή μέση εκπαίδευση διατηρείται δεκαετίες στήν Ελλάδα και μέ παραλλαγές μέχρι σήμερα. Συνέπεια τού συστήματος αυτού είναι νά παρουσιάζονται τεράστια χάσματα, καθώς ολόκληρες περιόδοι τής ανθρώπινης δημιουργικής πορείας δέν διδάσκονται ούτε στόν έναν κύκλο ούτε στόν άλλο. Έτσι, ή ιστορία διδάσκεται άποσπασματικά μέ σκοπό νά κατευθύνει τους μαθητές στό σχήμα τής «ελληνικής διάρκειας» και τής συνακόλουθης ύπεροχής τού ελληνικού στοιχείου. Η προσέγγιση αυτή των ιστορικών φαινομένων έπιχειρείται μέ βάση τήν αναχρονιστική γραμμική αντίληψη τής ιστορίας, όπου ή ιστορική έτερότητα ή δέν ύπάρχει ή έμφανίζεται ως συμπληρωματικό στοιχείο τού ελληνισμού. Στή βάση αυτή ή σχολική ιστορία παρουσιάζεται σάν μία κατασκευή ταυτότητας και συνέχειας ενός τεχνητά περιχαρακωμένου έθνους πού άποκλείει τόν Άλλο ή στήν καλύτερη των περιπτώσεων τόν χρησιμοποιεί. Σέ μία

3. Κόκκινος Γ., *Άπό τήν ιστορία στίς ιστορίες*, Έλληνικά γράμματα, Άθήνα, 1998, σελ. 313 κ.ε., όπου παρουσιάζονται οι ρόλοι, οι λειτουργίες και οι πρακτικές τού μαθήματος τής ιστορίας.

4. Γληνός Δ., *Πλάτωνα Σοφιστής*, εισαγωγή, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, Άθήνα 1976, σελ. 25

5. Moniot H., *Didactique de l'histoire*, Íathan, Paris, 1993, σελ. 75

6. ΥΠ.Ε.Π.Θ., Παιδαγωγικό Ίνστιτούτο, Τμήμα Β/θμιας Εκπαίδευσης, *Όδηγίες για τή διδασκεία ύλη και τή διδασκαλία των μαθημάτων στό Γυμνάσιο και τό Λύκειο κατά τό σχολικό έτος 1998-99*.

τέτοια κατεύθυνση, παρά τὰ ἄλλα θετικά στοιχεία, φαίνεται νά κινεῖται τό σχολικό βιβλίο τῆς Α΄ λυκείου «Ἡ πολιτισμική προσφορά τοῦ ἑλληνισμοῦ» πού διδάσκει στίς μέρες μας. Τέλος, μέ μιά τέτοια αντίληψη ὑπεροχῆς ἀπομακρύνεται ἡ ἔννοια τῆς οἰκουμενικότητας καί τῆς ἰσότιμης θέσης τῶν λαῶν στό παγκόσμιο οἰκοδόμημα καθῶς ὁ μαθητής δέν παροτρύνεται νά κατανοήσει ὅτι γιά τή δημιουργία τοῦ πολιτιστικοῦ οἰκοδομήματος συνέβαλαν ὅλοι οἱ λαοί, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του καί τήν προσωπική του ἰδιοσυγκρασία.

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ἑλληνισμοῦ ὡς κέντρου τοῦ κόσμου καί ἡ περιορισμένη ἐμφάνιση τοῦ Ἄλλου ἢ ἡ συμπληρωματική καταγραφή του ὀδήγησαν καί ὀδηγῶν τή σχολική ἱστορία σέ στρεβλώσεις καί συνακόλουθα τήν ἀποψή μας γιά τό «ξένο» στοιχείο. Ἔτσι, τό «ξένο» στοιχείο δαιμονοποιήθηκε καί δαιμονοποιεῖται, ἀρκετές φορές, ὡς ἀνθελληνικό καί παράγωγο συνωμοσιῶν ἐναντίον τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὅταν ἡ πολιτική του διαφοροποιεῖται ἀπό αὐτή τῆς Ἑλλάδας. Στό ἴδιο μήκος κύματος κινῶνται καί οἱ θεωρίες περὶ «ἀνάδελφου ἔθνους», ὅπου ὁ ἑλληνισμός ἐμφανίζεται νά ἀπειλεῖται ἀπό εὐρείες συνωμοσίες, πού ἔχουν στόχο τή συρρίκνωσή του ἢ ἀκόμα τήν ἐξαφάνισή του. Ἀντίθετα, ὅταν ἡ ἐξωτερική πολιτική κάποιων χωρῶν συμπίπτει μέ αὐτή τῆς Ἑλλάδας, τότε ἐκθειάζουμε τό «ξένο» αὐτό στοιχείο μέ ἀπλουστευτικές συνθέσεις, καί μιλάμε περὶ φιλελληνισμοῦ, μέ περίσσιο συναισθηματισμό.

Ὁ σκοπός τῆς «καλλιέργειας γνήσιου πατριωτικοῦ φρονήματος» τοῦ ἰσχύοντος ἀναλυτικοῦ προγράμματος ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μιά παραλλαγή τοῦ σκοποῦ τῆς «ἐξάρασης τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος» πού ὑπῆρχε στά πρό τοῦ 1974 ἀναλυτικά προγράμματα. Ἡ κατεύθυνση αὐτή ὑποκαθιστᾷ τό ρόλο τῆς σχολικῆς ἱστορίας μέ αὐτό τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς. Στή βάση αὐτή ἀποκλείονται οἱ ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ἀπουσιάζουν ἢ ἀποκλείονται, δηλαδή, οἱ κοινωνικές τάξεις, οἱ ἐθνικοπολιτισμικές ομάδες κ.ο.κ. καί ἡ μόνη συλλογικότητα πού ἐμφανίζεται εἶναι αὐτή τοῦ ἔθνους καί μάλιστα τοῦ περιούσιου ἔθνους. Ἀποτελέσματα τῆς κατεύθυνσης αὐτῆς εἶναι ὁ γενικευτικός, καθοδηγητικός καί κανονιστικός λόγος τῶν ἱστορικῶν βιβλίων, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ἀπό μονομέρεια, ἐπιβολή διϊστορικῶν ἀληθειῶν καί ἀπό ἐμμονή στή μιά καί μοναδική ἀλήθεια.⁷ Ἔτσι, ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῆς σύγχρονης ιστοριογραφίας καί τῆς σχολικῆς ἱστορίας, ἀντί νά μειώνεται, φαίνεται νά αὐξάνεται.

Ἡ λειτουργία αὐτῆ τοῦ φρονηματιστικοῦ λόγου στή σχολική ἱστορία ἀντιστέκεται σέ κάθε γνήσιο ἐγχείρημα σφαιρικῆς ἐποπτείας καί κριτικῆς θεώρησης τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός, ὅτι φωτεινοί δάσκαλοι κατηγορήθηκαν ὡς μαροῖ ἀνθέλληνας, ὅταν μέ δικές τους πρωτοβουλίες ἐπιχείρησαν νά ἀνατρέψουν τήν ἰδεολογική κατεύθυνση τῆς σχολικῆς ἱστορίας καί νά δικαιώσουν τήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας μέ ἕναν ἀποϊδεολογικοποιημένο λόγο. Ἡ ἐπιστημονική

θεμελίωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας ἀποτελοῦσε θέσφατο γιά τό ἑλληνικό κράτος πού δέν ἄφηγε περιθώρια ἀμφισβήτησης. Τό θέσφατο αὐτό ἐνισχύθηκε καί ἀπό τήν ἀντιμετώπιση τῶν θεωριῶν τοῦ Φαλμεράιερ περὶ ἐκσλαβισμοῦ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ θεωρίες αὐτές προκάλεσαν πολιτική θύελλα καί κινητοποίηση πρὸς ὑπεράσπιση τοῦ ἔθνους, ἐνῶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρηγόπουλος ἀνακηρύχθηκε σέ ἐθνικό ἱστορικό. Ἡ θεωρία παραγωγῆς τοῦ ἔθνους διοχετεύθηκε στό ἐκπαιδευτικό σύστημα, μέ στόχο νά καταστήσει αὐτό βασικό πεδίο συγκρότησης τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στήν Ἑλλάδα.⁸

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἑλληνική κοινωνία, κυρίως συντηρητική, ἀνέχεται, ἀδιαφορεῖ ἢ καί ἐπιδοκιμάζει τόν ἐθνικό φρονηματισμό πού ἐπιχειρεῖται ἀπό τή σχολική ἱστορία, ἐνῶ φαίνεται νά ἀντιδρᾷ, συνήθως παρακινούμενη, ὅταν τό μάθημα τείνει νά μεταβάλλει στόχος καί νά ἀποϊδεολογικοποιηθεῖ. Ἡ νοοτροπία αὐτή, πολύχρονο ἀποτέλεσμα προπαγάνδας, ἀποτελεῖ ἀνασταλτικό παράγοντα γιά ἀλλαγές, καθῶς ἀναφύονται ἄνθρωποι μέ σκοπιμότητες πού ἐκμεταλλεύονται τή νοοτροπία αὐτή μέ πύρινους, ἀλλά κενοῦς περιεχομένου λόγους. Αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά στιγματίζονται στοχαστές καί διανοούμενοι μέ τήν κατηγορία ὅτι ἀεμπολοῦν τά ἱερά καί τά ὅσια τοῦ ἑλληνισμοῦ, εἶναι ἀπάτριδες ἢ κοσμοπολίτες καί ἐπικίνδυνοι γιά τήν κοινωνία. Τό κινήγι μαγισσῶν πού ἐπέρχεται, ἀποπροσανατολίζει ἀπό τήν οὐσία τοῦ θέματος, ἡ ὁποία περιθωριοποιεῖται καί λησμονεῖται. Ἐξᾴλλου, ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας πού ἀποφεύγει τόν φρονηματισμό καί δημιουργεῖ ἱστορική συνείδηση, ἱστορική παιδεία καί ἄρα πολιτικά κριτήρια εἶναι ἐπικίνδυνη.

Ἀτόπημα, ἐπίσης, στή διδασκαλία τῆς ἱστορίας πού καθοδηγεῖ ἢ καί κατευθύνει τούς μαθητές εἶναι οἱ συχνές ἀξιολογικές κρίσεις. Οἱ ἀφηγήσεις ἱστορικῶν γεγονότων ἢ προσώπων πού περιέχουν στοιχεῖο ἀξιολογικό πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται μέ ἰδιαίτερη φειδώ, ὅταν ὑπάρχει ἀνάγκη ἢ καί νά ἀποφεύγονται, καθῶς λειτουργοῦν καί σέ βάρος τοῦ ἱστορικοῦ καί σέ βάρος τοῦ παιδαγωγικοῦ ρόλου. Ἡ ἀξιολογική κρίση πού συνοδεύει τήν ἀφήγηση μπορεῖ νά ταυτισθεῖ στή συνείδηση τοῦ μαθητῆ μέ τό γεγονός ἢ νά ἀποτρέψει τή δική του ἀξιολόγηση ἢ, ἀκόμη, νά ἔλθει σέ ρῆξη μέ τό δάσκαλο, καθῶς εἶναι φορέας ἄλλης ἀξιολόγησης. Ἐξᾴλλου, τό ἔργο τῆς ἱστορίας δέν εἶναι ἡ ἠθική ἀξιολόγηση τῶν ἀνθρώπων πρᾶξεων, ἐφόσον τά κριτήρια

7. *A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes Among Adolescents*, Volume A: Description, Korber -Stiftung, Hamburg 1997, 303-309.

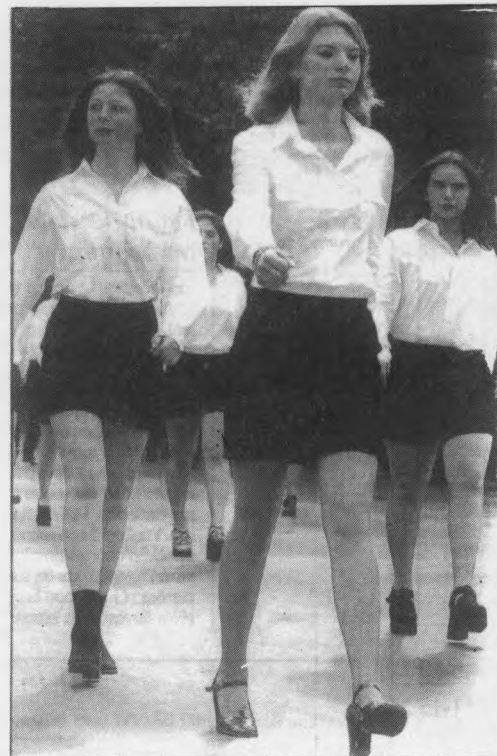
8. Κιτρομηλίδης Π., «Νοερές κοινότητες» καί οἱ ἀπαρχές τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στά Βαλκάνια, στή *Ἐθνική ταυτότητα καί ἐθνικισμός στή νεότερη Ἑλλάδα*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1997, σελ. 53 κ.ε., ὅπου τό ἐκπαιδευτικό σύστημα ἀπέτελεσε βασικό ἄξονα γιά τή συγκρότηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στήν Ἑλλάδα.

μιάς τέτοιας αξιολόγησης μεταβάλλονται από εποχή σε εποχή, αλλά η εκτίμηση του ειδικού βάρους της καθεμιάς, της σημασίας της στή γενική πορεία, με άλλα λόγια η επιστημονική τους κατανόηση και εξήγηση.

Επομένως, οι προσπάθειες οφείλουν να είναι συντονισμένες και επίμονες προς την κατεύθυνση της απεξάρτησης της σχολικής ιστορίας από την ασφυκτική ιδεολογική παράδοση της εθνικής διαπαιδαγώγησης και της εγγάραξης της πολιτικής νομιμοφροσύνης. Στην κατεύθυνση αυτή πρέπει να αμφισβητηθεί ο ιστορικός θετικισμός, που ταυτίζει την ιστορική πραγματικότητα με τη διανοητική της ανακατασκευή και να προκριθούν οι θεωρήσεις εκείνες που διακρίνουν τό ιστορικό παρελθόν από την ανακατασκευή του.⁹ Έτσι, αποκλείονται οι έρμηνευτικές μονομέρειες και οι έσκαμμένες ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας και κατοχύρωνεται στή διδακτική πράξη ή πολλαπλότητα των επιστημονικά θεμιτών ιστορικών έρμηνειών. Παράλληλα, η σχολική ιστορία και η διδασκαλία της οφείλει να δομείται με τέτοιο τρόπο, ώστε ο μαθητής να είναι ικανός να προσεγγίσει και να κατανοήσει όχι μόνο τις όριακές στιγμές της εθνικής ιστορίας, αλλά τήν ολότητα, κατά τό δυνατόν, της ανθρώπινης σκέψης και δράσης, όπως και τό φάσμα των σημαντικών πολιτισμών στο σύνολό τους.

Στή μεταβολή αυτή αμφισβητείται και η κατά τόν Πιαζέ θεώρηση,¹⁰ ή όποια ανάγει μηχανιστικά τή γνωστική διαδικασία αποκλειστικά και μόνο σε διεργασίες βιολογικού και ψυχολογικού χαρακτήρα. Θεώρηση πού, σύμφωνα με τόν Γ. Κόκκινο¹¹, από τή στιγμή πού μεταφέρθηκε στο χώρο της σχολικής ιστορίας - του πιό σύνθετου ένδεχομένου γνωστικού αντικειμένου - απέκλειε τή δυνατότητα συγκρότησης ιστορικής σκέψης πριν από τήν εφηβική ήλικία και καταδείκνυε δήθεν τή ματαιότητα της διδασκαλίας του μαθήματος στην παιδική ήλικία και τήν προεφηβική ήλικία. Παράλληλα, προσέγγιζε ως αδήριτη γνωσιολογική αναγκαιότητα τήν προσαρμογή στο πρότυπο του παραδοσιακού φρονηματιστικού και κανονιστικού ιστορικού λόγου.

Νεότερες έρευνες αμφισβήτησαν τήν πιαζετιανή θεώρηση και απέδειξαν ότι οι μαθητές μπορούν να διαμορφώσουν ιστορική σκέψη από νεότερες ήλικίες απ' αυτές πού ισχυρίζεται ό Πιαζέ. Ό βρετανός Μάρτιν Μπούθ (Martin Booth)¹² αλλά και συνολικά τό ρεύμα πού δημιουργήθηκε στή Βρετανία μετά τό 1972 με τό Schools History Project, αμφισβήτησαν έντονα τή θεώρηση του Πιαζέ. Ό Μπούθ με τις έρευνες του κατόρθωσε να δείξει ότι μαθητές ήλικίας 11 έτων μπορούν να διαμορφώσουν ενεργό ιστορική σκέψη υπό τις ακόλουθες προϋποθέσεις: Πρώτον, ότι η σχολική τάξη θα λειτουργεί ως δημόσιος χώρος ή ως επιστημονική κοινότητα, όπου θα προεξάρχουν ή επικοινωνιακή λειτουργία της γνώσης, ή κατασκευή έρμηνευτικών υποθέσεων και ή υποβολή άνοιχτών ερωτημάτων. Δεύτερον, ότι τόσο ή ιστορική κατανόηση όσο και ή αξιο-



λόγηση της γνωστικής διαδικασίας θα εξαρτώνται από τήν ικανότητα συγκέντρωσης και διανοητικής έπεξεργασίας διαρκώς όγκωδέστερου και συνθεότερου πρωτογενούς και δευτερογενούς υλικού. Και τρίτον, ότι τό διδακτικό υλικό δέ θα έχει αποκλειστικά γλωσσικό και άφηρημένο χαρακτήρα, αλλά ότι θα περιλαμβάνει και εικαστικές ή όπτικές ιστορικές πηγές.

Έτσι, η σχολική ιστορία θα ξεφύγει από τό παρελθόν της, πού τήν χρησιμοποιούσε ως ιδεολογικό όπλο της κρατούσας αντίληψης, θα άπορρίψει τόν φρονηματιστικό και κανονιστικό της λόγο και θα κεντρωθεί στο ρόλο της. Αυτός σε γενικές γραμμές κινείται στην έπίτευξη της συλλογικής και άτομικής άυτογνωσίας, μέσω της κατανόησης των μηχανισμών δημιουργίας, άναπαραγωγής και μετασχηματισμού των κοινωνικών σχηματισμών και στή συγκρότηση της πολιτισμικής ταυτότητας των κοινωνιών.

9. Moniot H., ό.π., τό έργο του και οι άπόψεις του, πού είναι σημαντικές για τόν ιστορικό και παιδαγωγικό προβληματισμό, μπορούν να άποτελέσουν βάση για συζήτηση για τή διδακτική της ιστορίας.

10. Piaget J., Προβλήματα ψυχολογίας, μτφ. Α. Βερβερίδης, Άθήνα, Νέα Σύνορα, 1979.

11. Κόκκινος Γ., «Η διδακτική της Ιστορίας, Διεπιστημονικό, αλλά και άυτόνομο γνωστικό αντικείμενο. Η έλληνική άπόκλιση», *Μνήμων*, 20, Άθήνα, 1998.

12. Booth Martin, Ages and Concepts: A critique of the Piagetian Approach to history teaching στο Chr. Portal (ed) *Developing Thinking...* Methen, London - New York, 1983.

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

του Κασίμη Χαράλαμπου και Γιώργου Σταθάκη

Εισαγωγή

Εδώ και αρκετά χρόνια οι προσεγγίσεις στον αγροτικό χώρο έχουν αποστασιοποιηθεί από την παραδοσιακή προσέγγιση ή όποια ταύτιζε την ύπαιθρο με τη γεωργία και επικεντρωνόταν στις ιδιαίτερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές σχέσεις που κυριαρχούσαν σε αυτήν. Η χρήση του όρου ύπαιθρος ύπνοει πλέον μία διττή ιστορική μεταβολή:

α) ή πρώτη άφορᾶ τήν συρρίκνωση του ειδικού βάρους τῆς γεωργίας, -τόσο σέ ὄρους ἀπασχόλησης ὅσο καί σέ ὄρους παραγωγῆς-, στίς εὐρωπαϊκές οἰκονομίες. Ὅμως ἡ διαδικασία αὐτή πραγματώνεται παράλληλα μέ τή σχετική σταθεροποίηση του πληθυσμοῦ τῆς ὑπαίθρου, γεγονός που ὑποδηλώνει πῶς ἕνα ὄλο καί μεγαλύτερο τμήμα τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου ἀσχολεῖται σέ ἐξωγεωργικές δραστηριότητες (τουρισμός, κατασκευές, βιομηχανία, νέες παραδοσιακές ὑπηρεσίες).

* Τό κείμενο αὐτό παρουσιάστηκε ὡς εἰσαγωγική εἰσήγηση στό συνέδριο μέ τίτλο «Πολιτικές ἀνάπτυξης τῆς ὑπαίθρου στήν Νότια Εὐρώπη» που διοργανώθηκε τόν Νοέμβριο τοῦ 1998 στήν Ἀθήνα ἀπό τήν Ἐταιρεία Πολιτικοῦ Προβληματισμοῦ Νίκος Πουλαντζᾶς σέ συνεργασία μέ τό Ἰνστιτοῦτο ἀστικής καί ἀγροτικής Κοινωνιολογίας τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν. Ὁ τόμος τοῦ συνεδρίου μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν δύο συγγραφέων εἶναι ὑπό ἐκδοση στήν Βρετανία (ἐκδόσεις Bergahn) καί στήν Ἑλλάδα (ἐκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα).

β) ἡ δεύτερη ἀφορᾶ τήν περιβαλλοντική διάσταση. Ἡ περιβαλλοντική ὀπτική ἔθεσε γενικότερα ἐρωτήματα γιά τίς σχέσεις τῶν ὀργανωμένων κοινωνικῶν δραστηριοτήτων μέ τή φύση, ἐρωτήματα που ξεφεύγουν ἀπό τήν παραδοσιακή θεώρηση τῶν οἰκονομικῶν ἐπιδόσεων τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα καί τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς σέ αὐτόν.

Μέ τίς νεότερες προσεγγίσεις γιά τήν ὑπαιθρο ἐπιδιώκεται, λοιπόν, νά ἀναζητηθοῦν ἐκεῖνες οἱ θεωρήσεις που θά συνάδουν μέ τίς πραγματικότητες τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου στίς σύγχρονες κοινωνίες. Ἀναπόφευκτα κάθε ἀπόπειρα ἀποσπασματικῆς θεώρησης τῶν ἀλλαγῶν στήν ὑπαιθρο παράμενει ἡμιτελής ἐφόσον δέν συμπεριλάβει τίς γενικότερες ἀνακατατάξεις στίς κοινωνίες αὐτές. Ἔτσι οἱ ἀνακατατάξεις καί οἱ ἀλλαγές που πραγματοποιοῦνται στήν ὑπαιθρο συνδέονται ἀναπόφευκτα μέ τίς εὐρύτερες ἀνακατατάξεις, δραστικές καί ραγδαίες συνάμα, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζουν τίς ἀνεπτυγμένες οἰκονομίες τίς τελευταῖες δύο δεκαετίες.

Ἡ ἐνίσχυση τοῦ ρόλου τῶν ἀγορῶν, ἡ φιλελευθεροποίηση τῶν ἐθνικῶν οἰκονομιῶν καί ἡ ἐπιτάχυνση στή διεθνή κινητικότητα τοῦ κεφαλαίου καί τῶν ἐμπορευμάτων, σέ συνδυασμό μέ τήν υἰοθέτηση ἀπό τίς περισσότερες χώρες ἑνός κοινῶν μίγματος νομισματικῆς καί δημοσιονομικῆς πολιτικῆς προκάλεσαν ριζικές ἀλλαγές στά παραγωγικά καί καταναλωτικά πρότυπα καί τούς τρόπους ρύθμισης καί διαχείρισης τῶν οἰκονομιῶν. Στό φόντο αὐτῶν τῶν ἀλλαγῶν κρύβεται μία εὐρύτερη τεχνολογική ἐπανάσταση ἡ ὁποία φαίνεται νά κινεῖ, μέ ἀδήριτο τρόπο, τίς οἰκονομίες στήν υἰοθέτηση νέων

προτύπων παραγωγής και άπασχόλησης και τις επιχειρήσεις στη διττή προσαρμογή τους, είτε σε ευρύτερες επιχειρηματικές ενότητες (ή τεράστια συγκέντρωση και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου) είτε σε μικρές αλλά εύελικτες μορφές επιχειρηματικότητας.

Η γεωργία δέν φαίνεται να εξαιρείται από αυτό: η μεγέθυνση των πολυεθνικών εταιρειών στο άγροτοδιατροφικό κύκλωμα και φυσικά στο επίμαχο θέμα των βιοτεχνολογίας συνυπάρχει με την αναβίωση διαφοροποιημένων μικρών παραγωγικών μονάδων που έρχονται να καλύψουν μιά πληθώρα ειδικών αγορών, κυρίως τοπικών και εθνικών.

Η όψιμη συζήτηση για την αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής συναρτάται σε μεγάλο βαθμό με τις νέες αυτές πραγματικότητες. Πρόκειται για αλλαγές που δέν άφορούν μόνο τις πιέσεις που προκαλούν οι διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης αλλά συνοδεύονται από σημαντικές μεταβολές στην ίδια την ευρωπαϊκή ύπαιθρο και των τρόπων διαχείρισης και ρύθμισης των σύγχρονων ευρωπαϊκών οικονομιών.

Αναφερόμαστε λοιπόν σε κάποιες αλλαγές, και οι άπότομες αλλαγές συνήθως επιβάλλουν παρορμητικά τους κοινωνικούς έπιστήμονες στην αναζήτηση των τομών. Μόνο που οι αλλαγές συνήθως ύποκρύπτουν συνέχειες και διαχρονική σταθερότητα και δίνουν την άφορμή για την έπαναθεώρηση του ίδιου του παρελθόντος.

Οι ιστορικοί προσφεύγουν συχνά σε μιά τέτοια μεθοδολογική έπιλογή ή όποια έχει πλέον καθιερωθεί με τον όρο του Μπρωντέλ, αυτόν της «μακράς διάρκειας». Πρόκειται για την άποπειρα να διερευνηθούν οι συνέχειες, οι διαδοχές και οι άκολουθίες και μέσα από αυτό τό πλαίσιο να έντοπιστούν οι αλλαγές, οι μεταβολές και οι άνακατατάξεις. Έξάλλου σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή καμιά μεταβολή δέν εισάγεται από τά έξω σε ένα σύστημα, -παραγωγικό, κοινωνικό ή οικονομικό- τα ίχνη κάθε μεταβολής είναι παρόντα στο ύπαρκτό και τό ισχύον πολύ πριν έκδηλωθούν με τή μορφή μιάς ριζικής μεταβολής.

Στήν περίπτωση της άνάλυσης της ύπαιθρου μιά τέτοια προσέγγιση ίσως άποδειχτεί χρήσιμη. Έτσι μπορεί να σκιαγραφηθούν δύο διαδοχικές εικόνες: αυτή των διαχρονικών σταθερών και αυτή των αλλαγών της ύπαιθρου. Στή συνέχεια και έφόσον τό έγχειρημα αυτό έχει πετύχει, μπορεί να έπακολουθήσει ή συζήτηση των θεμάτων που άφορούν στις νέες πολιτικές για την ύπαιθρο.

Η εικόνα της σταθερότητας

Αν ρίξουμε μιά γοργή ματιά στή μεταπολεμική περίοδο, από τό 1950 κι ύστερα, θα διαπιστώσουμε κάποιες σταθερές τάσεις. Στις ευρωπαϊκές πάντα χώρες, ό άγροτικός τομέας φθίνει με πολύ σταθερό ρυθμό σε όρους άπασχόλησης και συμμετοχής στο έθνικό εισό-

δημα, διατηρώντας όμως στο άκέραιο την ικανότητα του να βελτιώνει τις τεχνικές παραγωγής και να αυξάνει τό παραγόμενο προϊόν. Έτσι ή επιβλητική μείωση του ποσοστού των άπασχολομένων στή ευρωπαϊκή γεωργία από τό 30% μόλις στο 6-7% της συνολικής άπασχόλησης, συνοδεύτηκε από τις βελτιωμένες έπιδόσεις τόσο της επιχειρηματικής, όσο και της πιό παραδοσιακής γεωργίας. Και παρά τά όψιμα φαινόμενα κορεσμού ή τήν εμφάνιση πλεονασμάτων σε όρισμένους τομείς, ή παραγωγική μεγέθυνση στή διάρκεια των πενήντα αυτών χρόνων, φαίνεται να συμβαδίζει με τήν άργά μεταβαλλόμενη ζήτηση.

Τό δεύτερο ένδιαφέρων στοιχείο είναι ή σταθερότητα της άγροτικής πολιτικής. Οι έθνικές πολιτικές, τόσο στις χώρες του Βορρά όσο και του Νότου, και από ένα σημείο και πέρα ή Κοινή άγροτική Πολιτική, έμφορούμενες από τις τυπικά μερκαντιστικές αντιλήψεις που χαρακτηρίζουν τις άγροτικές πολιτικές σε όλο τον κόσμο εδώ και δύο αιώνες, διαμόρφωσαν ένα έξαιρετικά σταθερό, διαχρονικά, πλαίσιο πολιτικής. Πρόκειται για τον συνδυασμό μέτρων πολιτικής όπως της στήριξης των τιμών και της δασμολογικής προστασίας, των ιδιαίτερων συστημάτων χρηματοδότησης και όργάνωσης της έμπορίας των άγροτικών προϊόντων, της κρατική ύποστήριξης των έργων ύποδομής, της διάδοσης των τεχνολογικών καινοτομιών και, φυσικά, του προγραμματισμού της σύνθεσης της άγροτικής παραγωγής.

Αν και θα ήταν λίγο παρακινδυνευμένο, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς πως οι δύο αυτές σταθερές εικόνες συνδέονται ή μιά με τήν άλλη. Η ιδιόρρυθμη δηλαδή αυτή προγραμματικότητα φαίνεται να προστάτευε τον άγροτικό τομέα από τις άπότομες διακυμάνσεις ή τις ριζικές άναδιαρθρώσεις, φαινόμενα πολύ όρατά κατά περιόδους, -κυρίως σε έποχές οικονομικών κρίσεων,- σε άλλους τομείς της οικονομίας.

Από τήν όπτική που κοιτάμε τό θέμα μας θα μπορούσαμε να έπισημάνουμε και μερικές άλλες σταθερές: τον γεωγραφικό καταμερισμό της παραγωγής, τις έδικεύσεις δηλαδή των θόρειων και νότιων περιοχών της Ευρώπης που σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν τό ένδοευρωπαϊκό έμπόριο ή τή διαχρονική σταθερότητα που έμφανίζουν οι μορφές των παραγωγικών μονάδων σε Βορρά και Νότο, -πιό επιχειρηματική στο Βορρά και πιό άναπαραγωγική στο Νότο. Σε κάθε περίπτωση οι σχέσεις ιδιοκτησίας και ή μορφή των παραγωγικών μονάδων έμφανίζεται έξαιρετικά σταθερή. Και αυτό χωρίς να ύποτιμηθούν κάποιες αλλαγές που έπισημαίνονται παρακάτω, άποκτά σημασία, καθώς οι τεχνικές μεταβολές, όσο έντυπωσιακές και να ήταν, -πού ήταν,- ή ή άνοδος των εισοδημάτων και οι συνακόλουθες αλλαγές στα καταναλωτικά πρότυπα του άγροτικού πληθυσμού, δέν μετέβαλλαν δραστικά τό πλαίσιο των κληροδοτημένων κοινωνικών σχέσεων και δέν μετατό-

πισαν τούς καθιερωμένους τρόπους θεσμικῆς καί οικονομικῆς διαχείρισης τῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν.

Ἡ εἰκόνα τῶν ἀλλαγῶν.

Στήν ἴδια μακρά περίοδο πού ἀκόμα ἐξετάζουμε, ὁ πληθυσμός τῆς ὑπαίθρου, μετά ἀπό ἕνα πρῶτο διάστημα σημαντικῆς συρρίκνωσης τή δεκαετία τοῦ '50 καί τοῦ '60, σταθεροποιήθηκε καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀνέκαμψε. Αὐτό ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀποκέντρωσης τῆς βιομηχανίας, τῆς ἀνθησης τοῦ τουρισμοῦ, καί τῆς ἀνάπτυξης παλιῶν καί νέων ὑπηρεσιῶν. Μέ μιά λέξη ἀναφερόμαστε στό φαινόμενο τῆς διαμόρφωσης ἐκτεταμένων ἡμι-αστικῶν ζωνῶν στίς ὁποῖες τά ἴδια τά ὅρια τῆς ὑπαίθρου ἔχχαναν τήν διακριτότητα τους.

Τά φαινόμενα αὐτά, ἐπέδρασαν σέ διαφορετικό βέβαια βαθμό καί μέ διαφορετική ἔνταση σέ κάθε περιοχή. Διαμόρφωσαν ὅμως τόν σημερινό χάρτη τῆς ὑπαίθρου μέ τίς ἐμφανεῖς διαφοροποιήσεις κατά περιοχές. Ὅπως ἀναμενόταν, ἄν καί αὐτό δέν εἶναι ἀπόλυτο, οἱ διαδικασίες αὐτές ἦταν συνήθως πιό ἔντονες στίς παράλιες περιοχές παρά σέ αὐτές τῆς ἐνδοχώρας· στίς πεδινές παρά στίς ὄρεινές περιοχές. Σέ ὀρισμένες χώρες, κυρίως τοῦ Βορρά, οἱ μεταβολές ἦταν ὀρατές ἤδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ '60· σέ ἄλλες, κυρίως τίς μεσογειακές, πραγματοποιήθηκαν μόλις στή δεκαετία τοῦ '80 καί τοῦ '90.

Ἡ νέα αὐτή πολυμορφία τῆς ὑπαίθρου ἀνέτρεψε ριζικά τίς καθιερωμένες ἀντιλήψεις πού ἀντιμετώπιζαν τήν ὑπαίθρο σάν ὁμοιογενή ἀγροτική κοινωνία. Τό φαινόμενο αὐτό καταγράφηκε μέ ἀρκετή ἀκρίβεια στήν πληθώρα τῶν τοπικῶν καί ἐμπειρικῶν μελετῶν τοῦ '80 καί τῶν ἀρχῶν τοῦ '90 πού κατά κόρο ἀντικατέστησαν τίς θεωρητικές ἀναζητήσεις τοῦ '60 καί τοῦ '70. Οἱ τοπικές αὐτές μελέτες ὑπέδειξαν μέ σαφήνεια τήν ἑτερογένεια καί τήν πολυμορφία τῶν σύγχρονων οικονομικῶν μορφωμάτων τῆς ὑπαίθρου, ἄν καί παρεμφετικά συνέβαλαν ἐλάχιστα σέ νεότερες θεωρητικές ἐπεξεργασίες ἢ στόν ἐμπλουτισμό τῶν θεωρητικῶν μας καταβολῶν.

Στίς νέες πραγματικότητες τῆς ὑπαίθρου ἡ κοινωνική διαστρωμάτωση ἔγινε πιό περίπλοκη. Πέρα ἀπό τίς συνήθεις διαφοροποιήσεις τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν, ἐμφανίστηκαν καινούργιες διαστρωματώσεις ἀνάλογα μέ τή φύση τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων κάθε περιοχῆς. Οἱ μορφές τῆς ἀπασχόλησης πλήθυναν ἢ πολυαπασχόληση ἐπεκτάθηκε· νέα μικροαστικά στρώματα σχηματίστηκαν ἢ μή οἰκογενειακή ἐργασία καί κυρίως αὐτή τῶν μεταναστῶν αὐξήθηκε σημαντικά. Ἐν πολλοῖς αὐτά εἶναι μερικά ἀπό τά διακριτά φαινόμενα τῆς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητας τῆς ὑπαίθρου.

Ταυτόχρονα οἱ ἐντάσεις στό ἐσωτερικό τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν προσανατολίστηκαν σέ νέα ἐπίμαχα θέματα: τίς συγκρούσεις πάνω στίς χρήσεις τῆς γῆς, τίς διαμά-

χες πάνω στίς ἐναλλακτικές χρήσεις τῶν ὑδάτινων ἢ ἄλλων φυσικῶν πόρων, στή χωροθέτηση τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων καί στίς τρόπους διαχείρισης τοῦ οἰκιστικοῦ περιβάλλοντος. Εἰδικότερα στίς μεσογειακές χώρες οἱ ἐντάσεις αὐτές προσέλαβαν καταλυτικό χαρακτήρα ἐξαιτίας τῶν τεράστιων πιέσεων πού προκάλεσε ἡ τουριστική ἔκρηξη καί ἡ διαρκῆς ἐπέκταση τῶν παραθεριστικῶν οἰκισμῶν.

Οἱ παραπάνω ἐντάσεις ὑπέδειξαν μέ τή σειρά τους τήν ἀνάγκη γιά μιά ριζική ἐπαναθεώρηση τῆς ὑπαίθρου καί κυρίως τήν ἀνάγκη χάραξης νέων πολιτικῶν γιά τήν ὑπαίθρο. Τό πρόβλημα τῶν παλαιῶν πολιτικῶν ἔγινε ἀμέσως ὀρατό. Γιά παράδειγμα οἱ καθιερωμένες κλαδικές πολιτικές τοῦ παρελθόντος, -ἢ βιομηχανική, ἢ ἀγροτική, ἢ τουριστική, συνεπικουρούμενες ἀπό τίς τυπικές περιφερειακές πολιτικές, (εἴτε τῶν κινήτρων εἴτε τῶν ἔργων ὑποδομῆς) στήν νέα πραγματικότητα τῆς ὑπαίθρου, προκαλοῦν μιά ἀποσπασματικότητα πού μεταφέρει στό ἀκέραιο τίς ἀντιφάσεις της στό τοπικό ἐπίπεδο.

Οἱ ἐντάσεις γιά παράδειγμα πού προκαλοῦνται τοπικά ἀπό τίς διαφορετικές ἐνοράσεις τοπικῶν ὁμάδων γιά τήν «ἀνάπτυξη τοῦ τόπου», ἐπενδυμένη σέ ὑπαρκτά ἢ μή συμφέροντα δέν ἔχει καί τόση σημασία, δέν εἶναι δυνατόν νά διαχειριστοῦν στό πλαίσιο κεντρικῶν, καί κατ' ἀνάγκη παράλληλων καί ἀποσπασματικῶν πολιτικῶν. Ἐτσι ἀπό τή μιά πλευρά ἀνανεώθηκε τό ἐνδιαφέρον γιά τίς τοπικές μορφές προγραμματικότητας, καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ πολιτικές γιά τήν ὑπαίθρο προσανατολίστηκαν σέ πιό ὀλοκληρωμένες προσεγγίσεις.

Κάθε ἀπόπειρα ἰδιαιτερότητας ἔπρεπε νά συνυπάρξει μέ τήν παράδοση τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ, πού στίς περισσότερες χώρες ἀντελήφθηκε τήν ἀποδυνάμωση τῆς ὑπαίθρου ὡς ἀνάγκη συγκέντρωσης τοῦ πληθυσμοῦ σέ λιγότερα κέντρα προκειμένου νά ἐξοικονομηθοῦν οικονομικοί πόροι καί νά παρέχονται στοιχειώδεις ὑπηρεσίες. Ἐξάλλου σέ κάθε χώρα γιά ἱστορικούς λόγους οἱ σχέσεις ἐθνικοῦ, περιφερειακοῦ καί τοπικοῦ προγραμματισμοῦ ἦταν διαφορετικές. Ἡ ἀπόπειρα σύζευξης τῆς νεόκοπης τοπικῆς προγραμματικότητας μέ τήν παράδοση τοῦ συγκεντρωτικοῦ προγραμματισμοῦ παρέμεινε δυσεπίλυτη, παράγοντας παράδοξα στήν ἐπιλογή τῶν ἔργων πρὸς χρηματοδότηση. Αὐτό ἔγινε ἰδιαίτερα ἔντονο στίς μεσογειακές χώρες ὅταν αὐτές ἀπέκτησαν πρόσβαση στίς κοινοτικές χρηματοδοτήσεις καί ὄφειλαν νά προβοῦν σέ γρήγορο σχεδιασμό τῶν ἔργων.

Τά ὅρια τῆς Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς

Ἴσως εἶναι περιττό νά σκιαγραφήσουμε ἐδῶ τίς ἐπιδιώξεις καί τά μέσα τῆς Κοινῆς Ἀγροτικῆς Πολιτικῆς. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ἔχει νά ἐπισημάνουμε τίς κριτικές ἀντιλήψεις πρὸς αὐτήν, αὐτές τουλάχιστον πού φάνηκαν νά ἔχουν μιά εὐρύτερη ἐπιρροή. Ἐδῶ ξεχω-

ρισε ή κριτική πού διατυπώθηκε από τήν περιβαλλοντική όπτική. Τά έπιχειρήματα της είναι γνωστά. Ή «έντατική γεωργία» θεωρείται πώς είναι μακροπρόθεσμα αυτόκαταστροφική και ή άγροτική παραγωγή δέν μπορεί νά είναι άπόρροια του οικονομικού λογισμού. Άφορā άμεσα τή σχέση οικονομίας και φύσης και έμπλέκει άναπόφευκτα, περιβαλλοντικά, κοινωνικά και πρωτίστως ήθικά διλήμματα. Μέ μία λέξη ή όπτική αυτή ζήτησε τήν άντιστροφή των προτεραιοτήτων και προέκρινε τήν άναδίωση των τοπικών άγορών, τή διαφοροποίηση της τοπικής παραγωγής και τήν άπεμπλοκή της γεωργίας από τήν επιδίωξη της διαρκούς μεγέθυνσης.

Έκ των πραγμάτων μία τέτοια όπτική έθεσε εκ νέου τό ζήτημα της διαχείρισης των πόρων και του τρόπου σχεδιασμού των παρεμβάσεων στη άγροτική οικονομία και εισηγήθηκε τήν καθιέρωση περιβαλλοντικών ρυθμιστικών κανόνων. Προέκρινε, σέ αντίθεση με τήν κεντρική γραφειοκρατική διαχείριση, τήν άνάδειξη νέων τοπικών θεσμών και μορφών τοπικής δράσης και έθεσε μέ έπιτακτικό τρόπο τά θέματα της τοπικής δημοκρατίας και του άποκεντρωμένου πολιτικού συστήματος. Έτσι στό σημείο αυτό συνέκλιναν ευρύτερες θεωρητικές και πολιτικές παραδόσεις: του κοινοτισμού, της άμεσης δημοκρατίας και της άυτοδιαχείρισης, της οικολογίας και της ένδογενούς άνάπτυξης.

Ή επίδραση της όπτικής αυτής ήταν σημαντική και εκδηλώθηκε άνάμεσα στά άλλα μέ τήν μαζική οικειοποίηση της από τήν «έπίσημη» πολιτική, σέ έθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, μέ τρόπους πού στό ρητορικό τουλάχιστον επίπεδο, φαντάζουν ως πλήρης ταύτιση. Ή «άειφόρος άνάπτυξη» για παράδειγμα προβάλεται πλέον ως άπαραίτητο εισαγωγικό σχόλιο σέ κάθε μορφή μελέτης και σέ κάθε μορφή πολιτικής. Στην πραγματικότητα τά μέχρι στιγμής άποτελέσματα είναι πενιχρά, καθώς έμπλέκουν ένεργειες περιορισμένης σημασίας και εν προκειμένω μία σοβαρή έφαρμογή τέτοιας πολιτικής έρχεται σέ άπευθείας σύγκρουση, αντίβαινει δηλαδή τίς πιο θεμελιακές προδιαγραφές της ΚΑΠ.

Έν τούτοις ή άντιφατικότητα αυτή, ρητορική ή πραγματική, έγινε άκόμα πιο περίπλοκη εξαιτίας των συζητήσεων περί άπελευθέρωσης των διεθνών άγορών. Σέ μία περίοδο διακριτής διεθνοποίησης της οικονομίας και άναδίωσης της φιλελεύθερης σκέψης, ό πιο προστατευμένος τομέας, αυτός δηλαδή της άγροτικής οικονομίας, δέν μπορούσε νά εξαιρεθεί των συζητήσεων περί φιλελευθεροποίησης των άγορών. Ή συμφωνία της GATT, ό κύκλος συνομιλιών στην Παγκόσμια Όργάνωση του Έμπορίου και οι πρώτες μεταβολές της Κοινής Άγροτικής Πολιτικής, καθώς και οι τρέχουσες συζητήσεις γύρω από τήν ριζική άναθεώρηση της, έχουν ήδη προδιαγράψει μία σχετική ένίσχυση του ρόλου της άγοράς εναντι του καθεστῶτος ρυθμίσεων

και παρεμβάσεων, (αν και ό βαθμός και ή ένταση των μεταβολών παραμένει υπό διαπραγματεύση).

Ή ιδέα βέβαια της άνάπτυξης μιας έπιχειρηματικής γεωργίας προσδεμένης στην άγορά δέν είναι καινούργια. Ή ίδια ή ΚΑΠ τήν ένίσχυσε μέ κάθε τρόπο και ή ύπαρξη της δέν περιορίζεται καν στις χῶρες μέ σχετική παράδοση, δηλαδή στις χῶρες του Βορρά. Τά τελευταία χρόνια τά δείγματα της έπιχειρηματικής γεωργίας στις χῶρες του Νότου είναι ισόδυναμα σημαντικά. Παράλληλα στις περισσότερες ευρωπαϊκές χῶρες, ή διαφοροποίηση των καταναλωτικών προτύπων ενθάρρυναν παραγωγικές πρωτοβουλίες στους τομείς πού δέν καλύπτονται από τήν ΚΑΠ. Στους τομείς αυτούς ή χειραφέτηση της έπιχειρηματικής γεωργίας προσέλαβε διαστάσεις και υπέδειξε βιώσιμες μορφές συνύπαρξης άνάμεσα στην έπιχειρηματική γεωργία και τίς νέες καταναλωτικές άνάγκες.

Παρ' όλα αυτά, υπό τό βάρος της ιδιαίτερης ιστορίας του άγροτικού τομέα, ή ιδέα της ένεργοποίησης των κανόνων της ελεύθερης άγοράς στον τομέα αυτό, από πρώτη άποψη, ξενίζει. Ή εισαγωγή τέτοιων κανόνων άδιάκριτα συνεπάγεται τήν άπόδοση έγκυρότητας στις όποιες άνακατατάξεις αυτή προκαλέσει. Σύμφωνα μέ τους κανόνες αυτούς ή έλλειψη άνταγωνιστικότητας σημαίνει μεγέθυνση και έπικυριαρχία. Συνεπώς άναφερόμαστε σέ μία έπαναδιάταξη της μορφής των παραγωγικών μονάδων ή των στρατηγικών επιδίωξης τους. Αυτό δέν υποδηλώνει κατ' άνάγκη πώς οι παραγωγικές δομές του άγροτικού τομέα θά όμοιογενοποιηθούν υποδηλώνει όμως πώς τουλάχιστον ή άκραιοτερογένεια θά άρθει και πώς ή όριακή γεωργία θά τεθεί σέ δοκιμασία. Κάθε άπόπειρα νά μειωθούν οι τιμές άγροτικών προϊόντων μέσω του άνταγωνισμού συνεπάγεται όχι μόνο τήν έντατικοποίηση της έξειδίκευσης και των έντατικών μορφών της γεωργίας, ή άκόμα τήν επιβάρυνση του περιβάλλοντος, αλλά ταυτόχρονα φαίνεται νά διακυβεύεται ή ιδιαιτερότητα των παγιωμένων κοινωνικών σχέσεων της άγροτικής υπαίθρου.

Μά και στό διεθνές επίπεδο τό έγχείρημα αυτό έγκυμονεί κινδύνους. Μία πλήρως όργανωμένη γεωργία, όπως για παράδειγμα των ΗΠΑ, σαφώς υπερέχει εναντι της ευρωπαϊκής και άκόμα περισσότερο εναντι των περισσότερων άναπτυσσόμενων χωρών. Έδώ δέν διακυβεύεται μόνο ή σταθερότητα των χωρών στις όποιες οι άγροτικές έξαγωγές έχουν σήμερα ιδιαίτερο ειδικό βάρος, και άναφέρομαι σέ πολλές από τίς άναπτυσσόμενες χῶρες, αλλά κυρίως διαφαίνεται τό άδιέξοδο μιας διεθνοποιημένης οικονομίας ή όποια θά άδυνατεί νά εξασφαλίζει στα έπιμέρους τμήματά της τήν παράλληλη τους άνάπτυξη.

Εξάλλου θά ήταν παράδοξο ή φιλελευθεροποίηση των διεθνών άγορών νά προκαλέσει τήν άκύρωση κάθε έθνικής ύποστήριξης. Σέ έθνικό επίπεδο άμεσα ή έμμε-

σα μέτρα στήριξης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας θά συνεχιστοῦν. Ὁ κίνδυνος ἀπό τή φιλελευθεροποίηση τῶν διεθνῶν ἀγορῶν μέ τήν παράλληλη ὑπαρξη ἐθνικῶν συστημάτων στήριξης εἶναι ὄρατος. Οἱ πιέσεις ἀπό τή διεθνή ἀνταγωνιστικότητα θά μετατρέπονται σέ πιέσεις πρὸς τήν ἐθνική δημοσιονομική πολιτική. Κάθε ὑστέρηση διεθνούς ἀνταγωνιστικότητας θά μεταφράζεται σέ ἰσόποσο ἐσωτερικό δημοσιονομικό κόστος.

Ἡ μεταφορά τῆς ιδέας αὐτῆς στό εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο, ἡ ἀναθεώρηση δηλαδή τῆς ΚΑΠ στήν πιά ἀκραία τῆς ἐκδοχῆς, ἡ ἰδέα τῆς ἐπανεθνικοποίησης τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς δέν μπορεῖ παρά νά ἐμπλακεῖ ἀναπόφευκτα τίς παραπάνω ἀντιφάσεις, ἔστω καί ἂν οἱ πιθανές ἐπιπτώσεις μπορεῖ νά εἶναι μετριασμένες σέ σχέση μέ τό διεθνές ἐπίπεδο.

Ἡ πίεση βέβαια τῶν γενικότερων ἐξελίξεων στό εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο εἶναι ἀπόλυτα κατανοητή. Ἡ διεύρυνση πρὸς ἀνατολάς, ἡ ἐνίσχυση τῶν μεσογειακῶν χωρῶν, οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ κοινοῦ νομίματος, ἡ ἐπιτακτική ἀνάγκη ἀντιμετώπισης τῆς ἀνεργίας, δημιουργοῦν ἀξεπέραστες πιέσεις σέ ἓνα εὐρωπαϊκό προϋπολογισμό πού σάν ὄροφή ἔχει τό 1,28% τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ΑΕΠ.

Ὁ στοχασμός πάνω στήν μελλοντική ἀγροτική πολιτική ἢ γιατί ὄχι στίς ἀγροτικές πολιτικές, πάνω στή δυνατότητα ἢ μή τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς νά συγκρατοῦν τίς ἀντιθετικές πιέσεις –τῆς πιά ἀνταγωνιστικῆς γεωργίας καί τῶν περιβαλλοντικῶν ἐπιταγῶν–, πάνω στήν ἰκανότητα ἢ ἀδυναμία τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς νά ἰσορροπήσει ἀνάμεσα στίς διαφορετικές ἀνάγκες τῶν χωρῶν τοῦ Βορῶ καί τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου, καί ἐπιπρόσθετα νά ἰκανοποιήσῃ τίς προσδοκίες τῶν νέων ὑποψήφρων μελῶν, καί κυρίως ὁ στοχασμός πάνω σέ μιά θεματολογία, εἰδική καί μή, πού κυφορεῖται ὑπό τό τίτλο «πολιτικές ἀνάπτυξης τῆς ὑπαίθρου» εἶναι μερικά ἀπό τά ἐρωτήματα πού ἐπιζητοῦν τίς ἀπαντήσεις τους.

Πίσω ἀπό κάθε πολιτική σύλληψη, λιγότερο ἢ περισσότερο ἐπεξεργασμένη, ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος μιᾶς ἀπλουστευτικῆς ἀνάλυσης. Στή σημερινή συγκυρία, μέ δεδομένες τίς νέες πραγματικότητες τῆς ὑπαίθρου, δέν μπορεῖ νά παραγνωρίσει κανεῖς πῶς ὁ σχεδιασμός νέων πολιτικῶν προκαλεῖ ἀμηχανία. Κάθε ἀπόπειρα σχηματισμοῦ συνεκτικῶν πολιτικῶν ἀπαιτεῖ σήμερα, κάτι περισσότερο ἀπό τίς διάσπαρτες ἐνδείξεις τῆς διαφοροποίησης καί τῆς ἑτερογένειας τῆς ὑπαίθρου. Ἐξἄλλου ἡ διαφοροποίηση καί ἡ ἑτερογένεια, ἂν καί χρησιμοποιοῦνταν κατά κόρο ὡς ἀντίλογος στήν συμβατική ἀντίληψη τῆς φιλελεύθερης σκέψης, παραμένουν ἀπό θεωρητική ἄποψη ἐξαιρετικά ἀνεπαρκεῖς. Ἄρα ἐπιβάλλεται νά ὑπάρξουν ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα πολύ πιά θεμελιακά, κατ' ἀνάγκη πιά θεωρητικά, πρίν ἡ ἀντιλογία στήν τρέχουσα νεοφιλελεύθερη πολιτική ἀποκτήσῃ ἐκείνη τή διαύγεια πού θά τῆς ἐπιτρέπῃ νά δημιουργεῖ προτάσεις πολιτικῆς γιά τήν ὑπαίθρου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΙΣΤΟΡΙΑ

M. L. WEST

Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ



Μετάφραση
Στάθης Κομνηνός

Με 576 σελίδες,
35 εικόνες εκτός κειμένου,
σχέδια καί πίνακες



ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Ο ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΥΠΟ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ¹

του Peter Burke

Ο Άγγλος ιστορικός Πήτερ Μπέρκ (Peter Burke) –συγγραφέας του κλασικού βιβλίου *The Popular Culture of Early Modern Europe*– ανήκει στην κατηγορία των σύγχρονων ιστορικών οι οποίοι δεν μελετούν μόνο την ιστορία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που «ξέρουν ότι γράφουν ιστορία», αλλά μελετούν και τη ζωή και τα έργα των κοινωνικών στρωμάτων που «δεν ξέρουν» ότι και αυτά, επίσης, «γράφουν ιστορία». Μελετούν, δηλαδή, τους «λαϊκούς πολιτισμούς» των ιστορικών λαών της Ευρώπης.

Ο Πήτερ Μπέρκ ανήκει επίσης στην κατηγορία των ιστορικών οι οποίοι αντιμετώπισαν με καχυποψία και επιφύλαξη την αναγνώριση της κοινωνικής ταυτότητας των φορέων του λαϊκού πολιτισμού, καθώς και τον χαρακτήρα των σχέσεων που συνδέουν τις κοινωνικές ομάδες που εργάζονται, που προσεύχονται και που πολεμούν. Αυτοί οι ιστορικοί δηλαδή δεν αναγνωρίζουν την οικονομι-

κή, κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική κυριαρχία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων ή αναγνωρίζουν υπό αίρεση το διπολικό σχήμα: ανώτερος λόγιος πολιτισμός-λαϊκός προφορικός πολιτισμός.

Στό κείμενο που παρουσιάζεται εδώ σε ελληνική μετάφραση* ο Άγγλος ιστορικός εκθέτει τις απόψεις του σχετικά με τις παραπάνω ενστάσεις και επιφυλάξεις. Σημεία αιχμής: ο πολιτικός ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση του λαϊκού πολιτισμού, ή κοινωνική αλληλεπίδραση των λαϊκών στρωμάτων, οι συνομολογήσεις των λαϊκών τάξεων προς την πολιτισμική ηγεμονία των ανώτερων τάξεων και, γενικότερα, οι όροι της υπέρβασης του διπολικού σχήματος ανώτερος/λαϊκός πολιτισμός.

Ο Άγγλος ιστορικός τείνει να υπερασπίζεται την ιδέα της υπέρβασης των «διαχωριστικών ορίων» ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς και αναπτύσσει και εδώ το γνωστό από τα άλλα έργα του επίχειρημα του «διπολιτισμού». Ένδιαφέρον παρου-

Τά τελευταία δέκα χρόνια (για τον συγγραφέα του παρόντος κειμένου, του οποίου μία πρώτη θεώρηση αυτού του πεδίου έρευνας δημοσιεύτηκε τό 1978, πρόκειται για συμβατική χρονολογία), έκαναν την εμφάνισή τους πολλές νέες μελέτες για τον λαϊκό πολιτισμό, και πιθανόν πολύ περισσότερες από οποιαδήποτε άλλη δεκαετία της ιστορικής έρευνας. Όχι μόνο μονογραφίες, αλλά και μερικές σημαντικές συλλογές άρθρων έχουν αφιερωθεί στην ιστορία του λαϊκού πολιτισμού, τόσο στη Γαλλία όσο και στη Βρετανία, στη Γερμανία, στην Πολωνία και γενικά στην Ευρώπη.²

Έν τω μεταξύ, ιστορικοί, και σε άλλα μέρη του κόσμου, ανακάλυψαν τον λαϊκό πολιτισμό, ή για να ει-

μαστε ακριβέστεροι, μερικοί από αυτούς πείστηκαν, ύστερα από κάποια επιφυλακτική αντίδραση στην αρχή, ότι η έννοια του λαϊκού πολιτισμού θα μπο-

και εκείνους της συνάντησης της Krems για τις παρεμβάσεις και τις προτάσεις τους.

2. Για τη Βρετανία, E. Yeo and S. Yeo (eds), *Popular Culture and Class Conflict* (Brighton, 1981); R.D. Storch (ed) *Popular Culture and Custom in Nineteenth-Century England* (London, 1982); B. Reay (ed), *Popular Culture in Seventeenth-Century England* (London 1985). Για τη Γερμανία, R. van Dulmen and Schindler (eds) *Volkskultur* (Frankfurt, 1984); W. Bruckner, P. Blickle and N. Schindler (eds) *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert* (Wolfenbittel, 1985). Για την Πολωνία, B. Geremek (ed.) *Kultura elitarna a kultura masowa w Polsce* (Warsaw, 1978), για την Ευρώπη, C. Ginzburg (ed), *Religioni delle classi popolari* (Ancona, 1979, «Quaderni storici», 41), S. Kaplan (ed), *Understanding Popular Culture* (Berlin, 1984), P. Dinzelbacher and H.-D. Muck (eds) *Wolkskultur des europaischen Spatmittelalters* (Stuttgart, 1987).

1. Το παρόν άρθρο αποτελεί αναθεωρημένη μορφή ανακοίνωσης που δόθηκε στη συνάντηση για τη «Νέα Ιστορία» που έγινε στο Δελχί, τον Φεβρουάριο του 1988, υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου J.N. Θα ήθελα να ευχαριστήσω όσους συμμετείχαν σε αυτή τη συνάντηση καθώς

οιάζει ή επίκληση τῶν ἀπόψεων τοῦ Μιχαήλ Μπαχτίν προκειμένου ὁ μελετητής νά ἐνισχύσει τήν ἀποψη του, ὅτι τελικά ὀφείλουμε νά «ἐπαναορίσουμε τό λαϊκό περισσότερο ὡς τό ἐπαναστατικό πού βρίσκεται σέ ὅλους μας (ὅπως ἔγραψε κάποτε ὁ Φρόνντ), παρά ὡς ἴδιον γνώρισμα ὁποιασδήποτε κοινωνικῆς ομάδας».

Ὁ Μπέρκ προφανῶς παρανοεῖ τό κεντρικό συμπέρασμα τοῦ βιβλίου τοῦ Μπαχτίν. Τά λαϊκά στρώματα μέ τίς καρναβαλικές γιορτές, τή γλώσσα τοῦ γέλιου καί τή γκροτέσκα εἰκονοποιῶν ἔδωσαν μορφή ἀκριβῶς στήν κοινωνική αὐτογνωσία τους. Ὁ κομμικός λαϊκός πολιτισμός, ὡς παρωδία τοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ, δέν εἶναι παρά, οὕτως ἢ ἄλλως, οὐτοπική ἀντίσταση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων, πρὸς τή μακροαίωνα καί καταθλιπτική ἡγεμονία τοῦ ἐπίσημου χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι κατά τοὺς κρίσιμους αἰῶνες (4ος-16ος μ.Χ.) στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Μ. Μπαχτίν, οἱ

ἐννοεῖς ἐπίσημος πολιτισμός καί elite ταυτίζονται, ἐφόσον κυριαρχεῖ καί ἡγεμονεῖ ἡ χριστιανική θεολογική σκέψη.

Τό κείμενο τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ, παρότι ἐκφέρεται ὡς ἀντίλογος πρὸς τοὺς γκραμσιανούς ἱστορικούς, μέ τόν ἀξιοπρεπή λόγο του, πιστεύω ὅτι συμβάλλει στήν προβληματική πού προέκυψε τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀπό τήν ἐμπλοκή τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης στά ἐρευνητικά πεδία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν ὅπως εἶναι τά ποικιλώνυμα ἐθνικά φολκλόρ καί ἡ Ἐθνογραφία.

Εὐαγγελή Ἄρ. Ντάτση

* Τό κείμενο τοῦ Peter Burke, *Popular Culture Reconsidered* εἶναι δημοσιευμένο στό περιοδικό *Storia della Storiografia, Rivista internazionale*, (1990), σ. 40-41.

ροῦσε νά ἀποθεῖ χρήσιμη στήν ἐρευνά τους.³ Ἰάπωνες ἱστορικοί μελέτησαν τόν λαϊκό πολιτισμό ὀρισμένων χρονικῶν περιόδων τῆς χώρας τους.⁴ Ἀμερικανοὶ ἱστορικοί ἐπέδειξαν τελευταῖα μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορία τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κίνας.⁵ Στήν περίπτωση τῆς Νότιας Ἀσίας μεῖζον γεγονός σέ αὐτό τό χωρο, ὑπῆρξε ἡ ἐμφάνιση τῆς ομάδας τῶν ἱστορικῶν τῶν «Subaltern Studies» (ἐπονομαζόμενοι ἔτσι πρὸς τιμήν τῶν «ἐξηρητημένων τάξεων» τοῦ Γκράμσι), οἱ ὁποῖοι ξανάγραψαν τήν ἱστορία τῶν Ἰνδιῶν «ἐκ τῶν κάτω».⁶ Οἱ ἱστορικές σπουδές τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Νοτιο-Ἀνατολικῆς Ἀσίας ἀρχίζουν νά κάνουν τήν

ἐμφάνισή τους.⁷ Σημειώνεται ἐπίσης ἕνα αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας γιά τόν λαϊκό πολι-

(eds), (New York, 1964) ἢ ὁ M. Southworld, *True Buddhism and Village Buddhism in Sri Lanka* στό J.Davis (ed) *Religious Organisation and Religious Experience* (New York, 1982).

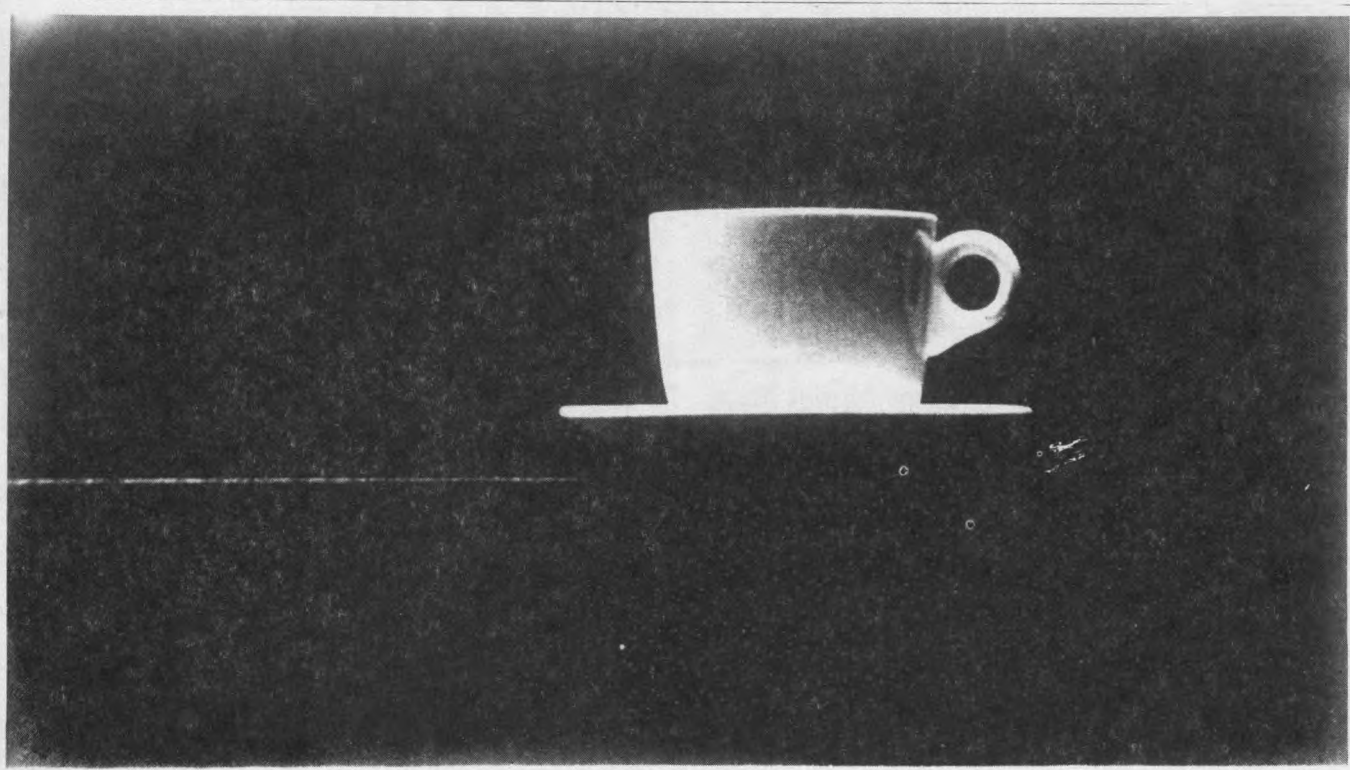
4. C. Giuck, *The People in History*, «Journal of Asian Studies», 38 (1979).

5. D. Johnson, A.J. Nathan and E.S. Rawski (eds) *Popular Culture in Late Imperial China* (Berkeley, 1985).

6. R. Guha, *Elementary Aspects of Peasant Insurgency* (Delhi, 1983), R. Guha (ed) *Subaltern Studies* (6 vols, Delhi 1982-88). Πρόσφατες μελέτες περιέχονται στό M. Aris, *Alternative Voices from Bhutan*, «Past and present», 115 (1987) 131-64, and N. Kumar, *The Artisans of Banaras* (Princeton, 1988).

7. O R. Iletto, στό *Pasyon and Revolution* (Manila, 1979) μελετᾷ τίς Φιλιππίνες τοῦ 19ου αἰῶνα κατά τό πρότυπο τοῦ Eric Hobsbaum στό *Primitive Rebels*. Cf. Le Thanh Khoi, *Popular Culture and Lettered Culture in Ancient Vietnam*, «Diogenes», 133 (1986), 122-42.

3. Παραδείγματα αὐτῆς τῆς καχυποψίας βλέπε, R. Gombrich, *Precept and Practice* (Oxford, 1971) καί τήν ἐπιλογή δοκιμῶν στό P.H. Vihof and J. Waardenburg (eds) *Official and Popular Religion* (The Hague, 1979). Τήν ἀποψη τοῦ Gombrich γιά τόν «λαϊκό βουδισμό» δέν τή συμμαερίζεται ὁ W.J. Klausner, *Popular Buddhism in North-East Thailand* στό F.S.C. Northrop and H.H. Livingston



τισμό της Καραϊβικής και της Λατινικής 'Αμερικής και ιδιαίτερα της Βραζιλίας (Καρναβάλι, μαγεία, κ.λπ.).⁸

Ένας ιστορικός έφθασε τόσο μακριά ώστε να συνθέσει ιστορία της Λατινικής 'Αμερικής κατά τον 19ο αιώνα, πού είχε ως άξονα τη σύγκρουση ανάμεσα στον πολιτισμό της δυτικότροπης και κοσμοπολίτικης elite και στις παραδόσεις του λαού, οι οποίες ήταν βαθιά ριζωμένες στην περιοχή τους.⁹

Βεβαίως, τό αυξανόμενο ενδιαφέρον για τή μελέτη του λαϊκού πολιτισμού δέν περιορίζεται στους ιστορικούς. Τό μοιράζονται –και τό μοιράζονται εδώ και πολύ καιρό– μέ τούς κοινωνιολόγους, τούς λαογράφους, τούς μελετητές της λογοτεχνίας, ενώ τελευταία συνδέεται όλο και περισσότερο μέ τούς ιστορικούς της τέχνης και τούς κοινωνικούς ανθρωπολόγους, για να μήν ξεχάσουμε και τούς καθηγητές εκείνου του συγχευμένου κλάδου, ό οποίος στην 'Αγγλία είναι γνωστός ως «πολιτισμικές σπουδές».¹⁰ Ανάμεσά τους αυτές οι ομάδες έχουν παραγάγει μιά έντυπωσιακή ποσότητα έργου.

Αποτέλεσμα όλης αυτής της προσπάθειας είναι, ό λαϊκός πολιτισμός των πρώιμων χρόνων της σύγχρονης Ευρώπης, να μή φαίνεται, τουλάχιστον στά δικά μου μάτια, ό ίδιος μέ εκείνον πού έβλεπα τό 1978. Είναι έξάλλου αρκετά προφανές ότι ό πολλαπλασιασμός των μονογραφιών για ειδικά θέματα ή περιοχές θά αλλάξει τή δεδομένη γενική εικόνα της Ευρώπης, ενώ θά ήταν σημαντικό, δίνοντας έμφαση στό θέμα, να υποστηρίξουμε ότι μελέτες για τήν Κίνα ή τίσ 'Ινδίες ή τή

Λατινική 'Αμερική [και άς ελπίσουμε και σε μελλοντικές μελέτες για τήν 'Αφρική ή τή Μέση 'Ανατολή] θά είχαν τό δικό τους βάρος σε μιά παρόμοια σύνθεση. Μέ τήν αντιπαράθεση, προσδιορίζουν ό,τι είναι ειδικά ευρωπαϊκό, και αναδεικνύουν τίσ άντοχές και τίσ αδυναμίες θεμελιωδών έννοιών, δοκιμάζοντάς τες σε συνθήκες για τίσ όποιες δέν είχαν έξ αρχής σχεδιαστεί [όπως τίσ κοινωνίες στις όποιες οι φυλομάδες και οι κάστες τέμνονται μέ διαχωριστικές γραμμές σε «elite» και «λαό»].

Δέν είναι δυνατόν να συμπτύξουμε σε ένα και μόνο τυπικό σχήμα όλες τίσ προτάσεις πού διαμόρφωσε ό έπιστημονικός διάλογος της τελευταίας δεκαετίας για τον λαϊκό πολιτισμό, ώστόσο αυτή ή αντιπαράθεση

8. Πρωτοποριακή σε αυτό τό χώρο υπήρξε ή μελέτη του E.K. Brathwaite, *Folk Culture of the Slaves in Jamaica* (1971: άναθεωρημένη έκδοση, London and Port of Spain, 1981). Για τή Βραζιλία, R. Da Matta, *Carnaval, Malandros e Herois* (Rio, 1978); L. de Mello e Souza, *O Diabo e a terra da Santa Cruz* (Sao Paulo, 1987).

9. E.B. Burns, *The Poverty of Progress*, (Berkeley, 1980).

10. Από τήν προσέγγιση της λογοτεχνίας καλά δείγματα άποτελούν οι μελέτες των R. Paulson, *Popular and Polite Art in the Age of Hogarth and Fielding* (Notre Dame, 1979) and P. Stallybrass and A. White, *The Politics and Poetics of Transgression* (London, 1985) από τήν ανθρωπολογία, J. Frykman and O. Lofgren, *Culture Builders* (Rutgers, 1986).

απόψεων είχε τήν τάση νά επικεντρώνει τό ενδιαφέρον της σέ δύο κύρια θέματα ή δύο κύρια έρωτήματα: Τό πρώτο έρώτημα είναι τί είναι «λαϊκό»; Τό δεύτερο: Τί είναι «πολιτισμός»;

Τό πρόβλημα του «λαϊκού»

Η έννοια του «λαϊκού», έδω καί πολύ καιρό, έχει αναγνωρισθεί ως προβληματική. Παρομοίως, καί οι πρόσφατες συζητήσεις ανέσυραν στήν επιφάνεια ακόμη περισσότερα προβλήματα ή έφεραν στό προσκήνιο μεγαλύτερες δυσκολίες.

Η άποψη πού επανέρχεται συχνά στίς μέρες μας είναι ότι ο όρος «λαϊκός πολιτισμός» δίνει μιά έσφαλμένη έντύπωση όμοιογένειας καί ότι θά ήταν καλύτερα νά τόν χρησιμοποιήσουμε στόν πληθυντικό ή νά τόν αντικαταστήσουμε μέ μιά έκφραση του τύπου «ο πολιτισμός των λαϊκών τάξεων».¹¹

Μία άλλη ένσταση προς αυτό πού μερικές φορές αποκαλείται «διπολικό σχήμα» της élite καί του λαϊκού πολιτισμού είναι ή έξής: τά όρια ανάμεσα στίς διάφορες μορφές πολιτισμού του λαού καί στίς πολιτισμικές μορφές της élite [οί όποιες ποικίλλουν έξίσου] είναι όρια άσαφή καί έπομένως, ή προσοχή των μελετητών αυτού του αντικειμένου όφείλει νά επικεντρώνεται περισσότερο στίς άμοιβαίες έπιρροές παρά στίς ανάμεσά τους διαχωριστικές γραμμές.¹² Τό αύξανόμενο ενδιαφέρον για τό έργο του μεγάλου Ρώσου κριτικού Μιχαήλ Μπαχτίν, μεγάλο μέρος του όποιου μεταφράζεται τώρα στίς δυτικές γλώσσες, αναδεικνύει καί ενθαρρύνει ταυτόχρονα τή μετατόπιση της έμφασης. Η έπιμονή του στή σπουδαιότητα της «υπέρβασης» των όριων αποκτά έκδηλη σημασία έδω. Μέ τόν όρισμό πού έδωσε στό Καρναβάλι καί τό καρναβαλικό –αντιπαραθέτοντας αυτές τίς έκδηλώσεις όχι στήν élite αλλά στόν έπίσημο πολιτισμό– έκδηλώνει σημαντική μετατόπιση προς τήν έμφαση ή όποια μάς ώθει νά επαναορίσουμε τό λαϊκό περισσότερο ως τό επαναστατικό πού βρίσκεται σέ όλους μας [όπως έγραψε κάποτε ο Φρόντ] παρά ως ίδιον γνώρισμα όποιασδήποτε κοινωνικής ομάδας.¹³

Άφου λοιπόν ή έννοια του «λαϊκού» οδηγεί σέ τόσες δυσκολίες, οι ιστορικοί όφείλουν ίσως νά σκεφτούν τί θά κάνουν μέ αυτή. Ένας τρόπος νά αποφύγουν [άν όχι νά ξεφύγουν] αυτές τίς δυσκολίες είναι νά μιλήσουν για μιά ιστορία «εκ των κάτω», αλλά καί αυτή ή έννοια είναι περισσότερο άμφιλεγόμενη από όσο φαίνεται. Μιά πολιτική ιστορία εκ των κάτω θά συνεπαγόταν καί τή μελέτη των «έξηρημένων τάξεων», θά μπορούσε όμως έξίσου όρθά νά θεωρηθεί αυτό πού οι Άμερικανοί αποκαλούν «ρίζες των φυτών», μέ άλλα λόγια τίς άγροτικές περιφέρειες.

Η ιστορία της Έκκλησίας εκ των κάτω μπορεί άνετα νά άσχοληθεί μέ τούς κοσμικούς, όποιοδήποτε κι άν είναι τό πολιτισμικό τους επίπεδο. Η ιστορία της

παιδείας εκ των κάτω μπορεί νά μελετήσει τούς κανονικούς καθηγητές [ως αντιτιθέμενους στους ύπουργούς ή στους σχολικούς επιθεωρητές] αλλά μπορεί επίσης περισσότερο αίτιολογημένα νά παρουσιάσει τίς άπόψεις των μαθητών. Μιά ιστορία του πολέμου εκ των κάτω θά μπορούσε μάλλον νά παρουσιάσει τόν πόλεμο όπως τόν βίωσαν οι άπλοι στρατιώτες παρά οι στρατηγοί, θά πρέπει όμως νά έξοικονομηθεί κι ένας χώρος για τίς άπόψεις των πολιτών πού ύπέστησαν τίς πολεμικές έπιχειρήσεις.

Η έννοια πού χρησιμοποιήθηκε πολύ τά τελευταία χρόνια, κυρίως από τόν Έντβαρντ Τόμσον για τήν άνάλυση των άμοιβαίων έπιρροών ανάμεσα στα «έπάνω» καί στα «κάτω», είναι ή ιδέα της «πολιτισμικής ήγεμονίας», μέ τή συνεπαγωγή της ότι «τό έπάνω» θά πρέπει νά μεταφραστεί ως «κυρίαρχο» καί τό «κάτω» ως «κυριαρχούμενο» ή «υποτέλες».¹⁴

Οι συζητήσεις μέ γκραμισιανούς ιστορικούς του λαϊκού πολιτισμού στή Βρετανία, Γαλλία, Ίταλία, Πολωνία, Βραζιλία, Ίνδies καί όπουδήποτε άλλου μέ έκαναν νά αντιληφθώ ότι τό έργο μου δέν ήταν εύαισθητοποιημένο πολιτικά, καί ότι ή διαδικασία της συγκρότησης των κρατών στή νεότερη Ευρώπη είχε σπουδαίες συνέπειες για τόν λαϊκό πολιτισμό. Άπό τό άλλο μέρος, άν κάποιος ιστορικός δουλεύει πάνω σέ μιά όποιαδήποτε περίοδο –ας πούμε– πριν τό 1789, αυτός ή εκείνη διατρέχουν τόν κίνδυνο νά υπερεκτιμήσουν τήν πολιτική συνείδηση των κυριαρχούμενων ομάδων ή νά περιγράψουν αυτή τή συνείδηση μέ αναχρονιστικούς όρους ή νά υπερεκτιμήσουν τή δύναμη του κράτους.¹⁵

Έχω τήν έντύπωση, ότι οι Ίνδοί ιστορικοί, λόγω χάρις, οι όποιοι συμερίζονται τήν ιδέα των Subalterns Studies, αποδέχονται μάλλον άβασάνιστα ότι οι κυριαρχούμενες τάξεις, μέ τίς όποιες άσχολούνται, είχαν όντως έπίγνωση ότι άνήκουν στίς κυριαρχούμενες τάξεις. Γεγονός πού σημαίνει ότι π.χ. οι χωρικοί κάποιων χωριών της Βεγγάλης, πέρα καί πάνω από όποιαδήποτε ιδιαίτερη τοπική έμπειρία της ύποτελείας, είχαν έπίγνωση των κοινών στοιχείων πού τούς συνέδεαν μέ τούς χωρικούς άλλων περιοχών της Βεγγάλης

11. Ginzburg, ό.π. (1979).

12. A. Gurevich, *Medieval Popular Culture* (1981: άγγλική μετάφ., Cambridge 1988), Kaplan, ό.π. 1984).

13. M. Bakhtin, *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire* (1965: γαλλική μετάφ. 1970). Σύνοψη πρόσφατων μελετών, έμπνευσμένων από τό έργο του Μπαχτίν στό P. Burke, *Bakhtin for historians*, «Social History», 13 (1988), 85-90.

14. A.P. Thompson, *Patrician Society, Plebeian Culture*, «Journal of Social History», 7 {1973-4}: cf. Guha (1983). cit.; S. Hall, *Notes on Deconstructing the Popular in people's History and Socialist Theory*, ed. R. Samuel (London, 1987) and P. Bailey, *Leisure and Class in Victorian England* (second ed., London 1987).



καί τῶν Ἰνδιῶν. Εἶναι πράγματι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα, σέ ποιούς τόπους καί σέ ποιές ἐποχές οἱ λαοί (ὅποιοι καί ἂν ἦταν αὐτοί) εἶδαν τούς ἐναντοῦς τους ὡς τόν «Λαό».

Καί γιά μιά ἀκόμη φορά τό ἔργο τῶν Κρίστοφερ Χιλ, Έρικ Χόμπσμπωμ, Έντβαρντ Τόμσον (καθώς ὑπῆρξε λαμπρό, πρωτοπόρο καί γονιμοποιό) θά μπορούσε νά τό κρίνει κανείς μέ τήν προϋπόθεση ὅτι αὐτοί οἱ ἱστορικοί τείνουν νά ἐξομοιώσουν τό «λαϊκό» μέ τό «ριζοσπαστικό», ἀγνοώντας τό φαινόμενο τοῦ λαϊκοῦ συντηρητισμοῦ.¹⁶

Αἰσθάνομαι πράγματι κάπως ἀμήχανα ἀπέναντι στή μόνη τάση τῆς πολιτικῆς ἀντίληψης τοῦ πολιτισμοῦ καί ἀπέναντι στήν ἔννοια τῆς «πολιτισμικῆς ἡγεμονίας» τῶν τελευταίων μελετῶν, καί ιδιαίτερα ἀπέναντι στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μιά ἰδέα πού χρησιμοποιήσε ὁ ἴδιος ὁ Γκράμσι γιά νά ἀναλύσει εἰδικά προβλήματα (ὅπως ἡ ἐπιρροή τῆς Ἐκκλησίας στή Νότιο Ἰταλία) βγήκε ἔξω ἀπό τόν ἀρχικό της περίγυρο καί χρησιμοποιήθηκε λίγο - πολύ ἀβασάνιστα σέ μιά πολύ εὐρύτερη σειρά καταστάσεων. Ὡς μιά διορθωτική κίνηση σ' αὐτή τή διόγκωση ἢ τή συρρίκνωση τῆς ἰδέας τοῦ Γκράμσι, θά ἤθελα νά προτείνω τίς ἀκόλουθες τρεῖς «ὁδηγίες χρήσης» μέ τή μορφή ἐρωτήσεων.¹⁷

I. Ἡ πολιτισμική ἡγεμονία μπορεῖ νά ἐκληφθεῖ ὡς ἕνας σταθερός παράγοντας ἢ πραγματοποιεῖται σέ ὀρισμένες ἐποχές καί περιοχές; Ἄν συμβαίνει τό δεύτερο,

ποιοί εἶναι οἱ ὅροι καί οἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπαρξῆς της;

II. Ὁ ὅρος εἶναι περιγραφικός ἢ ἐρμηνευτικός; Ἄν συμβαίνει τό δεύτερο ἀναφέρεται σέ συνειδητές στρατηγικές τῶν διευθυντικῶν τάξεων (ἢ μερικῶν ομάδων τους) ἢ σέ ἀσύνειδες στρατηγικές ἢ ἀναφέρονται σέ λανθάνοντα ὀρθολογισμό τῶν πρακτικῶν τους;

III. Πῶς μποροῦμε νά σταθμίσουμε τή στρατηγική αὐτῆς τῆς ἡγεμονίας; Μπορεῖ νά ἐδραιωθεῖ χωρίς τή συνεργία ἢ τή συναίνεση ἐνός μέρους τουλάχιστον τῶν κυριαρχούμενων (ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ὑπάκουου ἠθοποιῦ); Μπορεῖ νά ἀντισταθεῖ μέ ἐπιτυχία; Καί ἂν συμβαίνει ἔτσι, ποιές εἶναι οἱ μείζονες «ἀντι-ἡγεμονικές στρατηγικές»;¹⁸ Ἡ κυρίαρχη τάξη ἐπιβάλλει τίς ἀξίες της στίς ἐξηρητημένες ἢ ὑπάρχει κάποια μορφή συμβιβασμοῦ, μέ ἐναλλακτικούς ὀρισμούς τοῦ ὅρου; Ἡ ἔννοια τῆς «διαπραγματεύσεως», ὅπως συνήθως χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς κοινωνιολόγους καί τούς ἱστορικούς τῆς Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης, μπορεῖ νά ἔχει κάποιο κύρος σέ αὐτή τήν ἀνάλυση;¹⁹

Ὅλες οἱ ἐνστάσεις πού συζητήθηκαν ἕως ἐδῶ γιά τήν ἰδέα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σχετικά ἥπιες μέ τήν ἔννοια ὅτι συνεπάγονται ἀξιολογήσεις ἢ στροφή πρὸς τήν ἐμφαση τῆς ὑπέρβασης τῶν διαχωριστικῶν ὁρίων. Ἄλλες ἐνστάσεις εἶναι περισσότερο ριζικές καί ἀπαιτοῦν προσπάθειες ἐπανατοθέτησης πρὸς τήν ἔννοια τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ συνολικά.

Δύο ἀπό αὐτές τίς ἐνστάσεις ἀξίζει νά συζητηθοῦν ιδιαίτερα. Ἐκεῖνες τοῦ ἀμερικανοῦ ἀνθρωπολόγου Γουίλιαμ Κρίστιαν (William Christian) καί τοῦ γάλλου ἱστορικοῦ Ροζέ Σαρτιέ (Roger Chartier).

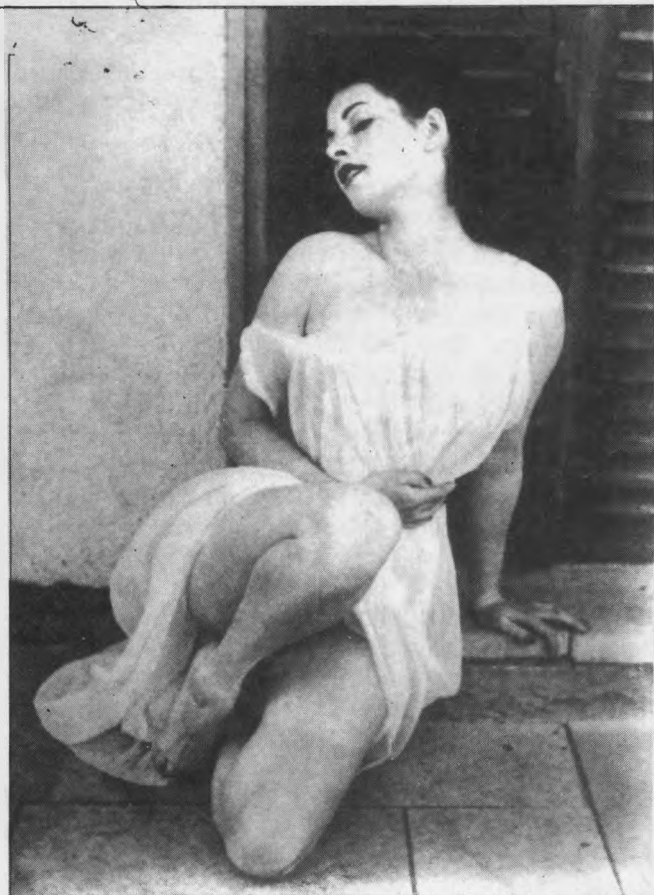
Στή μελέτη του γιά τά ταμίατα, τά λείψανα καί τά

15. Σέ μιά κριτική τοῦ βιβλίου *Culture Populaire et culture des élites* (Paris 1987) τοῦ R. Muchembled, ὑποστήριξε ὅτι τονίζεται ὑπερβολικά ὁ δραστικός ρόλος τοῦ κράτους στίς ἀλλαγές τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, σέ σχέση μέ ἄλλους ἱστορικούς παράγοντες, ὅπως εἶναι οἱ μικρές ἐπαρχιακές δημοσιεύσεις τῆς *Bibliothèque bleue*.

16. C. Hill, *The World Turned Upside Down* (London, 1972) E. Hobsbaum, *Primitive Rebels* (Manchester, 1959), E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (London, 1963) and *The Moral Economy of the English Crowd*, «Past and Present» 50 (1971). Καί μερικῆς κριτικῆς: A. Block, *The Peasant and the Brigand*, «Comparative Studies in Society and History», 14 (1972), J. Stevenson, *The Moral Economy of the English Crowd: Myth and Reality* in A. Fletcher and J. Stevenson (eds), *Order and Disorders in Early Modern England* (Cambridge, 1985), T. Harris, *London Crowds in the reign of Charles II* (Cambridge, 1987).

17. Cf. T.J. Jackson Lears, *The Concept of Cultural Hegemony: Problems and Possibilities*, «American Historical Review», 90 (1985), 567-93 ὁ ὁποῖος διατυπώνει πρόσθετα (ἀλλά συμπληρωματικά) στά δικά μου, ἐρωτήματα.

18. G. Sider, *The Ties that bind*, «Social History» 5 (1980), J. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven, 1987).



ιερά προσκυνήματα στην Ισπανία του 16ου αιώνα, ο Κρίστιαν υποστηρίζει ότι τό είδος τών θρησκευτικῶν πρακτικῶν πού περιγράφει, «χαρακτηρίζει τόσο τήν βασιλική οίκογένεια ὅσο καί τούς ἀγράμματους χωρικούς» καί γι' αὐτό τόν λόγο ἀρνεῖται κατηγορηματικά νά χρησιμοποιήσει τόν ὄρο «λαϊκός». Στή θέση του χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «τοπικός», μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι «στήν πλειονότητά τους οἱ καθαγιασμένοι τόποι καί τά μνημεῖα ἔχουν νόημα μόνο γιά τούς ἐντόπιους».²⁰ Αὐτή ἡ συζήτηση γιά τά τοπικά γνωρίσματα ἐκείνου πού γενικά ἀποκαλεῖται «λαϊκή» θρησκεία εἶναι σημαντική ἄν καί εἶναι νεωτερική μόνο ὡς πρὸς τήν ἐμφαση.

Ἡ πρωτοτυπία τῆς πρότασης τοῦ Κρίστιαν ἐγκτεται στό ὅτι ἀπορρίπτουμε τό διπολικό πρότυπο, ἐκείνο τῆς élite καί τοῦ λαοῦ καί τό ἀντικαθιστοῦμε μέ ἓνα ἄλλο, ἐκείνο τοῦ κέντρου καί τῆς περιφέρειας. Παρόμοια πρότυπα κέντρου-περιφέρειας ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ μέ ἀξανάμενους ρυθμούς ἀπό τούς ἱστορικούς τά τελευταῖα χρόνια, στήν οικονομική ἱστορία, στήν πολιτική ἱστορία, στήν ἱστορία τῆς θρησκείας, ἀκόμη καί στήν ἱστορία τῆς τέχνης. Σίγουρα ἔχουν τήν ἀξία τους, δέν εἶναι ὅμως ἀπαλλαγμένα ἀπό προβλήματα καί ἀσάφειες. Γιά παράδειγμα ἡ ἔννοια τοῦ κέντρου εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ, ἐφόσον δέν συμπίπτουν πάντοτε τά τοπικά κέντρα μέ τά κέντρα ἐξουσίας (ἄς θυμηθοῦμε τό Λονδίνο, τό Παρίσι, τό Πεκίνο...). Στήν πε-

ρίπτωση τοῦ καθολικισμοῦ πού πραγματεύεται ὁ Κρίστιαν, μπορούμε εὐλόγα νά δεχτοῦμε ὅτι στή Ρώμη θρῖσκεται τό κέντρο πρὸς τό ὅποιο ἀντιπαρατίθεται ἡ ἰσπανική «τοπική θρησκεία». Εἶναι ὅμως ξεκάθαρο ὅτι ἀνεπίσημες προσευχές ἢ ἀφιερῶματα ἦταν τόσο συνήθεις σέ αὐτή τήν ἱερή πόλη, ὅσο ἦταν καί ὅπου-δήποτε ἄλλοῦ. Ὡστόσο στήν πορεία ἐξομάλυνσης μᾶς ἐννοιολογικῆς δυσκολίας δημιουργεῖται μιά ἄλλη.

Τό βασικό πρόβλημα εἶναι ὅτι ὁ «πολιτισμός» εἶναι ἓνα σύστημα μέ μᾶλλον ἀκαθόριστα ὄρια. Ἡ μεγάλη ἀξία τῶν τελευταῖων μελετῶν τοῦ Ροζέ Σαρτιέ γιά τίς «λαϊκές πολιτισμικές χρήσεις» ἐγκτεται στό γεγονός ὅτι κρατᾶ αὐτή τήν ἀσάφεια σταθερή στή σκέψη του.²¹ Ὑποστηρίζει ὅτι δέν ἔχει νόημα νά προσπαθοῦμε νά ὀρίσουμε τόν λαϊκό πολιτισμό μέ κριτήριο τήν ὑποτιθέμενη εἰδική κατανομή πολιτισμικῶν ἀντικειμένων ὅπως εἶναι τά βιβλία ἢ τά ἀναθήματα, γιατί στήν πράξη αὐτά τά πολιτισμικά ἀγαθά τά χρησιμοποιοῦσαν ἢ τά «ἰδιοποιοῦντο», γιά δικούς τους σκοπούς, διάφορες κοινωνικές ὁμάδες, τόσο οἱ εὐγενεῖς καί οἱ κληρικοί, ὅσο οἱ τεχνίτες καί οἱ χωρικοί.

Ἀκολουθώντας τούς θεωρητικούς τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης Μισέλ ντέ Σερτώ (Michel De Certeau) καί Πιέρ Μπουρντιέ (Pierre Bourdieu), ὁ Σαρτιέ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ καθημερινή κατανάλωση εἶναι μιά μορφή παραγωγῆς ἢ δημιουργίας, ἐφόσον συνεπάγεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐναποθέτουν νόημα στά ἀντικείμενα. Μέ αὐτό τό πνεῦμα ὅλοι ἐμπλεκόμεστε στή διαδικασία τοῦ *bricolage* («μαστορέματα») τήν ὅποια ὁ Λεβί Στρῶς θεωροῦσε μέρος τῆς *pensée sauvage* («ἄγρια σκέψη»). Περιέργως ὁ Σαρτιέ δέν ἀναφέρεται στούς Γερμανούς θεωρητικούς τῆς Λογοτεχνίας, ἀπό τόν Γιάους ἔως τόν Ἴσερ, τῶν ὁποῖων ὅμως οἱ μελέτες, γιά τήν πρόσληψη τῶν κειμένων καί γιά τίς ἀνταποκρίσεις τῶν ἀναγνωστῶν προσανατολίζουν πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση.²²

Πολύ πιθανόν ὁ Σαρτιέ νά τείνει στήν ἀποψη ὅτι οἱ ἱστορικοί θά ὀφειλαν νά μελετοῦν ὄχι τά πολιτισμικά σύνολα πού ὀρίζονται ὡς «λαϊκά», ἀλλά μᾶλλον τούς εἰδικούς τρόπους μέ τούς ὁποίους γίνεται ἡ ἰδιοποίηση αὐτῶν τῶν πολιτισμικῶν συνόλων. Μέ ἀνάλογο τρόπο, λίγο ἢ πολύ ἀνεξάρτητα, μιά ὁμάδα ἀμερικανῶν ἱστορικῶν καί ἀνθρωπολόγων ἔχουν μελετήσει αὐτό πού ἐκεῖνοι ἀποκαλοῦν «κοινωνική ἱστορία τῶν ἀντικειμένων» δίνοντας ἐμφαση στίς διαφορετικῆς χρήσεις καί

19. R.Q. Gray, *The Labour Aristocracy of Victorian Edinburgh* (Oxford, 1976), P. Burke, *A Question of Acculturation*; in P. Zambelli (ed) *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura* (Florence, 1982), 197-204, id., *How to be a Counter-Reformation Saint* (1984, ἀνατυπωμένο στό P. Burke, *Historical Anthropology of early Modern Italy*, Cambridge 1987, chapter 5).

20. W. Christian, *Local Religion in Sixteenth-Century Spain* (Princeton 1981), ἰδιαίτερα οἱ σελίδες 8, 177.

21. R. Chartier, *lectures et Lecteurs dans la France d'ancien regime* (Paris, 1987).

σημασίες του ίδιου αντικειμένου σέ διαφορετικά περιβάλλοντα.²³

Η ανάλυση τής δημιουργικής χρήσης τών αντικειμένων αποτελεί μιά πρόοδο σέ σχέση μέ τίς προγενέστερες συζητήσεις του «βυθίζειν» και του «ανάσφαιρειν», έφόσον έγκαταλείπει τίς δυσνόητες μηχανιστικές παραστάσεις και δίνει έμφαση στον μετασχηματισμό τών πολιτισμικών στοιχείων κατά τή διαδικασία τής πρόσληψής τους.²⁴ Αυτό μου φαίνεται ως ή πιό σημαντική συμβολή στή συζήτηση για τόν λαϊκό πολιτισμό κατά τήν τελευταία δεκαετία. Οί ιστορικοί βρίσκονται ακόμη πολύ μακριά από τό νά έχουν άφομοιώσει όλο τό μάθημά τους. Υπάρχουν ακόμη προβλήματα. Τό μοντέλο τής «ίδιοποίησης» είναι πολύ χρήσιμο για τή μελέτη του ύλικού πολιτισμού. Παραμένει έξίσου χρήσιμο στή μελέτη τών κειμένων, όπως αποδεικνύει ό Σαρτιέ. Ωθεϊ ώστόσο τόν ιστορικό ή τόν ανθρωπολόγο νά εστιάζει τό ενδιαφέρον του στα αντικείμενα, μάλλον στή «κοινωνική ζωή τών αντικειμένων», παρά στή ζωή τών κοινωνικών ομάδων πού τά χρησιμοποιούν. Αν στρέψουμε τήν προσοχή μας στις κοινωνικές ομάδες καθεαυτές, και προσπαθήσουμε νά κατανοήσουμε τίς νοοτροπίες τους, τή λογική τών διαφορετικών ιδιοποιήσεων και προσαρμογών τών διαφόρων αντικειμένων, τόν τρόπο μέ τόν όποιο διαμορφώνουν τή ζωή τους, τότε θά χρειαστούμε συμπληρωματικές έννοιες ανάλυσης.

Σέ αυτό τό σημείο ίσως όφείλουμε νά έπιστρέψουμε σέ κάποια έκδοχή του «διπολικού μοντέλου» τροποποιημένου όμως, ώστε νά επιτρέπει τήν κυκλοφορία τών αντικειμένων. Ακόμη έχουμε ανάγκη νά συζητήσουμε, λόγου χάρη, γιατί τά χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα μιμούνται τά υψηλότερα. Τό κάνουν επειδή θέλουν νά αναβαθμιστούν κοινωνικά ή επειδή αποδέχονται τήν «πολιτισμική ήγεμονία» τους ή γιατί αντίθετα, αυτοπροσδιορίζονται αντιτιθέμενα προς τίς ανώτερες ομάδες τής κοινωνικής κλίμακας.

Όσον άφορᾷ στις ανώτερες τάξεις, έξακολουθῶ νά πιστεύω ότι είναι χρήσιμο νά αναλύσουμε τίς πολιτισμικές πρακτικές τους μέ τόν όρο πού θά μπορούσαμε νά όρίσουμε ως «διπολιτισμός», κατά τό πρότυπο αυτού πού οι ανθρωπολόγοι αποκαλούν «διγλωσσία». Στήν Εύρώπη του δέκατου έκτου αιώνα, λόγου χάρη, οι ευγενείς φαίνεται ότι συμμετείχαν σέ μιά μορφή λαϊκού πολιτισμού, ό όποιος στήν προκειμένη περίπτωση ήταν ένας κοινός πολιτισμός, αλλά ταυτόχρονα συμμετείχαν και σέ ένα αποκλειστικά δικό τους πολιτισμό (ό όποιος θά μπορούσε κάλλιστα νά έχει δώσει στή δική τους «χρήση» του λαϊκού πολιτισμού ένα ιδιαίτερο νόημα).²⁵

Στή διάρκεια του δέκατου έβδομου και του δέκατου όγδοου αιώνα ή elite διαβαίαια αποσύρθηκε από αυτή τή συμμετοχή και έφθασε στό σημείο νά δει τόν λαϊκό πολιτισμό ως τόν πολιτισμό ενός βάρβαρου, δεισιδαιμονικού και άγροίκου «Άλλου».²⁶

Έπακόλουθο αυτού του πρόσφατου ιστορικού ενδιαφέροντος για τήν κατανάλωση, τίς «χρήσεις» και τίς

«πρακτικές» είναι ότι ή έννοια του «πολιτισμού» καθώς και εκείνη του «λαού» χρειάζονται σοβαρή επανεξέταση και επαναπροσδιορισμό.

Η έννοια του «πολιτισμού»

Τά προβλήματα πού αναφύονται από τή χρήση τής έννοιας «πολιτισμός» είναι, εν πάση περιπτώσει, ακόμη μεγαλύτερα από εκείνα πού ανακύπτουν από τήν έννοια «λαϊκός». Ένα από τά αίτια αυτών τών προβλημάτων είναι ότι διευρύνθηκε ή σημασία του όρου τά τελευταία χρόνια καθώς και ότι οι ιστορικοί και οι άλλοι διανοούμενοι διεύρυναν τά ενδιαφέροντάς τους. Κατά τήν εποχή πού αποκαλείται εποχή τής «ανάκαλυψης» του λαού, δηλαδή κατά τόν πρώτο δέκατο ένατο αιώνα, ό όρος «πολιτισμός» έτεινε νά αναφέρεται στήν τέχνη, τή λογοτεχνία, τή μουσική, και δέν θά ήταν άκομψο νά περιγράψουμε τους λαογράφους του δέκατου ένατου αιώνα ως τους έρευνητές, οι όποιοι αναζητούσαν τά λαϊκά ισοδύναμα τής κλασικής μουσικής, τής ακαδημαϊκής τέχνης και ούτω καθεξής. Σήμερα όμως, ακολουθώντας τό παράδειγμα τών ανθρωπολόγων, οι ιστορικοί και άλλοι έρευνητές χρησιμοποιούν τόν όρο πολιτισμό μέ περισσότερη ευρύτητα και αναφέρονται σχεδόν σέ κάθε τί τό όποιο μπορεί νά αποκτηθεί ως γνώση σέ μιά δεδομένη κοινωνία, δηλαδή πώς τρώει κανείς, πώς πίνει, πώς συζητά, πώς σιωπά, κ.λπ.²⁷

Μέ άλλα λόγια, ή ιστορία του πολιτισμού σήμερα περιλαμβάνει τήν ιστορία τών κανόνων ή τών συμβάσεων πού υπόκεινται στήν καθημερινή ζωή. Εκείνο για τό όποιο υπήρχε ή συνήθεια νά έκλαμβάνεται ως σημαντικό, ως προφανές, ως νόμιμο, ή ως «κοινή αίσθηση» —ή έννοια του χρόνου για παράδειγμα— σήμερα αντιμετωπίζεται ως κάτι πού παραλλάσσει από κοινωνία σέ κοινωνία και μεταβάλλεται από αιώνα σέ αιώνα, ως κάτι τό όποιο είναι κοινωνικά «δομημένο» και γι' αυτό τό λόγο χρειάζεται ιστορική εξήγηση και έρμηνεία.²⁸ Αυτή ή νέα πολιτισμική ιστορία μερικώς φορές αποκαλείται «κοινωνικό-πολιτισμική» ιστορία για νά διακρίνεται από τίς παραδοσιακές ιστορίες τής προσωπικής λογοτεχνίας και τής μουσικής.

Στή μελέτη του 1978 προσπάθησα νά λάβω υπόψη

22. H.R. Jauss, *Pour une esthetique de la reception* (Paris, 1978), W. Iser, *Der Akt des Lesens* (1976).

23. A. Appadurai, (ed.), *The Social Life of Things* (Cambridge, 1985), ιδιαίτερα ή συνεισφορά τών Appadurai και Kopytoff. Αυτή ή ομάδα διδάχθηκε αρκετά, από τους Baudrillard και Bourdieu.

24. *In sinking* (gesunkenes Kulturgut), J. Meier, *Kunstlied und Volklied in Deutschland* (Halle, 1906), *On rising*, Bakhtin (1965).

25. P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (London, 1978).

26. Βλ. Ι. Bakhtin, «*the disintegration of folk laughter*».

μου τήν καθημερινότητα. Ὅρισα τόν πολιτισμό μέ ὄρους συμπεριφορῶν καί ἀξιών πού ἐκφράζονται ἢ ἐνσωματώνονται στά χειροτεχνήματα καί στίς ἐκδηλώσεις, μέ τήν προϋπόθεση, ὅτι οἱ ὄροι κλειδιά «χειροτεχνήματα» καί «ἐκδηλώσεις», θά γίνουν ἀντιληπτοί εὐρύτατα. Διευρύνοντας τήν ἔννοια τοῦ «χειροτεχνήματος» τόσο ὥστε νά συμπεριλάβει τέτοιες στερεότυπες πολιτισμικές κατασκευές, ὅπως εἶναι οἱ κατηγορίες ἀσθενειῶν ἢ αἰσχρολογιῶν ἢ τῶν φύλων ἢ τῆς πολιτικῆς καί πλαταινώντας τήν ἔννοια «τέλεση ἔργου», ὥστε νά καλύπτει στερεότυπες πολιτισμικές συμπεριφορές, ὅπως εἶναι οἱ ἐορτασμοί ἢ οἱ ἐκδηλώσεις βίας.

Στήν πράξη, ὀφείλω νά παραδεχθῶ ὅτι τό βιβλίο μου ἐστιάζει τό ἐνδιαφέρον του περισσότερο σέ μιά περιορισμένη σειρά ἀντικειμένων (κυρίως εἰκόνες, ἔντυπα καί κατοικίες) καί δραστηριοτήτων (ειδικότερα τραγούδι, χορός, παίξιμο σέ ἔργα καί συμμετοχή σέ τελετουργίες) καί λιγότερο στήν προσπάθεια νά ἐνταχθῶν αὐτά τά ἀντικείμενα καί οἱ συμπεριφορές σέ ἕνα εὐρύτερο κοινωνικό, οἰκονομικό καί πολιτικό πλαίσιο. Ἡ λαϊκή ἀνταρσία συζητήθηκε μέ κάποια λεπτομέρεια, ἀλλά ἡ σεξουαλική ζωή, ὁ γάμος καί ἡ οἰκογενειακή ζωή, λόγου χάρι, οὐσιαστικά παραλείφθηκαν.²⁹

Ἦταν τελικά σωστή, ἡ ἀπόφασή μου νά συνταχθῶ στήν πράξη ὑπέρ ἑνός στενοτέρου ὀρισμοῦ τοῦ πολιτισμοῦ;

Τά πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '70, ὅταν ἄρχισα τήν ἔρευνα γι' αὐτή τή μελέτη, πολύ λίγα δείγματα τοῦ νέου τύπου κοινωνικο-πολιτισμικῆς ἱστορίας εἶχαν δημοσιευτεῖ, ἔτσι ὥστε ἐκεῖνη ἡ ἐποχή δέν προσφερόταν γιά μιά σύνθεση. Ἄν ἄρχιζα τώρα τήν ἔρευνα, δέν εἶμαι σίγουρος τί θά ἔκανα. Ἡ ἰδέα τῆς σύνταξης μιᾶς γενικῆς κοινωνικο-οικονομικῆς ἱστορίας τῶν πρῶτων χρόνων τῆς σύγχρονης Εὐρώπης εἶναι σίγουρα μιά ἐλκυστική ἰδέα. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἐξακολουθῶ νά πιστεύω ὅτι ὑπάρχει χώρος γιά ἕνα βιβλίο πού θά ἐπικεντρώνει τό ἐνδιαφέρον του στά χειροτεχνήματα καί στίς ἐκδηλώσεις μέ τή στενότερη ἔννοια, γιατί αὐτό τό πιο περιορισμένο ἀντικείμενο ἐπιτρέπει μιά περισσότερο ἐπακριβή συγκριτική μελέτη ἀπό ὅσο ἐπιτρέπει τό εὐρύτερο ἀντικείμενο.

Σέ κάθε περίπτωση δέν εἶναι δυνατόν νά χαράξουμε ἕνα ἀκριβές ὄριο ἀνάμεσα στήν εὐρύτερη καί στή στενότερη ἀντίληψη τοῦ «πολιτισμοῦ», καί θά ἦταν χρήσιμο νά τελειώσουμε αὐτό τό κείμενο συζητώντας μερικά παραδείγματα τῆς πρόσφατης ἔρευνας πού ἐμπίπτουν σέ αὐτό τό πεδίο ἔρευνας. Ἄς πάρουμε λόγου χάρι τήν περίπτωση τῶν ὑβριστικῶν ἐκφράσεων, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά θεωρηθῶν τουλάχιστον σέ μερικούς πολιτισμούς ὡς μιά μορφή τέχνης –ἢ ὡς ἕνα λογοτεχνικό εἶδος ὅπως ἀκριβῶς μιά ἐκφραση γνήσιας ἐχθρότητας. Γιά παράδειγμα, στή Ρώμη τοῦ 17ου αἰῶνα, τήν πόλη τοῦ Pascuino, οἱ προσωπικές βρισιές εἶχαν τόσο γραπτή καί εἰκονογραφική μορφή ὅσο καί προφορική, ἐκφέρονταν σέ ἔμμετρο καί πεζό λόγο καί ὑπαινίσσονταν ἢ παρωδοῦσαν τούς ἐπικηδεῖους καί τόν ἐπίσημο λόγο.³⁰

Πρόσφατες μελέτες τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ, ἐπίσης, ἐμπίπτουν μεταξύ τῆς εὐρύτερης καί τῆς στενότερης ἀντίληψης τοῦ πολιτισμοῦ. Λόγου χάρι, ὁ γερμανός μελετητής Χάνς Μέντικ, ἔχει ἀναλύσει τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους κατά τόν 18ο αἰῶνα ἡ σημαντική κατανάλωση τροφῆς καί ἐνδυμάτων «λειτουροῦσε ὡς ὄχημα αὐτογνωσίας τῶν πληθειῶν».³¹ Παρόμοια στήν περίπτωση τῆς Βορείου Ἀμερικῆς, στά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ ἀρχαιολόγοι ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ ἀλλαγές στίς ταφικές πρακτικές, στούς τρόπους κατανάλωσης τῆς τροφῆς καί στήν ὀργάνωση τοῦ χώρου διαβίωσης,³² συνελκύονται καί ἀλλαγές στό σύστημα ἀξιών. Ἡ ἀνάδυση τοῦ ἀτομικοῦ καί τῆς ιδιωτικότητας διαφαίνεται ἀπό τόν αὐξανόμενο ἀριθμό τῶν καρεκλῶν, τῶν ποτηριῶν καί τῶν ὑπνοδωματίων.

Παραδείγματα σάν κι αὐτά συνεπάγονται ὅτι, ἂν καί θά ἦταν χρησιμότερο νά διακρίνουμε τήν ἔννοια τοῦ «πολιτισμοῦ» ἀπό ἐκεῖνη τῆς «κοινωνίας» ἀπό τό νά μή χρησιμοποιοῦμε ἀποδίδοντάς την ὀπουδήποτε, αὐτή ἡ διάκριση δέν θά ἔπρεπε νά ἀκολουθῆσει παραδοσιακοῦς δρόμους. Οἱ ἱστορικοί τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοπροσδιορίζονται ὄχι μέ ὄρους ἑνός ἰδιαίτερου χώρου ἢ «πεδίου» ὅπως εἶναι ἡ τέχνη, ἡ λογοτεχνία καί ἡ μουσική, ἀλλά μᾶλλον μέ μιά διακριτή ἔννοια ἀξιών καί συμβόλων, ὀπουδήποτε αὐτά θά μπορούσαν νά ἐντοπισθῶν, τόσο στήν καθημερινή ζωή τοῦ κοινού λαοῦ ὅσο καί στίς εἰδικές ἐκδηλώσεις τῆς ἔλιτε.³³

27. Μιά σαφῶς ἐποικοδομητική (καί ἀμφισβητήσιμη) συζήτηση στό R. Wagner, *The Invention of Culture* (Englewood Cliffs, 1975).

28. Βλέπε, λόγου χάρι, T.C. Smith, «Peasant Time and factory Time in Japan», *Past and present*, 111 (1986), 165-97 (κατά τά πρότυπα τοῦ ἀρθρου τοῦ E.P. Tompson στό ἴδιο περιοδικό τό 1967).

29. Ὅπως ἐπισημαίνεται ἀπό τόν M. Ingram στό Reay (1985), σ. 129. Γιά μιά ἀνθρωπολογική μελέτη τῆς οἰκογένειας ὡς πολιτισμικῆς ἀξίας στή Σουηδία τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα βλ. τῶν J. Frykman and O. Lofgren, *Culture Builders* [ἀγγλική μεταφ., New Brunswick 1987].

30. P. Burke, *The Art of Insult in Early Modern Italy*, «Culture and History», 2 (1987), ἀνατυπωμένο μέ προσθήκες στό Burke (1987), κεφ. 8.

31. H. Medick, ὀδύ *Culture, Ideology and Politics*, ed. R. Samuel and G. Stednam Jones [London, 1982], 94. Cf. R. Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft* (Vienna, 1982).

32. J. Deetz, *In Small The Forgotten* (New York, 1979). Βλ. τά συμπεράσματα τῆς A. Pardailh-Galabrun, ἡ ὁποία δούλεψε στό Παρίσι τοῦ 18ου αἰῶνα, στό βιβλίο της *La naissance de l' intime* [Paris 1988].

33. Βλ. τήν ἐπίσημανση τοῦ K. Baker ὅτι ἡ ἱστορία τῆς διανόησης εἶναι μᾶλλον «ἕνας τρόπος ἱστορικοῦ διαλόγου» παρά ἕνα διακριτό πεδίο ἀναζητήσεων μέ καθαρά ὀριοθετημένο ἀντικείμενο, στό *Modern European intellectual history*, ed. D. La capra and S.L. Kaplan (Ithaca and London, 1982), 197.

ΑΝΑΝΕΩΣΕΙΣ

Ο νέος δρόμος του New Left Review

του Πέρυ Άντερσον

μετάφραση Χαράλαμπος Γολέμης

Με την είσοδο πριν από οκτώ μήνες του 2000, το βρετανικό πολιτικό περιοδικό *New Left Review* (Έπιθεώρηση της Νέας Άριστερᾶς) έκλεισε σαράντα χρόνια συνεχούς έκδοσης. Η συντακτική του επιτροπή αποφάσισε να υποδεχθεί τη νέα χιλιετία με μία ριζική ανανέωση του πολιτικού του σχεδίου, σέ συνδυασμό με κάποια όριακή αλλαγή της εμφάνισής του, ή οποία παρέμενε σταθερή από τό 1964. Έλικεφαλῆς τῆς προσπάθειας στήν νέα περίοδο τέθηκε ὁ γνωστός ιστορικός Πέρυ Άντερσον, ἕνας ἀπό τούς διανοούμενους τῆς βρετανικῆς Άριστερᾶς πού συμμετέχει στό περιοδικό ἀπό τήν ἴδρυσή του. Στό τεύχος 1 τῆς «νέας σειρᾶς» τοῦ NLR (Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 2000), ὁ Άντερσον ἀφοῦ κάνει μιᾶ συνοπτική ἀνασκόπηση τῶν ἐξελίξεων στό χῶρο τῆς πολιτικῆς, τῆς διανόησης καί τῆς κουλτούρας ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1960 μέχρι σήμερα, ἐκθέτει τίς ἀπόψεις του γιά τήν πολιτική στάση πού, κατά τή γνώμη του, πρέπει ἀπό ἐδῶ καί στό ἐξῆς νά κρατήσει τό περιοδικό. Κρίνοντας ὅτι οἱ σκέψεις τοῦ Άντερσον παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἀναγνώστες τοῦ Πολίτη δημοσιεύουμε σήμερα τή μετάφραση τοῦ πρώτου μέρους τοῦ ἄρθρου του.

Η διάρκεια ζωῆς τῶν περιοδικῶν δέν συνδέεται ἀναγκαστικά μέ τά ἐπιτεύγματά τους. Ἐνα δύο τεύχη, καί μετά μιᾶ ἀπότομη ἐξαφάνιση, μπορεῖ νά ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία στήν ἱστορία μιᾶς κουλτούρας ἀπό ἕναν αἰῶνα συνεχούς έκδοσης. Στά τρία χρόνια τῆς ζωῆς του, τό *Athenaeum* ἔβαλε σέ τροχιά τόν γερμανικό ρομαντισμό. Οἱ λάμπεις ἀπό τίς ἐκρήξεις τῆς *Revue Blanche*, τοῦ πρώτου περιοδικοῦ μιᾶς μοντέρνας πρωτοπορίας, φώτισαν τό Παρίσι μόλις γιά μιᾶ δεκαετία. Τό *Lef* στή Μόσχα έκλεισε μετά ἀπό ἑπτὰ τεύχη. Αὐτά ἦταν περιοδικά πού κινήθηκαν στήν τομή τῆς αἰσθητικῆς καινοτομίας μέ τή φιλοσοφία καί τήν πολιτική. Τά περιοδικά κριτικῆς συνήθως εἶχαν μεγαλύτερη διάρκεια ζωῆς. Τό *Criterion*, στίς διάφορες ἐνσαρκώσεις του, κυκλοφόρησε τό μεγαλύτερο διάστημα τῆς περιόδου τοῦ μεσοπολέμου, τό *Scrutiny* ἀπό τή δεκαετία τοῦ τριάντα μέχρι τή δεκαετία τοῦ πενήντα. Οἱ λόγοι πού κλείνουν τά περιοδικά μπορεῖ νά εἶναι ἐξωτερικοί, ἀκόμα καί τυχαῖοι, ἀλλά ὁ κανόνας

εἶναι ὅτι ἡ ζωή τους εἶναι δεμένη μέ αὐτούς πού τά φτιάχνουν. Σέ ὀρισμένες ἥρωικές περιπτώσεις, ἕνα μόνο ἄτομο μπορεῖ νά ἀντιστέκεται σθεναρά στόν χρόνο συνθέτοντας τό προσωπικό του δημιούργημα: ὁ Κρόους, γιά παράδειγμα, πού ἔγραφε μόνος τό *Die Fackel* ἐπί εικοσιπέντε χρόνια ἤ ὁ Κρότσε, πού τόν συναγωνίστηκε σ' αὐτόν τόν ἄθλο μέ τήν *La Critica*. Συνήθως, ὅμως, οἱ κύκλοι ζωῆς τῶν περιοδικῶν εἶναι περισσότερο συμπτωματικοί καί διεσπαρμένοι. Οἱ ἐκδότες καυγαδίζουν μεταξύ τους, ἀλλάζουν γνώμη, βαριοῦνται ἢ κηρύσσουν πτώχευση, συνήθως πολύ πριν οἱ ἴδιοι πάνε στόν τάφο.

Μιά πολιτική ἐπιθεώρηση εἶναι ἐξ ἴσου θνητή μέ κάθε ἄλλο περιοδικό. Ἀπό μιᾶ ἀποψη, μάλιστα, κινδυνεύει ἀκόμα περισσότερο, δεδομένου ὅτι ἡ πολιτική εἶναι πάντα ἕνα *Kampfplatz* (Θέση μάχης), ἕνα διχαστικό πεδίο πού σπάει δεσμούς καί ὠθεῖ σέ συγκρούσεις. Τά συντρίμια ἀπ' τίς διαμάχες ἢ τίς διασπάσεις εἶναι περισσότερο συχνά ἐδῶ ἀπό ὅπουδήποτε ἄλλου.



Από μία άλλη άποψη, όμως, τά πολιτικά περιοδικά έχουν ένα διαφορετικό λόγο ύπαρξης, ο οποίος καθιστά την ανανέωση, μετά από την πάροδο κάποιου χρόνου από την αρχική τους έκδοση και τόν ένθουσιασμό πού συνήθως τή συνοδεύει, μία αναγκαία γι' αυτά δοκιμασία. Είναι υποχρεωμένα όχι μόνο νά υπηρετούν όρισμένες αντικειμενικές αρχές, αλλά και νά εξασφαλίζουν ότι αυτές οι αρχές έχουν τή ικανότητα νά αποκωδικοποιούν τή πορεία του κόσμου. Έδώ, ή σταδιακή εξαφάνιση μιās έκδοσης συνιστά πνευματική ήττα. Διάφορες ύλικές ή θεσμικές πιέσεις μπορούν, βέβαια, νά διακόψουν τή κυκλοφορία όποιουδήποτε περιοδικού ακόμα και όταν αυτό βρίσκεται στην άκμή του. Αλλά αν εξαιρέσει κανείς αυτές τίσ περιπτώσεις, τά πολιτικά περιοδικά δέν έχουν άλλη επιλογή: γιά νά είναι συνεπή μέ τόν έαυτό τους, πρέπει νά έχουν στόχο τήν επέκταση τής πραγματικής τους ζωής πέρα από τίσ συνθήκες ή τίσ γενιές πού τά δημιούργησαν αρχικά.

Αυτό τό περιοδικό, μπαίνοντας στην πέμπτη δεκαετία του, έχει φτάσει σέ ένα τέτοιο σημείο. Σαράντα χρόνια είναι ένα σημαντικό διάστημα γιά τήν άσκηση μιās έκδοτικής δραστηριότητας, αν και όχι άσυνήθιστο -τό περιοδικό *Les Temps Modernes*, από τό όποιο τό *NLR* έμαθε πολλά στά πρώιμα χρόνια του, διαρκεί πολύ περισσότερο. Είναι, όμως, ένα διάστημα άρκετό γιά μία γενική επισκευή. Μέ αυτό τό τεύχος αρχίζουμε μία νέα σειρά του περιοδικού, πού σηματοδοτείται μέ

μία τομή στην αρίθμηση, σύμφωνα μέ τή ριζοσπαστική παράδοση, και μέ έναν επανασχεδιασμό τής εμφάνισής του, ένδεικτικό τών επικείμενων αλλαγών. Έχοντας χρεωθεί πρós τό παρόν τή μετάβαση σέ ένα περιοδικό άλλου τύπου, κάτι πού δέν θά γίνει από τή μία μέρα στην άλλη, εκθέτω παρακάτω τή δική μου άποψη γιά τή σημερινή κατάσταση του *NLR* και γιά τήν κατεύθυνση πρós τήν όποία πρέπει νά αρχίσει νά στρέφεται. Αν και ή συγκεκριμένη άποψη μου άποτελεί τυπικά τό «κύριο άρθρο» αυτού του τεύχους, δέν παύει νά είναι μία προσωπική -και άρα προσωρινή- κατάθεση, άνοικτη στόν αντίλογο. Έτσι θά είναι και τά κύρια άρθρα τών επόμενων τευχών: θά άφορούν θέματα τής επιλογής τών συντακτών τους, χωρίς νά θεωρείται δεδομένο ότι υπάρχει κάποια αυτόματη συμφωνία άπόψεων μεταξύ όλων τών συντελεστών του περιοδικού.

1. Κάθε σκέψη γιά τό μέλλον του *NLR* πρέπει νά αρχίζει από τά ιδιάζοντα γνωρίσματά του, τή δική του *differentia specifica*. Τί τό έκανε νά ξεχωρίζει ως περιοδικό τής Άριστεράς; Υπάρχουν διάφοροι τρόποι νά άπαντήσει κανείς σ' αυτό τό ερώτημα, αλλά ό απλούστερος και λακωνικότερος είναι ό έξης. Καμιά άλλη πολιτική επιθεώρηση αυτού του τύπου δέν έπιχείρησε νά δημοσιεύσει άρθρα πού νά καλύπτουν ένα τόσο έκτεταμένο πεδίο -τό όποιο άρχιζε από τήν πολιτική επιστήμη και έφτανε μέχρι τά οικονομικά, τήν αισθη-

τική, τή φιλοσοφία καί τήν κοινωνιολογία— δίνοντας τόσο μεγάλη έλευθερία στους συντάκτες τους σέ σχέση μέ τήν έκταση καί τή λεπτομέρεια, όταν αὐτή ήταν ἀναγκαία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτό τό εὐρύ πεδίο ποτέ δέν τό ψάξαμε μέ ἡρεμία καί τάξη, καθώς καί ὅτι ὑποβαθμίσαμε τίς δυσκολίες τῆς μετακίνησης μεταξύ τόσο διαφορετικῶν γνωστικῶν περιοχῶν, προκαλώντας προβλήματα ἀκόμα καί στους πιά ὑπομονετικούς ἀναγνώστες μας. Ὅμως, ἡ φυσιογνωμία τοῦ *New Left Review* προσδιορίστηκε ἐμπράκτως σ' αὐτό ἀκριβῶς τό πεδίο. Πρόκειται γιά ἕνα πολιτικό περιοδικό μέ ἔδρα τό Λονδίνο, πού προσπάθησε νά ἀντιμετωπίσει τίς κοινωνικές καί ἠθικές ἐπιστήμες —τῆ «θεωρία», ἄν θέλετε— καθώς καί τίς τέχνες καί τά ἦθη —δηλαδή, τήν «κουλτούρα»— μέ τό ἴδιο πνεῦμα ἱστορικότητας μέ τό ὁποῖο ἀντιμετώπισε τήν πολιτική. Ὁ καλύτερος τρόπος νά συλλάβει κανεῖς τήν κατάσταση στήν ὁποία θρῖσκεται σήμερα τό περιοδικό εἶναι νά κοιτάξει στό παρελθόν, στίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες διαμορφώθηκε ἀρχικά τό *NLR*, πού ἐπέτρεψαν τόν συνδυασμό ὄλων αὐτῶν τῶν ἐνδιαφερόντων. Ἡ συγκυρία τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν τό περιοδικό ἀρχισε νά ἐκδίδεται ἀπό μιά νέα συλλογική ἡγεσία, εἶχε τά ἐξῆς χαρακτηριστικά:

- Στό χώρο τῆς πολιτικῆς, τό ἕνα τρίτο τοῦ πλανήτη εἶχε κόψει τούς δεσμούς του μέ τόν καπιταλισμό. Ἐλάχιστοι εἶχαν κάποια ἀμφιβολία γιά τά κακορρήματα τοῦ σταλινικοῦ καθεστώτος, ἢ γιά τήν ἔλλειψη δημοκρατίας σέ ὅλες τίς χώρες πού αὐτοπροσδιορίζονταν ὡς σοσιαλιστικές. Ἀλλά τό κομμουνιστικό μπλόκ, ἀκόμα καί τή στιγμή τῆς διαίρεσής του, ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι μιά δυναμική πραγματικότητα —ὁ Ἰσαάκ Ντόντσερ, γράφοντας στό *NLR*, θεωροῦσε τή σινοσοβιετική διάσταση ὡς δείγμα ζωτικότητας.¹ Ὁ Χρυσισάφ, πού θεωρεῖται ἕνας «ρομαντικός ἐπαναστάτης» ἀπό τούς σύγχρονους ἱστορικούς πού ἀσχολοῦνται μέ τή Ρωσία, ὑποσχόταν τήν ἐπιβολή μεταρρυθμίσεων στήν ΕΣΣΔ. Τό κύρος τῆς μαοϊκῆς Κίνας ἦταν ἐν πολλοῖς ἄθικτο. Ἡ κουβανέζικη ἐπανάσταση ἦταν μιά νέα πηγή ἐμπνευσης στή Λατινική Ἀμερική. Οἱ Βιετναμέζοι πολεμοῦσαν μέ ἐπιτυχία τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες στή Νοτιοανατολική Ἀσία. Ὁ καπιταλισμός, σταθερός καί ἀκμάζων στίς κεντρικές περιοχές τοῦ Βορῶ, ἦταν —καί αὐτό τό αἰσθανόταν καί ὁ ἴδιος— ὑπό ἀπειλή στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ κόσμου πού δέν περιλαμβάνονταν σ' αὐτές. Ἀκόμα καί στήν ἔδρα του, στή Δυτική Εὐρώπη καί στήν Ἰαπωνία, ὑπῆρχαν μαζικά κομμουνιστικά κινήματα πού ἀντιτάσσονταν στήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων.

- Στό χώρο τῆς διανόησης, ἡ ἀνυποληψία τῆς σταλινικῆς ὀρθοδοξίας μετά τό 1956 καί ἡ ὑποχώρηση στό ἐσωτερικό τῆς Βρετανίας, μετά τό 1958, τῆς ὑποχρέωσης συμμόρφωσης πρὸς τίς ψυχροπολεμικές ἐπιταγές, ὁδήγησαν σέ μιά διαδικασία ἀνακάλυψης τῶν καταπιεσμένων ἀριστερῶν καί μαρξιστικῶν παραδόσεων ἢ ὁποῖα, στίς βρετανικές συνθήκες στέρησης, πῆ-

ρε τή μορφή θεωρητικοῦ πυρετοῦ. Ἄρχισαν νά κυκλοφοροῦν διάφορα ἐναλλακτικά ρεύματα ἐνός ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ συνδεδεμένου μέ τή μαζική πολιτική —λουξεμβουργισμός, τροτσκισμός, μαοϊσμός, μαρξισμός τῶν κομμουνιστικῶν συμβουλίων. Ταυτόχρονα, δημιουργήθηκε ἡ δυνατότητα ἀνάκαμψης ὅλης ἐκείνης τῆς κληρονομιάς τοῦ δυτικοῦ μαρξισμοῦ, πού γέννησε ἢ ἦττα τῆς μαζικῆς πολιτικῆς ἀπό τήν ἐποχή τῶν Λούκατς, Κόρς καί Γκράμσι. Ἀποφασιστικῆς σημασίας γιά τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσαν αὐτές οἱ δυτικές παραδόσεις ἦταν ἡ συνέχισή τους στό (τότε) παρόν: οἱ Σάρτρ, Λεφέβρ, Ἀντόρνο, Μαρκοῦζε, Ντέλα Βόλπε, Κολέτι, Ἄλτουσερ ἦταν σύγχρονοι συγγραφεῖς, πού παρήγαγαν νέα κείμενα τήν ἴδια ἀκριβῶς ὥρα πού τό *NLR* ἔστειλε τά τεύχη του στό τυπογραφεῖο. Ἡ βρετανική ἀπομόνωση ἀπό αὐτά τά εὐρωπαϊκά πρότυπα ἔκανε τήν ξαφνική καί συμπυκνωμένη συνάντηση μαζί τους ἀκόμα πιά μεθυστική.

- Στό χώρο τῆς κουλτούρας, ἡ ἔξοδος ἀπό τήν κομφορμιστική ἀτμόσφαιρα τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ἦταν ἕνα φαινόμενο πολύ εὐρύτερο ἀπό τό προηγούμενο καί ἡ ρῆξη ἐξίσου ἀπτόμη. Τά κυρίαρχα σημάδια αὐτῆς τῆς περιόδου ἦταν δύο. Τό πρῶτο ἀφοροῦσε τήν ἐμφάνιση τῆς μουσικῆς ρόκ, ἐνός διαβρωτικοῦ ἠχητικοῦ κύματος νεανικῆς ἐξέγερσης, πού ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τή γενικῶς γλυκερή παραγωγή τῆς προηγούμενης περιόδου —ἐνός λαϊκοῦ εἶδους πού διεκδικοῦσε νά εἶναι τόσο μιά αἰσθητική τομή ὅσο καί ἕνα κοινωνικό κίνημα. Ἡ Βρετανία ἦταν ἡ χώρα πού ἠγεῖτο τοῦ συγκεκριμένου μετασχηματισμοῦ, τά συγκλονιστικά ἀποτελέσματα τοῦ ὁποῖου δέν εἶχαν ἀκόμα γίνει ρουτίνα, ὅπως συνέβη ἀργότερα. Ἡ δεύτερη κρίσιμη μεταβολή τῆς περιόδου ἦταν ἡ ἐμφάνιση τοῦ κινηματογράφου τῶν *δημιουργῶν* (*auteur cinema*), ὡς μᾶς νέας ἀντίληψης καί ἐνός νέου σχεδίου. Ἐδῶ ἡ ἐπιρροή τοῦ περιοδικοῦ *Cahiers du Cinema* καί τῆς *Nouvelle Vague* πού ἐκφράστηκε ἐκεῖ ἦταν ἀποφασιστική. Σ' αὐτό τό πεδίο, ἡ στάση τῶν Γάλλων κινηματογραφόφιλων ἀπέναντι στους κλασικούς σκηνοθέτες τοῦ Χόλλυγουντ ἀνοῖξε ἕνα κύκλωμα πού σφράγισε τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς χρονικῆς περιόδου. Στήν πραγματικότητα, ἡ νέα πρόοδος τοῦ κινηματογράφου καί τῆς μουσικῆς ἔκανε δυνατή τή διαλεκτική σύζευξη, στήν πολιτιστική ζωὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '60, «ὑψηλῶν» καί «χαμηλῶν» ἐπιπέδων κουλτούρας, μιά σύζευξη ἢ ὁποῖα ἐκ τῶν ὑστέρων εἶναι ἀπολύτως διακριτή. Παιχνιδιάρικη ἢ σοβαρή, ἡ εὐκολία τῆς μετακίνησης —χωρίς ἐντάσεις— ἀνάμεσα στά δύο ἐπίπεδα ὄφειλε πολλά στόν στρουκτουραλισμό, τό πιά σημαντικό σύγχρονο θεωρητικό ρεῦμα, πέρα ἀπό τόν μαρξισμό. Ἡ στιγμή τῆς ἐμφάνισης τῶν πρώιμων Μπάρτ ἢ Λεβί-Στρῶς (*Mythologies*, *Tristes Tropiques*), οἱ ὁποῖοι εἰσήγαγαν μιά κοινὴ μέ-

1. «Three Currents in Communism», *NLR* 23, Jan-Feb 1964.

θοδο στή μελέτη του καθενός από τὰ δύο επίπεδα, ήταν κρίσιμη γιὰ τή συνάντηση μεταξύ τῶν ὑψηλῶν καί τῶν χαμηλῶν μορφῶν κουλτούρας. Ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν στρουκτουραλισμό πού, θεραπευμένος ἀπό τήν κληρονομιά του ρωσικοῦ φορμαλισμοῦ, εἶχε ἐνδιαφέροντα τὰ ὁποῖα ἦταν, ἀκόμα, ἀπολύτως συγκλίνοντα μέ ἐκεῖνα τῆς πολιτισμικῆς Ἀριστερᾶς.

2. Σ' αὐτό τό τριπλό πλαίσιο, τό *NLR* ἀνέλαβε μιά σειρά προγραμματικῶν πρωτοβουλιῶν, οἱ ὁποῖες ἐκείνη τήν ἐποχή ἦταν καινοτόμες γιὰ τόν ἀγγλόφωνο κόσμο. Στό χώρο τῆς πολιτικῆς, τό περιοδικό εἶχε ὡς πυξίδα του τὰ ἀντιμπεριαλιστικά κινήματα τοῦ Τρίτου Κόσμου καί, παρά τό γεγονός ὅτι τὰ ἐπαρχιωτικά ἀνταντακλαστικά ἦταν ἀκόμα ἰσχυρά στή βρετανική ἀριστερά, κατάφερε νά δημιουργήσῃ μιά ομάδα μέ ἐνδιαφέροντα πού ἀπλώνονταν σχεδόν σέ ὅλο τόν κόσμο—στά τεύχη του παρουσιάζονταν οἱ ἐξελίξεις στή Λατινική Ἀμερική, τή Μαύρη Ἀφρική, τή Μέση Ἀνατολή, τή Νότια Ἀσία καί τήν Ἄπω Ἀνατολή. Ἐξέθεσε, ἐπίσης, μιά σειρά ἀπό συγκεκριμένες ἀπόψεις γιὰ τίς ἐξελίξεις στό Ἡνωμένο Βασίλειο, οἱ ὁποῖες ἄσκησαν κάποια ἐπίρροή στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Ἔτσι, τό *NLR* ἦταν σέ θέση νά παίξῃ κάποιο ρόλο στή θύελλα πού ἀκολούθησε τήν ἐκρηξη στόν δυτικό κόσμο κατά τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἡ ὁποία πυροδοτήθηκε ἀπό τόν πόλεμο τοῦ Βιετνάμ—πρῶτα φοιτητική ἀνταρσία, ὕστερα ἐργατική ἀναταραχή—καθώς καί νά ἀποκτήσῃ μιά διεθνή ἀναγνωσιμότητα στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

Στό χώρο τῆς διάνοσης, τό περιοδικό ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῶν δραστηριοτήτων του στήν εἰσαγωγή καί τήν κριτική ὑποδοχή τῶν διαφόρων σχολῶν τῆς δυτικῆς μαρξιστικῆς σκέψης, ἕνα ἔργο ἀρκετά μεγάλο ὥστε νά τό ἀπασχολήσῃ γιὰ περισσότερο ἀπό μιά δεκαετία. Ὁ στρουκτουραλισμός, ὁ φορμαλισμός, ἡ ψυχανάλυση εἶχαν ἐπίσης μιά ἐντυπωσιακή παρουσία—διάφορα βασικά ἢ πρωτοποριακά κείμενα πού ἀφοροῦσαν τούς τομείς αὐτούς πρωτοεμφανίστηκαν, συχνά, στίς δικές του σελίδες. Στά μέτωπα αὐτά τό *NLR* ἦταν πολύ μπροστά ἀπό τήν κουλτούρα τοῦ περιβάλλοντός του, ἀνοίγοντας ἕναν ὀρίζοντα πολύ πιο κοσμοπολιτικό καί ριζοσπαστικό ἀπό ἐκεῖνον πού ἦταν εὐκόλα διαθέσιμος στόν λοιπό ἀγγλόφωνο κόσμο.

Στό χώρο τῆς κουλτούρας, ἐπίσης, τό περιοδικό ἀνέπτυξε νέους τρόπους παρέμβασης, συνδέοντας τό ἐνδιαφέρον του γιὰ τήν παραδοσιακή τέχνη μέ τήν ἀφοσίωσή του σέ διάφορα εἶδη *avant-guard* καί ἀπασχολούμενο μέ τόν λαϊκό κινηματογράφο καί τή λαϊκή μουσική. Οἱ διάσημες σειρές τοῦ Πήτερ Γουόλντεν γιὰ τούς σκηνοθέτες τοῦ κινηματογράφου, ἡ—φέρ' εἰπεῖν—ἡ «Διαλεκτική τοῦ φόβου» τοῦ Φράνκο Μορέτι, ἀποτελοῦν παραδείγματα τῆς ἐλευθερίας στή μετακίνηση μεταξύ «ὑψηλῶν» καί «χαμηλῶν» ἐπιπέδων κουλτούρας. Αὐτή ἡ ἀναστάτωση ὁδήγησε σέ πρωτοβουλίες πού ξέφευγαν ἀπό κάποια στενή ταξινόμηση. Μέσα σέ

ἕνα διάστημα λίγων ἐτῶν, τό *NLR* ὑπῆρξε ὁ προάγγελος τῆς ἐκ νέου ἀνακάλυψης τόσο τοῦ φεμινισμοῦ στή δεκαετία τοῦ '70, ὅσο καί τῆς ἐργασίας στή δεκαετία τοῦ '80. Ἦταν μιά δημιουργική περίοδος.

3. Τέσσερις δεκαετίες ἀργότερα, τό περιβάλλον ἐντός τοῦ ὁποῖου διαμορφώθηκε ἡ φυσιογνωμία τοῦ *NLR* ἔχει ὀριστικά ἐκλείψει. Τό σοβιετικό μπλόκ ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ὁ σοσιαλισμός ἔχει πάψει νά εἶναι ἕνα πλατιά διαδεδομένο ἰδανικό. Ὁ μαρξισμός δέν εἶναι πιά κυρίαρχος στήν κουλτούρα τῆς Ἀριστερᾶς. Ἀκόμα καί ἡ παραδοσιακή ἰδεολογία τοῦ Βρετανικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος ἔχει σχεδόν ἐξαφανιστεῖ. Τό νά λέμε ὅτι αὐτές οἱ ἀλλαγές εἶναι τεράστιες ἀποτελεῖ εὐφημισμὸ. Πάντως, οὐδεὶς μπορεῖ νά ὑποστηρίξῃ ὅτι αὐτές ἀνάγκασαν τό περιοδικό νά σιωπήσῃ. Οἱ συνεργάτες του ἀντιμετώπισαν μέ κουράγιο τή συγκυρία τοῦ '89, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του. Ἀπό τὰ διάφορα κείμενά τους πού δημοσιεύτηκαν αὐτὴν τήν περίοδο, θά μπορούσε νά ἀναφερθοῦν τὰ ἑξῆς: «Fin de Siecle: Ὁ σοσιαλισμός μετά τήν κατάρρευση» τοῦ Ρόμπιν Μπλάκμπερν, «Ὁ μετακομμουνισμός μας: ἡ κληρονομιά τοῦ Κάρλ Κάουτσκι» τοῦ Πήτερ Γουόλντεν, «Ὁ Χρυσὸς Αἰώνας εἶναι μέσα μας» τοῦ Ἀλεξάντερ Κόκμπερν, «Τό τέλος καί ὁ σκοπὸς τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου» τοῦ Φρέντ Χάλινταϊ, «Πρόσωπα τοῦ ἐθνικισμοῦ» τοῦ Τόμ Νάϊν, «Ὁ ριζοσπαστισμὸς μετά τόν κομμουνισμὸ» τοῦ Μπένεντικτ Ἄντερσον, «Ὁ φόβος τῶν κατόπτρων» τοῦ Ταρίκ Ἀλί. Καί ὁ κατάλογος θά μπορούσε νά εἶναι πολύ μεγαλύτερος.² Θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά παρακολουθήσῃ κανεὶς προσεκτικά τήν ποικιλία τῶν προαναφερθέντων ἀντιδράσεων, καθὼς καί ἐκείνων πού διατύπωσαν ἄλλοι συνεργάτες τοῦ περιοδικοῦ. Οἱ ἀπόψεις μπορεῖ νά ἦταν διαφορετικές. Ἀλλά, ὡς σύνολο τό περιοδικό συμπεριφέρθηκε μέ τρόπο πού δέν ντρόπιασε τίς παραδόσεις του.

Ὡστόσο, δέκα χρόνια μετά τήν κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ, ὁ κόσμος ἔχει τραθήξῃ τό δρόμο του καί ἡ συστηματικὴ προσέγγιση τῆς σημερινῆς κατάστασης ἀποτελεῖ προϋπόθεση κάθε προοπτικῆς «ἀνανέωσης» αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ. Ποιό ἦταν τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς περασμένης δεκαετίας; Πολύ συνοπτικά, μπορεῖ κανεὶς νά ὑποστηρίξῃ ὅτι ἦταν ἡ οὐσιαστικά ἀδιαμφισβήτητη ἐδραίωση καί παγκόσμια διάχυση τοῦ νεοφιλευθερισμοῦ. Αὐτό δέν προβλεπόταν ὅτι θά συμβεῖ σέ τέτοιο βαθμό. Παρά τό γεγονός ὅτι τὰ χρόνια 1989-1991 γίναμε μάρτυρες τῆς καταστροφῆς τοῦ κομμουνισμοῦ σοβιετικοῦ τύπου, ἐκεῖνη τή στιγμή δέν ἦταν προφανές—οὔτε καν στοὺς ἐνθερμούς ὑπερασπι-

2. Ἀντίστοιχα: *NLR* 185, Ἰανουάριος-Φεβρουάριος 1991 (Blackburn), *NLR* 202, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993 (Wollen), *Verso* 1994 (Cockburn), *NLR* 180, Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1990 (Halliday), *Verso* 1997 (Naim), *NLR* 202, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993 (Anderson), *Arcadia* 1998 (Ali).

στές του- ότι ο αχαλίνωτος καπιταλισμός της ελεύθερης αγοράς θα τά σάρωνε όλα σέ Άνατολή καί Δύση. Πολλοί ανατολικοευρωπαίοι διαφωνούντες, δυτικοευρωπαίοι προοδευτικοί ή βορειοαμερικανοί συντηρητικοί, προέβλεπαν κάποιου είδους «επανεξισορρόπηση» του παγκόσμιου τοπίου -ότι ή Άριστερά ίσως καί νά ξαναζωντάνευε, απελευθερωμένη πιά από τήν ήθική κληρονομιά του σταλινισμού πού τή σακάτευε, καθώς καί ότι ο κορπορατισμός της Ίαπωνίας καί τών χωρών της περιοχής του Ρήνου θα αποδεικνυόταν ανώτερος, τόσο από πλευράς κοινωνικής ισότητας όσο καί από πλευράς οικονομικής αποτελεσματικότητας, από τήν Γουάλ Στρήτ ή τό Σίτυ. Αύτές οι άγτιλήψεις όχι μόνο δέν ήταν περιθωριακές, αλλά αντίθετα στηρίζονταν στην αύθεντία διακεκριμένων προσωπικοτήτων. Πολύ πρόσφατα, μόλις τό 1998, ο Έρικ Χόμπσπιαουμ καί άλλοι άρθρογράφοι του παλιού περιοδικού *Marxism Today* συνέχιζαν νά διακηρύσσουν μέ αισιοδοξία ότι επίκειται τό τέλος του νεοφιλελευθερισμού.³

Στήν πραγματικότητα, ή τάση ήταν πρός τήν αντίθετη κατεύθυνση. Πέντε αλληλοσυνδεόμενες εξελίξεις άλλαξαν δραστικά τό σκηνικό:

- Ο άμερικανικός καπιταλισμός επαναδιεκδίκησε θορυβώδως τήν πρωτοκαθεδρία του σέ όλους τούς τομείς -οικονομικό, πολιτικό, στρατιωτικό, πολιτιστικό- μέ μία πρωτοφανή οικονομική άνθηση πού κρατάει ήδη οκτώ χρόνια. Όσο διογκωμένες καί αν είναι οι άξίες στην Γουάλ Στρήτ, επιβαρημένα μέ χρέη τά νοικοκυριά ή μεγάλα τά τρέχοντα έμπορικά έλλείμματα, δέν υπάρχει αμφιβολία ότι ή ανταγωνιστική θέση της άμερικανικής οικονομίας ενισχύθηκε αποφασιστικά.

- Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, έχοντας κατακτήσει τήν εξουσία σέ όλη τήν Ευρωπαϊκή Ένωση, ανταποκρίθηκε στην χαμηλή ανάπτυξη καί τήν ύψηλή άνεργία πού υπάρχει σέ όλη τήν ήπειρωτική Ευρώπη μέ γενικευμένες κινήσεις πρός τήν κατεύθυνση του άμερικανικού μοντέλου -έπιταχυνόμενη άπορρύθμιση καί ιδιωτικοποίηση όχι μόνο τών βιομηχανιών αλλά καί τών κοινωνικών υπηρεσιών, συχνά πολύ πέραν τών ορίων πού είχαν θέσει στον έαυτό τους τά προηγούμενα συντηρητικά καθεστώτα. Η Βρετανία μπήκε επικεφαλής της άπορρύθμισης, αλλά ή Γερμανία καί ή Ίταλία πλειοδοτούν τώρα για νά τήν προλάβουν, ενώ ή Γαλλία καθυστερεί περισσότερο στά λόγια παρά στίς πράξεις.

- Ο ιαπωνικός καπιταλισμός βρίσκεται σέ βαθιά ύφεση καί -μαζί μέ τόν κορεατικό- πιέζεται νά ύποταγει σταδιακά στά άπορρυθμιστικά πρότυπα, δεχόμενος τήν αύξηση της άνεργίας. Σέ ένα άλλο μέρος της Άσίας, ή Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας άνυπομονεί νά μπει στον ΠΟΕ σχεδόν μέ κάθε κόστος, έλπίζοντας ότι οι ανταγωνιστικές πιέσεις του ξένου κεφαλαίου θα έξυγιάνουν τίς κρατικές της επιχειρήσεις, χωρίς νά υπάρξει ανάγκη νά πάρει ή ίδια τήν ευθύνη για τήν τύχη τους. Τέλος, ή Ίνδία, για πρώτη φορά, δέχεται πρόθυμα σήμερα τήν έξάρτησή της από τό ΔΝΤ.

- Η νέα ρωσική οικονομία, ο πίο αδύναμος κρίκος στο παγκόσμιο σύστημα της ελεύθερης αγοράς, δέν προκάλεσε λαϊκές αντιδράσεις, παρά τήν καταστροφική παλινδρόμηση της παραγωγής καί του προσδόκιμου της ζωής. Σήμερα παρατηρούμε μία σταθεροποίηση της οικονομικής ολιγαρχίας της Ρωσίας, κάτω από μία ήγεσία πού εκλέγεται μέ διαδικασίες δημοψηφίσματος, ή όποία είναι ικανή νά συγκεντρωποιήσει τήν εξουσία καί νά ιδιωτικοποιήσει τή γή.

Όσα προαναφέρθηκαν αποτελούν μαζικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές, συντελούμενες σέ παγκόσμιο επίπεδο, οι όποιες έχουν ήδη κωδικοποιηθεί στή γεμάτη ένθουσιασμό επισκόπηση του Τζόζεφ Στάνισλαβ *The Commanding Heights*. Αύτές οι αλλαγές συνοδεύτηκαν από δύο συμπληρωματικές, πολιτικές καί στρατιωτικές μετατοπίσεις:

- Στο χώρο της ιδεολογίας, ή νεοφιλελεύθερη συναίνεση βρήκε ένα νέο σημείο σταθεροποίησης στον «Τρίτο Δρόμο» τών καθεστώτων Κλίντον-Μπλέρ. Η συνταγή της έπιτυχίας πού θα σφραγίσει τή νίκη της αγοράς δέν είναι ή επίθεση, αλλά ή προστασία, τό placebo μιας φιλεύσπλαχνης εξουσίας πού εκθειάζει τόν ανταγωνισμό μέ αλληλεγγύη. Ο σκληρός πυρήνας τών σημερινών κυβερνητικών πολιτικών παραμένει ή περαιτέρω προώθηση της κληρονομιάς τών Ρήγκαν καί Θάτσερ, ένιστε μέ μέτρα πού οι προκάτοχοί τους δέν τόλμησαν νά θεσπίσουν, όπως για παράδειγμα ή αναμόρφωση του κράτους πρόνοιας στίς ΗΠΑ καί ή καταβολή διδάκτρων στά πανεπιστήμια του Ήνωμένου Βασιλείου. Η διαφορά είναι ότι, σήμερα, αυτά περιβάλλονται προσεκτικά μέ κάποιες δευτερεύουσες παραχωρήσεις καί μία ήπιότερη ρητορική. Αύτός ο συνδυασμός, ο όποιος πρός τό παρόν έχει διαχυθεί σέ όλη τήν Ευρώπη, είχε ως αποτέλεσμα νά κατασταλεί τό ένδεχόμενο κοινωνικών συγκρούσεων στίς όποιες θα μπορούσαν νά οδηγήσουν τά ρηξικέλευθα καθεστώτα της ριζοσπαστικής δεξιάς καί νά έξουδετερωθεί πίο αποτελεσματικά κάθε αντίθεση στή νεοφιλελεύθερη ήγεμονία. Θα μπορούσε νά πει κανείς ότι, έξ όρισμού, ή ΤΙΝΑ⁴ υπερισχύει πλήρως μόνο όταν ένα καθεστώς, ύποτιθέμενα έναλλακτικό στο νεοφιλελευθερισμό, καταδεικνύει μέ τήν πολιτεία του ότι στην πραγματικότητα δέν υπάρχουν έναλλακτικές πολιτικές. Οι κυβερνήσεις της κεντροαριστεράς ήταν άπαραίτητες για νά δοθεί ή χαριστική βολή στή σοσιαλδημοκρατία ή στή μνήμη του Νιού Ντήλ. Υπό αύτήν τήν έννοια, προσαρμόζοντας τό ρητό του Λένιν ότι «ή δημοκρατία είναι τό ιδανικό πολιτικό κέλυφος του καπιταλισμού»,

3. «The Death of Neo-Liberalism», *Marxism Today* one-issue revenant, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1998.

4. ΤΙΝΑ: Άρχικά τών λέξεων της φράσης There Is No Alternative (Δέν υπάρχει έναλλακτική λύση), πού χρησιμοποιείται για νά δείξει τόν «μονόδρομο» τών νεοφιλελεύθερων οικονομικών πολιτικών (σ.τ.μ.)

θά μπορούσαμε να πούμε ότι ο Τρίτος Δρόμος είναι σήμερα το καλύτερο ιδεολογικό κέλυφος του νεοφιλευθερισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι η πιο φιλόδοξη και αδιάλλακτη θεωρητικοποίηση του άκραίου καπιταλισμού ως παγκόσμιας τάξης, το βιβλίο του Τόμας Φρίντμαν *The Lexus and the Olive Tree*, είναι ταυτόχρονα ένας ξεδιάντροπος παιάνας στην αμερικανική παγκόσμια ήγemonία και μιά χωρίς όρους συνηγορία του Κλιντονισμού, στη βάση του συνθήματος ότι «κάνεις δεν θά τολμούσε σήμερα να είναι υπέρ της παγκοσμιοποίησης χωρίς να είναι σοσιαλδημοκράτης».

• Τέλος, ο πόλεμος στα Βαλκάνια έκλεισε τη δεκαετία που πέρασε με μιά στρατιωτικο-διπλωματική επίδειξη της κυριαρχίας του παραπάνω άστερισμού. Η σύγκριση με τον Πόλεμο του Κόλπου δείχνει πόσο ισχυρότερη έγινε η Νέα Τάξη από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Ο Μπούς ήταν υποχρεωμένος να κινητοποιήσει έναν τεράστιο στρατό για να αναστρέψει το γεγονός της ιρακινής εισβολής στο Κουβέιτ, στο όνομα της προστασίας των δυτικών προμηθειών πετρελαίου και μιάς φεουδαρχικής δυναστείας, χωρίς τελικά να τά καταφέρει ούτε να ανατρέψει το καθεστώς της Βαγδάτης ούτε να σύρει τη Ρωσία –που ή συμπεριφορά της ήταν ακόμα απρόβλεπτη– στην έναντιον του συμμαχία. Ο Κλίντον, αντίθετα, βομβάρδισε τη Σερβία μέχρι να την υποτάξει, χωρίς κάποιος στρατιώτης να χρειαστεί να ρίξει έστω και μιά ντουφεκιά, στο όνομα μιάς ήθικης έπιταγής που είχε στόχο να σταματήσει την έθνοκάθαρση, μιάς έπιταγής που είναι πιθανόν να ολοκληρωθεί σύντομα με την απομάκρυνση του καθεστώτος του Βελιγραδίου. Καί, έπιπλέον, ένεταξε χωρίς κόπο τη Ρωσία στις δυνάμεις κατοχής, μετατρέποντάς την σε έναν συμβολικό έπικουρικό παράγοντα. Έν τω μεταξύ ή Κίνα, μετά την καταστροφή της πρεσβείας της –σέ ένα χρονικό διάστημα που δεν απέιχε πολύ από μιά, γεμάτη σεβασμό, έπίσκεψη του πρωθυπουργού της στις ΗΠΑ– συνεργάστηκε πειθήνια στην προσπάθεια να καλυφθεί το νατοϊκό προτεκτοράτο του Κοσόβου με το κάλυμμα του ΟΗΕ, ενώ ξεκαθάρισε ότι δεν θά έπιτρέψει σε τίποτα να διαταράξει τις καλές της σχέσεις με την Ουάσινγκτον. Από την πλευρά της, ή Ευρωπαϊκή Ένωση απολαμβάνει ναυχευτικά τη νέα συντροφικότητά της με τις Ένωμένες Πολιτείες και συμμετέχει στον κοινό στόχο της μεγάλωσης άνοιξής των Βαλκανίων. Η νίκη στο Κόσοβο ήταν υπ' αυτήν την έννοια όχι μόνο στρατιωτική, αλλά και πολιτική. Είναι, έπίσης, και ένας ιδεολογικός θρίαμβος, που εισήγαγε ένα νέο πρότυπο έπεμβάσεων για την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλο τον κόσμο –όπως αυτά έρμηνεύονται στην Ουάσινγκτον: χωρίς να ισχύουν αναγκαστικά στην περίπτωση των Τσετσένων ή των Παλαιστινίων. Η κοινωνία που δημιουργήθηκε από το καπιταλιστικό πανηγύρι των τελευταίων είκοσι χρόνων έπρεπε να έ-

χει ήσυχη τη συνείδησή της. Η «Έπιχείρηση Συμμαχική Δύναμη» φρόντισε γι' αυτό.

4. Το κλίμα στο χώρο της διάνοησης στίς άναπτυσσόμενες χώρες, αλλά και πέρα από αυτές, αποτελεί άντανάκλαση των προαναφερθειών άλλαγών. Με δεδομένο το γεγονός ότι ή μεγάλη πλειοψηφία της διάνοησης στη Δύση ήταν, πάντοτε, ικανοποιημένη ουσιαστικά με την υπάρχουσα κατάσταση, διατηρώντας ταυτόχρονα στους κόλπους της μιά πιο άνησυχη και έπινοητική μειοψηφία που την κάλυπτε άπέναντι στον κίνδυνο της δεξιάς, ή άριστερά έξακολουθούσε να έχει μιά σημαντική παρουσία στίς κυριότερες καπιταλιστικές χώρες σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, αν και υπήρχαν σημαντικές έθνικές διαφορές –με τους Βρετανούς να γίνονται, παραδείγματος χάριν, λιγότερο συντηρητικοί και τους Γάλλους ή τους Έταλους περισσότερο. Με την όμογενοποίηση της πολιτικής σκηνής τη δεκαετία του '90, θά περιέμενε κανείς να υπάρξει έπίσης ένα *Gleichschaltung* της άποδεκτης πολιτικής άποψης. Πράγματι, στο τέλος της δεκαετίας, αυτή ή στάση κέρδισε έδαφος. Αν παρατηρήσουμε το φάσμα αυτού που ήταν κάποτε ή παραδοσιακή – πρώην σοσιαλιστική– άριστερά, βλέπουμε ότι κυριαρχούν δύο τύποι αντίδρασης άπέναντι στη νέα συγκυρία.

Ο πρώτος είναι ο συμβιβασμός. Την ώρα του άπολυτου θριάμβου του, ο καπιταλισμός έπεισε πολλούς από εκείνους που κάποτε τον θεωρούσαν άπευκταίο κακό ότι συνιστά έναν αναγκαίο και έν πολλοίς ευεργετικό τρόπο όργάνωσης της κοινωνίας. Όσοι συντάχθηκαν ρητά ή σιωπηρά με τον Τρίτο Δρόμο άποτελούν τα πιο κραυγαλέα παραδείγματα αυτής της στάσης. Άλλά οι μορφές με τις όποιες μπορεί να έμφανιστεί αυτός ο συμβιβασμός έχουν ένα πολύ μεγαλύτερο εύρος και είναι άπολύτως συμβατές ακόμα και με μιά σκεπτικιστική, μέχρι και χλευαστική, κριτική των έπίσημων άναπαραστάσεων της νέας τάξης –όπως είναι αυτές των Μπλούμενταλ και Κάμπελ. Ο συγκεκριμένος συμβιβασμός μπορεί να εκτείνεται από την ειλικρινή παραδοχή της συνολικής ύπεροχής της ιδιωτικής έπιχείρησης, χωρίς κάποια προσπάθεια να έξωραϊστεί αυτή ή διαπίστωση, μέχρι την άπλή διατύπωση της άποψης ότι το ιδιοκτησιακό καθεστώς δεν άποτελεί πιά θέμα για συζήτηση. Μιά συνέπεια αυτής της γενικής μεταβολής του ιδεολογικού κλίματος είναι ότι γίνεται όλο και λιγότερο αναγκαία ακόμα και ή άπλή έκφραση άποψης γι' αυτά τα θέματα, καθώς βρίσκονται εκτός του πεδίου κάποιας ουσιαστικής άντιπαράθεσης. Η θορυβώδης άποστασία είναι μάλλον σπάνια. Συνήθως αυτό που γίνεται είναι να άλλάζει κανείς θέμα. Όμως, την έκταση του πραγματικού συμβιβασμού μπορεί κανείς να την δει καθαρά σε έπεισόδια σαν αυτό του πολέμου στα Βαλκάνια, όπου ο ρόλος του NATO θεωρήθηκε, πολύ άπλά, δεδομένος ως ένα φυσικό και έπιθυμητό μέρος του πολιτικού μας

σύμπαντος. Αυτό, μάλιστα, τό υποστήριξε μιά μεγάλη ομάδα τής κοινής γνώμης ή όποία ούτε στό όνειρό της δέν θά μπορούσε νά φανταστεί, πριν από είκοσι χρόνια, πώς θά μπορούσε νά συμπεριφερθεί μ' αυτόν τόν τρόπο. Η άποψη πίσω από όλα αυτά είναι ή έξής: ό καπιταλισμός θά ύπάρχει γιά πάντα και γι' αυτό πρέπει νά τά βρούμε μαζί του.

Ο δεύτερος τύπος αντίδρασης άποδίδεται καλύτερα μέ τή λέξη «παρηγοριά».⁵ Έδώ δέν ύπάρχει συμβιβασμός χωρίς άρχές —τά παλιά ιδανικά δέν εγκαταλείπονται, αντίθετα εξακολουθεί νά ύπάρχει ή άφοσίωση σ' αυτά. Άλλά όταν οι έξελίξεις είναι άποκαρδιωτικές, οι άνθρωποι έχουν τή φυσική τάση νά προσπαθούν νά ανακαλύψουν κάποιες νηρίδες αισιοδοξίας μέσα σέ ένα συντριπτικά έχθρικό περιβάλλον. Η ανάγκη νά στηρίζονται σέ κάποια έλπιδοφόρα μηνύματα τούς οδηγεί σέ μιά τάση υπερεκτίμησης τής σημασίας κάποιων διαδικασιών αντίθετων πρός τις κυρίαρχες, νά επενδύουν σέ άκατάλληλους φορείς πού ή δυναμική τους δέν παρουσιάζει ένδιαφέρον και, τέλος, νά τρέφουν ψευδαισθήσεις σέ σχέση μέ τήν ισχύ φανταστικών δυνάμεων. Πιθανόν κανείς από έμάς τούς άριστερούς δέν είναι άπρόσβλητος από αυτόν τόν πειρασμό, ό όποιος μάλιστα μπορεί νά θεωρηθεί ότι προκύπτει από τόν γενικό κανόνα πού προβλέπει ότι οι συνέπειες ενός ιστορικού μετασχηματισμού είναι άπρόβλεπτες —άκολουθώντας τις άρχές τής διαλεκτικής, σύμφωνα μέ τις όποιες κάποιες νίκες μπορούν άπρόσμενα νά οδηγήσουν στή δημιουργία δυνάμεων πού τελικά θά τις άνατρέψουν. Είναι, επίσης, άληθές ότι κανένα πολιτικό κίνημα δέν μπορεί νά επιβιώσει χωρίς νά προσφέρει κάποιο βαθμό συγκινησιακής άνακούφισης στους όπαδούς του, ή όποια σέ περιόδους ήττας αναπόφευκτα θά περιέχει στοιχεία ψυχολογικής αναπλήρωσης. Άλλά ένα περιοδικό πού άσχολεϊται μέ τις ιδέες έχει άλλες ύποχρεώσεις. Τό βασικό του καθήκον πρέπει νά είναι ή ακριβής περιγραφή του κόσμου, ανεξάρτητα από τήν επίπτωση πού θά έχει αυτή στό ήθικό των ένδιαφερομένων. Αυτό ισχύει πολύ περισσότερο, μέ δεδομένη τήν ύπαρξη ενός ένδιάμεσου πεδίου, στό όποιο ή παρηγοριά και ό συμβιβασμός μπορούν, σέ κάποιο βαθμό, νά συμπίπτουν —έννοώ εκείνες τις άλλαγές στήν καθεστηκυία τάξη πού, ενώ άποσκοπούν στήν ενίσχυση τής έπιρροής της, χαϊρετίζονται ως βήματα πρός τή χαλάρωσή της ή, μερικές φορές, ακόμα και ως ποιοτικός μετασχηματισμός του συστήματος. Τό πρόσφατο βιβλίο του Ράσελ Τζέικομπι *End of Utopia* περιέχει κάποιες καυστικές σκέψεις γιά τό συγκεκριμένο φαινόμενο.

5. Τι είδους στάση πρέπει νά κρατήσει τό *NLR* άπέναντι σ' αυτή τή νέα κατάσταση; Πιστεύω ότι ή γενική του προσέγγιση πρέπει νά είναι ένας άσυμβίβαστος ρεαλισμός. Άσυμβίβαστος υπό διπλή έννοια: άφ' ενός, τής άρνησης κάθε βολέματος μέ τό κυρίαρχο σύστημα και άφ' έτέρου, τής άπόρριψης κάθε άφέλειας ή εύφημισμοϋ πού θά ύποτιμούσαν τή δύναμή του. Η

συγκεκριμένη στάση δέν οδηγεί σέ κάποιον στείρο μαξιμαλισμό. Αυτό τό περιοδικό πρέπει πάντα νά είναι άλληλέγγυο μέ όσους μάχονται γιά μιά καλύτερη ζωή, όσο περιορισμένο και άν είναι τό πεδίο δράσης τους. Όμως, μπορεί νά στηρίζει διάφορα τοπικά κινήματα ή περιορισμένες μεταρρυθμίσεις, χωρίς νά προσποιείται ότι αυτά θά αλλάξουν τή φύση του συστήματος. Αυτό πού δέν μπορεί —και δέν πρέπει— νά κάνει είναι είτε νά ενισχύει τις ψευδαισθήσεις ότι τό σύστημα κινείται σέ μιά σταθερά προοδευτική κατεύθυνση, είτε νά συντηρεί κάποιους κομφορμιστικούς μύθους ότι ύπάρχει δήθεν έπείγουσα ανάγκη νά προστατευθεί από κάποιες άντιδραστικές δυνάμεις, όπως συνέβη γιά παράδειγμα στή στήριξη από τήν *bien-pensant* άριστερά τής Περιγκίπισσας και του Προέδρου, ως εάν ή βρετανική μοναρχία έπρεπε νά γίνει πιό δημοφιλής ή ό άμερικανός πρόεδρος νά προστατευθεί περισσότερο. Αυτό του είδους ή ύστερία πρέπει νά χτυπηθεί σκληρά.

Ένα άλλο θέμα είναι οι έκκλησεις στις σεβαστές παραδόσεις ή στους κατεστημένους θεσμούς νά φανούν άντάξιοι —τρόπος του λέγειν— των δικών τους κανόνων. Πολλά από τά καλύτερα κείμενα πού γράφονται σήμερα γιά τήν άριστερά προσπαθούν νά παίρνουν τις κυρίαρχες συμβάσεις τοίς μετρητοίς. Έτσι, αντιμετώπιζουν τήν επίσημη ύποκρισία, τό χάσμα μεταξύ λόγων και έργων, σάν τό άναγκαίο τίμημα πού ή άμαρτία πρέπει νά καταβάλει στήν άρετή, μιά πράξη πού ύπόσχεται νά έχει ευτυχία κατάληξη. Αυτή ήταν ή άποψη πού κλασικά ύποστήριξε και εφάρμοξε μέ πειστικότητα ή παλιότερη Νέα Άριστερά. Πολλές συνεργασίες σ' αυτό τό περιοδικό θά συνεχίσουν νά διατυπώνονται στή βάση αυτής τής αντίληψης και θά πρέπει νά κρίνονται άνάλογα μέ τή —συχνά σημαντική— αξία τους. Υπάρχει, όμως, ένας κίνδυνος σ' αυτό τό είδος προσέγγισης. Μ' αυτόν τόν τρόπο, ή διαχωριστική γραμμή μεταξύ έπιθυμητοϋ και έφικτοϋ μπορεί νά γίνει άσαφής, επιτρέποντας συγχύσεις γιά τήν πραγματικότητα τής έξουσίας και γιά τό τί μπορεί κανείς λογικά νά περιμένει από αυτήν. Στο σημείο αυτό είναι καλύτερα νά διατηρήσουμε μιά άμφιβολία ως πρός τό πρακτέον. Η δυνατότητα του *NLR* νά μιλήσει μέ πολιτικά διακριτό τρόπο θά κριθεί από τό πόσο συχνά θά μπορεί νά σοκάρει ψύχραιμα τούς αναγνώστες του, λέγοντας τά σύκα σύκα και τή σκάφη σκάφη, αντί νά συμφωνεί μέ τήν καλοπροαίρετη ύποκρισία και τήν αυτοεξαπάτηση τής άριστεράς. Αυτό πού κυρίως χρειαζόμαστε σήμερα είναι τό πνεϋμα του Διαφωτισμοϋ μάλλον, παρά οι ζηλωτές των Ευαγγελίων.

5. Λογικά ύπάρχει και μιά τρίτη πιθανή αντίδραση, πού δέν είναι ούτε συμβιβασμός ούτε παρηγοριά: ή παραίτηση— μέ άλλα λόγια, μιά σαφής αναγνώριση τής φύσης και του θριάμβου του συστήματος, χωρίς κάποια προσαρμογή σ' αυτό ή αυτοεξαπάτηση, αλλά επίσης χωρίς όποιαδήποτε πίστη στή δυνατότητα νά ύπάρξει κάποιο έναλλακτικό σύστημα. Τέτοιου είδους πικρά συμπεράσματα, όμως, σπάνια εκφράζονται μέ σαφήνεια δημοσίως.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΣΙΤΣΑΝΗΣ - 1946

Τά μοτίβα πού κυριάρχησαν κατά τή μετάβαση στήν τρίτη φάση τοῦ ρεμπέτικου, έντοπισμένα στά τραγούδια πού κυκλοφόρησαν μέ τό ὄνομά του ὡς συνθέτη μέσα στή χρονιά αὐτή.

Μέρος Α΄

τοῦ Μανόλη Ἀθανασάκη

Εἰσαγωγικά.

Ο Βασίλης Τσιτσάνης εἶναι ἀπό τίς σημαντικότερες μορφές στή σύγχρονη ἑλληνική μουσική. Μέ βεβαιότητα μποροῦμε νά ἀντιμετωπίσουμε τό ἔργο του ὡς «πολιτιστικό θησαυρό». Κι αὐτό γιατί, ἂν μή τί ἄλλο, ἀποτελεῖ τήν κομβική προσωπικότητα στήν ὁποία ἀποδίδεται ἡ ἀνάσωση τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ ἀπό τό περιθώριο καί ἡ μεγάλη σημασία πού εἶχε τό εἶδος αὐτό στά δρώμενα τοῦ σύγχρονου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.¹ Τά τραγούδια του θεωροῦνται πασίγνωστα. Αὐτό, βέβαια, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀληθές γιά ὅλα του τά τραγούδια. Μιά προσεκτική ματιά, μάλιστα, στό σύνολο τῆς δημιουργίας του (πού μόλις τά τελευταία χρόνια ἐγινε ἐφικτή) ἴσως συνηγορεῖ σέ ἕναν ἀντίθετο ἰσχυρισμό: τά τραγούδια του εἶναι στήν πλειοψηφία τους ἄγνωστα, ὑποτυπωδῶς καταγεγραμμένα καί ἀσχολιάστα. Ἄν αὐτό ἰσχύει γιά τό ἔργο τοῦ Τσιτσάνη, μπορεῖ φυσιολογικά νά ὑποψιαστεῖ κανεῖς τί θά πρέπει νά ἰσχύει γιά τίς δημιουργίες τῶν λιγότερο γνωστῶν λαϊκῶν τραγουδοποιῶν. Ὑπό ποιά ἔννοια, λοιπόν, τό ἔργο αὐτό διατηρεῖ τή σπουδαιότητά του;

Γιά τή βιομηχανία τοῦ μαζικοῦ πολιτισμοῦ τό ὑλικό αὐτό μπορεῖ πιθανόν ν' ἀποτελέσει τήν πρώτη ὕλη γιά κερδοφόρες ἐκδόσεις, ἀφοῦ τό κόστος παραγωγῆς εἶναι ἐλάχιστο καί μιά -σχετική- ἐμπορική ἐπιτυχία εἶναι ἐξασφαλισμένη. Γιά τοὺς παρασκευαστές τῶν ἰδεολογημάτων πού συγκροτοῦν τήν κυρίαρχη ἰδεολογία μπορεῖ, μέ τή σχετική ἐπιλογή καί ἐπεξεργασία, νά τροφοδοτήσῃ τίς κατασκευές τους περί τῆς «ἑλληνικῆς ψυχῆς» καί τῆς συνέχειας τῆς «ἐθνικῆς παράδοσης». Γιά ὅποιον ὅμως ἐπιχειρεῖ μιά βιωματική ἀνασυγκρότηση τοῦ παρελθόντος, πού νά θεμελιώνεται στόν κοινό παρονομαστή τῆς ταξικότητας τῶν κοινωνιῶν τοῦ



Βασίλης Τσιτσάνης

χτές καί τοῦ σήμερα, τό ὑλικό αὐτό εἶναι πολύτιμο ντοκουμέντο, κυρίως γιατί δημιουργήθηκε σέ μιά τόσο κρίσιμη ἱστορική περίοδο, ὅπως αὐτή τοῦ 1936-55.

Ὁ κομπορμισμός σάν τό ὄξυ διαβρώνει, στό σύνολο

1. Ἡ παραπάνω ἀνάσωση πραγματοποιεῖται στό μεγαλύτερο μέρος της κατά τήν, λεγόμενη, τρίτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου, ἄρα τά στοιχεῖα πού τήν κάνουν ἐφικτή θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν στήν μετάβαση στήν τελευταία αὐτή φάση, πρὶν τό κλείσιμο τοῦ κύκλου του. Ὑποθετώντας τό σχῆμα τῶν τριῶν περιόδων, ὅπως αὐτό παρουσιάζεται ἀπό τόν Ντίνου Χριστιανόπουλο ἀλλά καί ἄλλους, θά ἐντοπιζάμε τίς διαδοχικές φάσεις ὡς ἑξῆς: «Ἀπό τή μι-

του σχεδόν, τόν ρεμπέτικο πολιτισμό και άλλοιωμένο, αποδυναμωμένο και ανίσχυρο τόν παραδίδει στους εμπόρους να τόν τεμαχίσουν σε προϊόντα προς κατανάλωση. Πίσω όμως από τούτη τήν αποσυνθεμένη εικόνα μπορούμε, ακόμα και σήμερα, να διακρίνουμε τά μικρά σημεία, τίς λεπτομέρειες και τά στοιχεία πού πέρασαν αμετάβλητα σε ανόργανη μορφή. Έτσι, πραγματικά *απολιθώματα* πιά, προσφέρονται σε μιά «ανάγνωση» του περιεχομένου τους και του συνόλου πού τά περιέχει, πού θά λαμβάνει υπόψη της πώς πρόκειται για ένα υλικό πού ήταν κάποτε ζωντανό. Πώς τό υλικό αυτό δημιουργήθηκε από ανθρώπους πού χάραξαν πάνω του τή δική τους *προσωπική και συλλογική περιπέτεια*. Κι αν ό κοινωνικός αποκλεισμός και ή πεθιωριοποίηση κάποιων προλεταριακών ομάδων είναι ή μονότονη, αλλά και έξαιρετικά ενδιαφέρουσα, διήγηση πού μας προσφέρουν τά προπολεμικά ρεμπέτικα (τής δεύτερης κυρίως περιόδου), ή παράδοση του λαϊκού τραγουδιού πού δημιούργησε ό Τσιτσάνης με τό υλικό του, ιδιαίτερα τής περιόδου του έμφυλίου, γραμμένη σε ένα καινούριο κώδικα, καταθέτει, τήν περιπέτεια του *κοινωνικού αποκλεισμού* των ευρύτερων στρωμάτων πού ξεγέρθηκαν στά χρόνια τής Κατοχής.

Με τό τελευταίο δέν ύπονοώ ότι ό Τσιτσάνης συνειδητά και ξεκάθαρα αποφάσισε μιά τέτοια καταγραφή. Αντιθέτως, οι σχέσεις του με τήν άριστερά είναι αρκετά άσαφεις και οι δεσμοί του με τό χώρο του ΕΑΜ δυσδιάκριτοι –σε αντίθεση με άλλους ρεμπέτες, όπως ό Καλδάρας, ή Μπέλλου, ό Γενίτσαρης ή ό Μπίνης. Όταν όμως ήταν μικρό παιδάκι ακόμα στά Τρίκαλα πήρε, σε πείσμα του περιγυρού του, τήν απόφαση να διαδώσει τόν μουσικό του κόσμο και να καταξιωθεί. Η σταθερή του προσήλωση σ' αυτό τόν σκοπό στά κρίσιμα χρόνια πού ή ιστορική συνέχεια θρυμματίστηκε, τόν μετέτρεψε σε κάτι πού κι ό ίδιος δέν τό περίμενε. Τό πολυσυλλεκτικό περιεχόμενο αυτού του μουσικού κόσμου και ή άνοιχτή κοινωνική του απεύθυνση σε συνδυασμό με τήν ταξική συνείδηση του ίδιου μπόρεσαν να καταγράψουν με λεπτότητα και ευαισθησία μιά απ' τίς σημαντικότερες εποχές στή νεοελληνική ιστορία και να τήν κωδικοποιήσουν σε μικρά - τρίλεπτα - τραγουδάκια.

Τά τραγούδια στα όποια αναφερόμαστε δέν καταγράφουν τά γεγονότα – αντιθέτως τά αποσιωπούν κι αυτό τά κάνει ακόμα πιό πολύτιμα. Ό δημιουργός τους τά συνέθεσε αποτυπώνοντας τόν κόσμο γύρω του σύμφωνα με τή δικιά του ματιά και τό ταλέντο του. Αναπόφευκτα, όμως, ό αγώνας τής χειραφετημένης πλειοψηφίας για τήν άπελευθέρωση και τόν εκδημοκρατισμό, δηλαδή ή κοινωνικοπολιτική διεργασία πού σφράγισε τήν περίοδο, *συνηχεί* στους στίχους και τή μουσική τους. Η τραγική κατάληξη αυτού του αγώνα αποτέλεσε τό πραγματικό γεγονός πού αποδόθηκε αλληγορικά (κυρίως από τόν Τσιτσάνη, αλλά και άλλους τραγουδοποιούς) σαν άτυχη έρωτική περιπέτεια και συστηματικά, από ένα σημείο και μετά, εντά-

χθηκε σε ένα ρηξικέλευθο κώδικα επικοινωνίας με τό ευρύ κοινό. Έτσι, σήμερα, ή αποκρυπτογράφηση των μηνυμάτων και ή έστίαση στίς συνηχήσεις θά μπορούσε να έκληφθει σαν μιά απόπειρα κατάστροφης μιάς *διαλεκτικής τής άκοής*, πού θά μπορούσε να ανάδειξει τό πολιτιστικό έγχειρήμα του Τρικαλινού δημιουργού σαν σύστοιχο των μεγάλων κοινωνικών κινήματων τής εποχής του. Να τό ανάδειξει, έντέλει, σαν τή φερέγγυα καταστατική πρόταση για τή μορφή του λαϊκού πολιτισμού, όπως τήν όνειρευτήκαν, τήν ύλοποίησαν και τήν κατέθεσαν άνθρωποι, συνειδητά ή άσυνειδητα, μολιασμένοι με τό όραμα μιάς δικαιοτέρας κοινωνίας.

1946: Οικονομία, πολιτική, κοινωνία

Τό 1946 είναι μιά πολύ σημαντική χρονιά για τήν πορεία του ρεμπέτικου τραγουδιού και ιδιαίτερα για τό έργο του Τσιτσάνη. Οι σημαδιακές περίοδοι τής ιστορίας όμως, δέν οφείλουν τό χαρακτηρισμό τους ως τέτοιων στή δράση προικισμένων προσωπικοτήτων, ούτε φυσικά στίς δημιουργικές εκρήξεις των καλλιτεχνών. Για να μήν παγιδευτούμε λοιπόν στή μεταφυσική τής μεγαλοφυΐας οφείλουμε να παραδεχτούμε πώς ή τέχνη, όπως και όλες οι πνευματικές και πολιτιστικές δραστηριότητες, εξελίσσεται έντός των πλαισίων πού θέτει ή ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική κατάσταση. Με αυτή τήν έννοια ή σπουδαιότητα τής συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας έγκειται στήν *αντιφατική εικόνα* πού παρουσίαζε τό πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό σκηνικό τή χρονιά αυτή.

Η Έλλάδα βγήκε από τόν πόλεμο έντελώς κατεστραμμένη.² Κάθε σχεδόν παραγωγική δραστηριότητα

κρασιατική καταστροφή μέχρι τήν όρχήστρα του Μάρκου (1934) έχουμε μιά ρευστή κατάσταση, όπου δοκιμάζεται ή διωσιμότητα του μικρασιατικού ρεμπέτικου: κύριος εκφραστής, ό Παναγιώτης Τούντας, και κυριότερη έρμηνεύτρια, ή Ρόζα Έσκενάζη. Από τήν όρχήστρα του Μάρκου μέχρι τό τέλος του έλληνοϊταλικού πολέμου (1941) ολοκληρώνονται αρκετές αλλαγές: απορρίπτονται όριστικά τά σαντουρόδολα και οι λαγγεμένες μικρασιατικές φωνές και κυριαρχεί ή άρρενωπή κατεύθυνση πού έδωσε ό Μάρκος, κατεύθυνση πού εκφράζει τό περιθωριακό στοιχείο και πού ως ένα σημείο διαμορφώνεται από αυτό: κύριος εκφραστής ό Μάρκος, κύριος έρμηνευτής ό Στράτος (Παγιουμτζής). Τέλος στήν τρίτη περίοδο, πού περιλαμβάνει κατοχή και έμφύλιο και επεκτείνεται ως τό θάνατο τής Μαρίκας Νίνου (1954), κυριαρχεί ό Βασίλης Τσιτσάνης με τό άγκάλιασμα του ευρύτερου λαϊκού τραγουδιού και τή βαθμιαία άστοποίηση του, με κυριότερους έρμηνευτές τόν Πρόδρομο Τσαουσάκη και τή Σωτηρία Μπέλλου». Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Τό ρεμπέτικο και ή Θεσσαλονίκη*, έκδ. Έντευκτηρίου, Θεο/νίκη 1999, σελ. 9-10.

2. Τό Σεπτέμβρη του 1946, στή διάσκεψη των Παρισίων ό πρόεδρος του Έμπορικού και Βιομηχανικού Έπι-

είχε σταματήσει, ενώ η αγροτική παραγωγή συντηρήθηκε στα χρόνια του πολέμου σε ισχνά επίπεδα, κατορθώνοντας μετά βίας να θρέψει τον πληθυσμό της υπαίθρου.³ Οι Γερμανοί υποχωρώντας ανατίναξαν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο τμήμα του οδικού και σιδηροδρομικού δικτύου, έκαψαν και λεηλάτησαν τά χωριά, προσπαθώντας να αφήσουν πίσω τους όσο το δυνατόν λιγότερα από εκείνα τά μέσα που θά μπορούσαν να εξομαλύνουν τή ζωή των ανθρώπων. Τά μέσα μεταφοράς καταστράφηκαν σχεδόν στο σύνολο τους και οι έλλειψεις σε ρουχισμό, υπόδηση και τρόφιμα έκαναν τή διαβίωση του κόσμου εφιαλτική. Η κυριότερη πηγή υλικών αγαθών που συντήρησαν τό μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού ήταν οι άποστολές βοήθειας του Έρυθρου Σταυρού και μετά τήν άπελευθέρωση τής Ούνρα (UNRRA).

Τό 1946 είναι ή χρονιά πού οι οικονομικοί δείκτες σημειώνουν έντυπωσιακή άνοδο. Για πρώτη φορά επίσημα ή παραγωγή άγγίζει —και σε κάποιες περιπτώσεις συγκομιδής αγροτικών προϊόντων ξεπερνά— τό προπολεμικό επίπεδο. Οι χονδρέμποροι έλαιόλαδου, καπνού, σταφίδας κ.τ.λ. άνιχνεύουν τίς άγορές του έξωτερικού για νά ξεκινήσουν τίς εξαγωγές των ειδών αυτών.⁴ Οι άποστολές ειδών πρώτης ανάγκης, πού είχαν άρχισι νά 'ρχονται άπ' τά πρώτα χρόνια τής Κατοχής, πολλαπλασιάστηκαν μέ τό τέλος του πολέμου και για τήν όργάνωση και τή διανομή του περιεχομένου τους δημιουργήθηκε —στήν πρωτεύουσα και τίς άλλες μεγάλες πόλεις πού ούσιαστικά δέν άγγιξε ό έμφύλιος— ένας κρατικά έλεγχόμενος μηχανισμός διαχείρισης. Στο πλαίσιο αυτού του μηχανισμού δόθηκε ή δυνατότητα κερδοσκοπικής δράσης στους χτεσινούς μαυραγορίτες, πού μετά τά Δεκεμβριανά μονοπώλησαν τήν επάνδρωση τής κρατικής μηχανής.

«Πραγματικά, ό πόλεμος ήταν για τίς πόλεις μιά ιδιαίτερα επικερδής υπόθεση πού δημιουργούσε ευκαιρίες πλουτισμού και εισοδήματα σε σημαντικό αριθμό ανθρώπων. Τά αστικά κέντρα διαχειρίζονταν τούς τεράστιους οικονομικούς πόρους πού συνέρεαν από τό έξωτερικό για νά στηρίξουν τήν κυβερνητική πολεμική προσπάθεια και τήν, προς όφελος τής Δύσης, άνοιχοδόμηση τής χώρας. Η διαχείριση αυτή ήταν άκρως επωφελής για συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, δημιουργούσε δέ, παράλληλα, μιά ευρύτερη αίσθηση ευμάρειας. Στην πρωτεύουσα, παρά τούς πρόσφυγες πού συνέρεαν και τήν έμφανή φτώχεια, ή εποχή καταγράφηκε ως νέα Μπέλ Έποκ, πράγμα πού αποτυπώθηκε στην άνθηση και τήν αίγλη των κέντρων διασκέδασης και ειδικά εκείνων τής παραλίας».⁵

Τό γενικότερο κλίμα άνοιχοδόμησης, παρότι δελτίωσε σε γενικές γραμμές τό μέσο βιοτικό επίπεδο, δέν άμβλυνε τίς κοινωνικές αντιθέσεις. Τό καθεστώς καταστολής και τρομοκρατίας σε βάρος τής Άριστερας βασιλευε παντού στην υπαίθρο κάτω άπ' τίς παραινήσεις



Μαρίκα Νίνου

των Βρετανών «άρμοστών». Τήν ίδια στιγμή οι έντολές του στρατηγού Σκόμπυ —κατ' ούσίαν στρατιωτικού διοικητή— και του πρεσβευτή Λήπερ⁶ επέτρεπαν ή ύ-

μελητηρίου Άθηνών, αξιώνοντας μεγαλύτερη οικονομική υποστήριξη από τή Δύση σκιαγραφούσε τήν τραγωδία του πολέμου ως εξής: «Πράγματι ό άπολογισμός τής καταστροφής, τής προξενθείσης εκ του πολέμου και τής κατοχής, είναι τραγικός.

Επί συνολικού πληθυσμού επτά εκατομμυρίων, ό αριθμός των νεκρών εκ έξχθρικής ένεργείας, βομβαρδισμών, σφαγών, εκτελέσεων και πείνης υπολογίζεται εις 450.000, μή συμπεριλαμβανομένων των άπαιτιών, των όφειλομένων εις αναγκαστική άποδημιάν και βιαίους έξορισμούς, άνερχομένων εις περίπου 100.000 πρόσωπα.

Τά εκ του πολέμου όρφανά υπολογίζονται εις 375.000, εκ των όποιων πλέον των 100.000 είναι άνευ στέγης. Τά κατεστραφέντα χωριά υπολογίζονται εις 1300. Τό οδικόν δίκτυον υπέστη σημαντικότητας ζημίας. Σχεδόν ούδεμία γέφυρα παρέμεινε άθικτος. Αί λιμενικά εγκαταστάσεις άνετινάχθησαν. Πλέον των 75% του σιδηροδρομικού δικτύου, των 78% του τροχαίου υλικού, των 65% των έπιβατικών αυτοκινήτων, των 60% των φορτηγών τοιούτων, και των 80% των λεωφορείων κατεστράφησαν.

Ό έμπορικός στόλος, συμποσούμενος εις 1.815.836 τόννους, εκ άτμοπλοίων και ίστιφορών, άπώλεσε μέχρι του Μαρτίου 1945 τό 80% δηλ. 1.402.271 τόννους.

Η ζημία του βιομηχανικού και έμπορικού κεφαλαίου είναι άνυπολόγιστος. Η γεωργία έλαφραγωγήθη και κατεστράφη.

Η σκηνή εις τήν υπαίθρον είναι άπιστεύτως θλιβερά».

Τό κείμενο αυτό του Άπ. Πουλόπουλου δημοσιεύτηκε μέ τίτλο «Αί διεκδικήσεις τής Ελλάδος» στη βρετανική εβδομαδιαία επιθεώρηση *Everybody's* στις 14 Σεπτέμβρη 1946. Βλ. *Χρονικόν τής εξατίας 1941-1947*, Ι, έκδοση του Έμπορικού και Βιομηχανικού Έπιμελητηρίου Άθηνών, σελ. 263-268.



Προδromos Ιουσουακίης

παγόρευαν στον κρατικό μηχανισμό μία σκανδαλώδη μεταχείριση άκρας έπείκειας στους κατοχικούς δωσί-λογους.

Οι Βρετανοί σ' όλο τό διάστημα, από τόν Δεκέμβρη του '44 ως τίς αρχές του '47 πού αποσύρθηκαν και αντικαταστάθηκαν από τούς 'Αμερικανούς, συμπεριφέρθηκαν ως στρατός κατοχής. Οι κυβερνήσεις ανεβοκατέβαιναν μέ αποφάσεις του Βρετανού πρωθυπουργού (ή του ύπουργικού του συμβουλίου) πού διαδιδάζονταν από τό ύπουργείο έξωτερικών στον παντοδύναμο 'Αγγλο πρεσβευτή-τοποτηρητή: 'Ο Γ. Παπανδρέου –πού ήταν τό εϋρημα του Τσώρτσιλ τήν άνοιξη του '44 για νά αντιμετωπιστεί ή απομόνωση της κυβέρνησης του Καΐρου και νά έπιτευχθεί ή έπιστροφή της (μαζί μέ τόν βασιλιά) στην 'Ελλάδα –αντικαταστάθηκε κάποια νύχτα του μοιραίου Δεκέμβρη από τόν Νικόλαο Πλαστήρα. Μόλις ό τελευταίος έδειξε κάποιες άμυδρές συμφιλιωτικές διαθέσεις οι άγγλικές ύπηρεσίες τόν απομάκρυναν (στις 7 'Απρίλη του '45) για νά αναθέσουν τή διακυβέρνηση στον ναύαρχο Βούλγαρη. Στις 1 Νοέμβρη τήν ύπηρεσιακή κυβέρνηση Βούλγαρη διαδέχεται ή πολιτική κυβέρνηση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Στις 12 Νοέμβρη '45 φτάνει στην 'Αθήνα ό Βρετανός ύφυπουργός έξωτερικών Μάκ Νήλ άπαιτώντας ν' αντικατασταθεί ή κυβέρνηση Κανελλόπουλου από άλλη, μέ πρωθυπουργό τόν Θεμιστοκλή Σοφούλη. Παρά τή δυσφορία τών βασιλοφρόνων και του αντιβασιλιά Δαμασκηνοϋ ή βρετανική έπιταγή έπιβλήθηκε στις 22 Νοεμβρίου. Τήν ίδια μέρα εξαγγέληκε ή διενέργεια εκλογών για τίς 31 Μάρτη του '46 και δημοψηφίσματος για τό πολίτευμα μέσα στο 1948.

'Από τήν αντίπερα όχθη, ό άναμφισβήτητος ήγέτης της άριστερας Νίκος Ζαχαριάδης, είτε παραπλανημένος σκόπιμα από τούς σοδιετικούς, είτε ένεργώντας συνειδητά σαν έντολοδόχος τους, κλώτσησε μέ άλαζο-

νεία τήν όποια προοπτική έξομάλυνσης προσέφεραν οι πρώτες, μετά τόν πόλεμο, εκλογές –μά κίνηση μέ τραγικές συνέπειες. 'Ετσι ό έμφύλιος πέρασε πλέον σε νέα φάση, καθώς τό ΚΚΕ από τό Φλεβάρη της χρονιάς αυτής κηρύσσει ένοπλο άγώνα, μετά τή σχετική άπόφαση της 2ης όλομέλειας. 'Ηδη τήν παραμονή τών εκλογών αρχίζουν οι έχθροπραξίες μεταξύ τών δυό στρατών. 'Από τόν 'Ιούνιο του '46 θεσπίζεται ή σύσταση εκτάκτων στρατοδικειών και στα μέσα του 'Ιουλίου αρχίζει ό τραγικός χορός τών –σε άρκετές περιπτώσεις μαζικών– εκτελέσεων.

'Η νέα φάση του ρεμπέτικου.

Και για τό ρεμπέτικο τραγούδι ή χρονιά του 1946 είναι σημείο καμπής. Στις αρχές του καλοκαιριού, συγκεκριμένα στις 12 'Ιουνίου, ξανααρχίζει ή φωνογράφηση και κοπή δίσκων στην 'Ελλάδα μετά από σχεδόν έξι χρόνια διακοπής λειτουργίας της αντίστοιχης βιομηχανίας. Τό λαϊκό⁸ τραγούδι, πού προπολεμικά είχε προσαρμόσει σταδιακά τούς όρους παραγωγής του στον έμπορευματικό χαρακτήρα πού επέβαλε ή έξάπλωση του ραδιοφώνου και του φωνόγραφου, στην έξαιετία '40-'46 έπέστρεψε στις προδοιμηχανικές συνθήκες δημιουργίας και διάδοσής του. 'Η έπαναλειτουρ-

3. 'Η εξέλιξη της γεωργικής παραγωγής στα χρόνια της Κατοχής φαίνεται πώς δέν είναι εύκολο νά εκτιμηθεί. 'Ο Γιώργος Μαργαρίτης στο βιβλίο του 'Από τήν ήττα στην έξέγερση, (έκδ. ό Πολίτης, 'Αθήνα 1993) άμφισβητεί τίς έπίσημες στατιστικές του ύπουργείου γεωργίας για τή σοδειά κατά τά έτη αυτά. Σ' αυτές παρουσιάζεται μία συνεχής και ραγδαία συρρίκνωση της παραγωγής από τό '40 ως τό '44. 'Ολες όμως οι ύπόλοιπες, ανεξάρτητες μεταξύ τους, πηγές και μαρτυρίες συγκλίνουν στην εκτίμηση πώς άμέσως μετά τό χειμώνα του μεγάλου λιμού τό '41-'42 ή ύπαιθρος κατελήφθη από καλλιεργητική ύστερία πού εκτόξευσε τήν παραγωγή του '42 στα ύψη. Τό μέγεθος της σοδειάς αυτής και οι μεθοδεύσεις της κυβέρνησης Τσολάκογλου για τήν καταγραφή και φορολόγηση της έρμηνεύουν τή διάθεση αυτόνομησης της ύπαιθρου από τήν έξουσία τών πόλεων, αλλά και τό άπτόμο φούντωμα της ένοπλης πάλης άπέναντι στον κατακτητή.

4. Στο κεφάλαιο μέ τίτλο «1946, πρós τήν άνασυγκρότησιν» στο Χρονικόν της έξαιετίας 1941-1947, σελ. 208-277 πραγματοποιείται μία συνοπτική καταγραφή τών προσπάθειών αυτών.

5. Βλ. τό άρθρο του Γιώργου Μαργαρίτη, 'Ο έμφύλιος: οικονομία και πολιτική, από τό περιοδικό ό Πολίτης, τεύχος 70, Νοέμβριος 1999, σελ. 33.

6. 'Ο sir Reginald Leeper ήταν διαπιστευμένος ύπουργός της Μ. Βρετανίας στην έλληνική κυβέρνηση του Καΐρου και ύπηρεξε ό κρίκος μέσω του όποιου διαδιδάζόταν πρós αυτήν οι έντολές του Τσώρτσιλ. Στα Δεκεμβριανά διατέλεσε χειριστής της μαριονέτας-Παπανδρέου, όπως πιστοποιεί και ό ύφιστάμενος του Κρίς Γουντχάουζ (C. M. Woodhouse) στο Μήλον της 'Εριδος, έκδ. 'Εξάντας.

γία της μουσικής βιομηχανίας επιτεύχθηκε αρκετό καιρό μετά την απελευθέρωση, ενώ οι λαϊκοί τραγουδοποιοί περίμεναν με αγωνία τη στιγμή που θα κυκλοφορούσαν σε δίσκους τα τραγούδια που έγραψαν κατά την προηγούμενη περίοδο. Νέα πρόσωπα εμφανίζονται στο χώρο του λαϊκού τραγουδιού: 'Ο Μανώλης Χιώτης ήχογραφεί τον πρώτο δίσκο με δικές του συνθέσεις, που είναι συνάμα και ο πρώτος μεταπολεμικός δίσκος της His Master's Voice. Σ' αυτόν τραγουδά η 'Ιωάννα Γεωργακοπούλου τον *Πασατέμπο* και τό *Ψιλό γαζί*, με συνοδεία στο πρώτο τον Στελλάκη Περπινιάδη και στο δεύτερο τον ίδιο τον συνθέτη. 'Η πρωτιά στην Columbia ανήκει στον επίσης νεοεμφανιζόμενο Γιώργο Μητσάκη με τό *Κομπολογάκι* και τό *Όλουλάς*. Και οι δύο δίσκοι γίνονται τεράστιες επιτυχίες και τά τραγούδια τους (πλὴν τοῦ *Ψιλό γαζί*) γνωρίζουν αρκετές έπανεκτελέσεις.

'Ανάμεσα στους νέους αυτούς συνθέτες ο Τσιτσάνης, ο οποίος παρά τό νεαρό της ηλικίας του είναι ένας βετεράνος τῶν ήχογραφήσεων, ξεχωρίζει γιά τή συστηματικότητα με τήν οποία εργάστηκε γιά νά έτοιμάσει ένα υλικό ικανό νά τόν οδηγήσει στην κορυφή της μεταπολεμικής καλλιτεχνικής ιεραρχίας. Τό δικό του ρεπερτόριο, που περιμένει γιά νά ήχογραφηθεί, δέν περιλαμβάνει ένα-δυό υποψήφια σουξέ, αλλά μιά ολοκληρωμένη πρόταση γιά μιά νέα μορφή τοῦ ελληνικοῦ τραγουδιού. Μέ τήν ίδια συστηματικότητα και έπιμονή προώθησε τό έργο αυτό κατορθώνοντας νά τό κάνει γνωστό και δημοφιλές στη Θεσσαλονίκη, τήν 'Αθήνα και τήν πατρίδα του, τά Τρίκαλα, πολύ πρίν τό εκδώσει σε δίσκους.

'Ας σημειώσουμε έδώ ότι οι άνθρωποι που έπαιξαν και ήχογραφούσαν ρεμπέτικα τραγούδια προπολεμικά ήταν και παρέμειναν φτωχοί. 'Η ήχογράφηση δίσκων ελάχιστα έσοδα απέφερε στους συνθέτες και τούς εκτελεστές. Περισσότερο τούς έκανε διάσημους, χωρίς όμως τό γεγονός νά μεταφράζεται σε οικονομικές απολαβές συγκρίσιμες με αυτές που συνόδευσαν τή φήμη τῶν μεταπολεμικῶν τραγουδιστῶν. Τά πανηγύρια ήταν μετρημένα και η πρόσβαση τῶν ρεμπετῶν σ' αυτά δύσκολη, μιά και τά περισσότερα γίνονταν εκτός τοῦ αστικοῦ περιβάλλοντος στο ὅποιο δρούσαν. Τό πανηγύρι -ή συμμετοχή στο ὅποιο ήταν η μόνη ουσιαστικά προσοδοφόρος δραστηριότητα γιά τούς μουσικούς, ἀφοῦ οι ἀμοιβές τους στους τεκέδες και τά χαμαιτυπεῖα ήταν πενιχρές- είχε ένα επιπλέον πρόβλημα στο νά προσεταιριστῆ τό ρεμπέτικο: τό μουζούκι δέν μπορεί νά ανταγωνιστῆ τό κλαρίνο, τό βιολί, τό σαβούρι και τόν ζουρνά στον ανοιχτό χώρο. Είναι ὄργανο της πόλης εκ κατασκευής, δέν έχει τήν απαραίτητη ένταση από φυσικοῦ του.

Μέ τήν εξομάλυνση της ζωής τῶν αστικῶν κέντρων, όμως, από τό '46 κυρίως κι έπειτα, οι προοπτικές γιά τούς μουσικούς που θά προσαρμόζονταν στο νέο κοινωνικό περιβάλλον⁹ φάνταζαν *έξαιρετικά εὐνοϊκότερες*. Οι «κοσμικές ταβέρνες» άνοιγαν πλέον η μιά μετά τήν



Σωτηρία Μπέλου

άλλη και αυτές θά στέγαζαν από δω και μπρός τό ρεμπέτικο που σταδιακά μεταμορφωνόταν σε τραγούδι ευρύτερης αποδοχής, δηλαδή σε «λαϊκό».

'Ο Τσιτσάνης κατά τήν Κατοχή και τήν απελευθέρωση.

'Ο Τσιτσάνης, που υπηρέτησε τή θητεία του προπολεμικά,¹⁰ απολύθηκε από φαντάρος τόν 'Απρίλιο τοῦ 1940.¹¹ Τή χρονιά αυτή άρραβωνιάστηκε με τή, μετέπειτα γυναίκα του, Ζωή και κατέβηκαν από τή Θεσ-

7. Βλ. 'Ηλίας Βολιότης-Καπετανάκης, *Αδέσποτες μελωδίες*, εκδ. «Νέα σύνορα» - Α. Α. Λιδάνης, 'Αθήνα 1999, σελ. 140.

8. 'Υπάρχει μιά ένταση μεταξύ τῶν ὄρων *λαϊκό* και *ρεμπέτικο τραγούδι*. Είναι πέραν τῶν αξιώσεων μου και τῶν δυνατοτήτων τοῦ συγκεκριμένου κειμένου η άνίχνευση της ιδιοσυστασίας τῶν ὄρων και τά σημεῖα που τούς διαφοροποιούν, ὅπωςδήποτε όμως τό λαϊκό τραγούδι -εἰδικά όταν αναφερόμαστε στον μεσοπόλεμο- έχει ευρύτερη ἀπεύθυνση ὡστε νά περιλαμβάνει λ. χ. και τήν ἀθηναϊκή ή έπανησιακή καντάδα. 'Αφοῦ η ένταση αυτή δέν λύνεται με ὀριστικό τρόπο, ἀναπόφευκτα, κάνει αισθητή τήν παρουσία της σ' ὄλοκληρο τό κείμενο.

9. Τό νέο αυτό περιβάλλον διαθέτει τά μοντερνικά χαρακτηριστικά. 'Η 'Αθήνα γίνεται πιά μιά μεγαλούπολη και η μαζική διασκέδαση αποκτᾶ ποιοτικά και ποσοτικά νέες εκφράσεις.

10. Κατατάχθηκε τόν Μάρτη τοῦ 1938 σύμφωνα με τόν Ντίνο Χριστιανόπουλο. Βλ. *Τό ρεμπέτικο και η Θεσσαλονίκη*, σελ. 12.

11. 'Ο.π.. 'Ο Διονύσης Μανιάτης αναφέρει ὡς έτος απόλυσης του τό 1939. Βλ. τό βιβλίο τοῦ Διονύση Μανιάτη, *Τσιτσάνης ὁ ἀτελείωτος*, εκδ. Πίτσιλος, 'Αθήνα 1994, σελ. 245. Προφανώς ὀφείλεται σε ἀβλεψία. 'Ο ίδιος ὁ Τσιτσά-

σαλονίκη στην Ἀθήνα, ὅπου ὁ Βασίλης δούλεψε σέ διάφορα μαγαζιά.¹² Λίγους μήνες ἀργότερα κηρύχθηκε ὁ πόλεμος, ὁπότε ἐπιστρατεύθηκε καί πολέμησε στήν πρώτη γραμμή τοῦ μετώπου στήν Ἀλβανία. Μέ τήν κατάρρευση τοῦ μετώπου καί τήν εἰσβολή τῶν Γερμανῶν ἐπέστρεψε τραυματίας γιά λίγο καιρό στά Τρίκαλα.¹³ Ἡ Ζωή εἶχε περάσει ἐκεῖ ὅλο αὐτό τό διάστημα, μαζί μέ τή μάνα τοῦ Τσιτσάνη. Ἀπό τά Τρίκαλα τό ζευγάρι ξαναγύρισε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου καί παντρεύτηκαν στίς 30 Σεπτέμβρη τοῦ 1943.

Τά χρόνια τῆς Κατοχῆς, πού τά πέρασε στή Θεσσαλονίκη ἀποτελοῦν γιά τόν Τσιτσάνη τήν *πιο δημιουργική συνθετικά περίοδο του*. Στά χρόνια αὐτά συνέθεσε τά τραγούδια πού μεταπολεμικά τόν ἀνέδειξαν στόν πλέον δημοφιλή συνθέτη καί μέ τά ὁποῖα πραγματοποιήθηκε οὐσιαστικά ἡ μετάβαση ἀπό τό περιθωριακό προπολεμικό ρεμπέτικο στό κοινωνικό λαϊκό τραγούδι,¹⁴ πού εὐδοκμεῖ στήν τρίτη περίοδο τοῦ ρεμπέτικου. Στή Θεσσαλονίκη ὁ Τσιτσάνης δούλεψε στό Καραμπουρνάκι, στό «Ἐλατο», στά «Κούτσουρα» τοῦ Δαλαμάγκα, στοῦ «Σταυράκη» καί στό δικό του μαγαζί. Πρόκειται γιά τό «Οὐξερι Τσιτσάνη», πού ἄνοιξε μέ τή βοήθεια τοῦ πεθεροῦ του τό '41 ἢ τό '42 καί βρισκόταν στήν Π. Μελά 22, στή Διαγώνιο.

Ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε, ἀκόμη καί πρὶν τή δικτατορία τοῦ Μεταξά, ἀποτελέσει ἕνα πόλο ἔλξης γιά τούς ρεμπέτες. Ὁ Παπαϊωάννου καί ὁ Μάρκος μιλάει στίς αὐτοβιογραφίες τους μέ ἐνθουσιασμό γιά τίς προπολεμικές τους ἐξορμήσεις στή συμπρωτεύουσα καί ἐπίσης μέ τά καλύτερα λόγια γιά τόν ξακουστό «γλεντζέ» διοικητή τῆς ἀσφάλειας Θεσσαλονίκης, τόν Νικόλαο Μουσχουντή.¹⁵ Ὁ Μουσχουντής προσέφερε κάποιου εἴδους ἀσυλία στούς μπουζουκτοῦδες –ἐλέγχοντάς τους ταυτόχρονα– ἀκόμα καί στά χρόνια τῆς μεταξικής λογοκρισίας. Ὁ Τσιτσάνης διαμόρφωσε στή Θεσσαλονίκη τό κατάλληλο περιβάλλον γιά τήν καλλιτεχνική του δημιουργία: ἔκανε τόν Μουσχουντή κουμπάρο του, ἐξασφαλίζοντας μέσα στό ζοφερό κατοχικό τοπίο τῆς συμπρωτεύουσας¹⁶ τή δυνατότητα μιᾶς σχετικῆς ἐλευθερίας κίνησης καί καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Ἡ ἐπανεναρξη λειτουργίας τοῦ μηχανισμοῦ τῆς μαζικῆς διασκέδασης βρῆκε τόν Τσιτσάνη πανέτοιμο ν' ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις του: εἶναι ἀπό τούς πρώτους πού ἠχογραφοῦν δίσκους καί μάλιστα καί στίς τέσσερις ἐταιρεῖες τῆς ἐποχῆς, τήν Odeon, τή θυγατρική της Parlophone, τήν Columbia καί τήν His Master's Voice.¹⁷ Γιά νά βρισκεται κοντά στίς ἐξελιξίες τοῦ χώρου πού τόν ἐνδιέφερε, ἀλλά καί στόν τόπο ἠχογράφησης,¹⁸ ὁ Τσιτσάνης μέ τήν οἰκογένειά του, πού περιλαμβάνει πλέον καί ἕνα νέο μέλος, τή μικρή Βικτωρία (γεννήθηκε τό 1944), κατεβαίνει καί ἐγκαθίσταται μόνιμα στήν Ἀθήνα. Νοικιάζουν σπίτι στίς Τρεῖς Γέφυρες καί ξεκινᾶ τή μακρόχρονη καριέρα του στήν ἀθηναϊκή νύχτα –ἡ ὁποία θά τελειώσει μέ τό θάνατο του τό 1984– ἀπό τό θρυλικό μπαράκι τοῦ Μάρκου,¹⁹ Ἴωνος 8, στήν Ὁμόνοια.

Ὁ Τρικαλινός συνθέτης βρέθηκε σέ μιᾶ Ἀθήνα πού ζοῦσε τίς *πιο ἀντιφατικές* στιγμές τῆς. Νά πῶς περιγράφει τήν κατάσταση πού ἀνοίχτηκε μπροστά του, τίς μέρες ἐκεῖνες τοῦ 1946:

«...Μετά τίς ἐπιτυχίες ἄρχισαν τά μαγαζιά νά μέ πιέζουν νά πάω γιά δουλειά. Μέ δικό μου συγκρότημα ἀποκλειστικά καί μέ τούς ὄρους πού

νης στή συνέντευξη του στόν Κώστα Χατζηδουλή ἀναφέρει: «Σοῦ εἶπα ὅτι ἀπολύθηκα τό 1940. Σέ λίγους μήνες ἄρχισε ὁ πόλεμος, οὔτε πέντε μήνες πολίτης δέν εἶχα». Βλ. Κώστα Χατζηδουλή, *Βασίλης Τσιτσάνης: ἡ ζωή μου, τό ἔργο μου*, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 1980, σελ. 18.

12. Στό «Δάσος» στό Βοτανικό, στό «Κολούμπια» στήν ὁδὸ Κωνσταντινουπόλεως καί στά «Παγώνια» πού βρίσκονταν στή γωνία Ζήνωνος καί Σωκράτους. Βλ. Διονύση Μανιάτη, *Βασίλης Τσιτσάνης, ὁ ἀτελείωτος*, σελ. 245-246.

13. Ὁ.π., σελ. 13.

14. Ὁ ὄρος *κοινωνικό λαϊκό τραγούδι*, ἂν καί δέν διεκδικεῖ τό καθεστῶς μιᾶς αὐστηρῆς μουσικολογικῆς ἢ θεματικῆς κατηγοριοποίησης, χρησιμοποιεῖται ἐδῶ γιά νά χαρακτηρίσει τά τραγούδια τῶν δεκαετιῶν τοῦ '40, τοῦ '50 καί τῶν ἀρχῶν τοῦ '60, πού οἱ μάξες τῶν ἀστικῶν κέντρων, γηγενεῖς ἢ βίαια ξεριζωμένες ἀπό τήν ὑπαιθρο στά χρόνια τοῦ ἐμφύλιου, ἀναγνώρισαν σάν τμήμα τῆς δικιάς τους κουλτούρας. Ἔτσι ἄσκησαν ἄμεση ἢ ἔμμεση κριτική στό καθεστῶς τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας, εἴτε μέ τόν ἀφελή τρόπο πού κατά κανόνα ἔθεταν τά κοινωνικά ζητήματα οἱ στίχοι τῶν τραγουδιῶν τοῦ Στ. Καζαντζίδη, εἴτε μέ τήν πολιτική συνείδηση πού ὑπέφωσκε στά στρατευμένα λαϊκά τοῦ Μ. Θεοδωράκη.

15. Βλ. Γιάννης Παπαϊωάννου, *Ντόμπρα καί σταράτα*, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Κώστα Χατζηδουλή, ἐκδ. Κάκτος, Ἀθήνα 1982, σελ. 69-71 καί Μάρκος Βαμβακάρης, *Αὐτοβιογραφία*, μέ ἐπιμέλεια τῆς Ἀγγελικῆς Βέλλου – Κάλ, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1978, σελ. 164-166.

16. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ντίνος Χριστιανόπουλος, «ἡ ἰταλική κατοχή στήν Ἀθήνα δέν ἦταν τόσο σκληρή ὅσο ἡ γερμανική στή Θεσσαλονίκη». Βλ. *Τό ρεμπέτικο καί ἡ Θεσσαλονίκη*, σελ. 10.

17. Τήν ὁποία καί θεωροῦσε γούρικη λόγω τοῦ σκυλιοῦ πού εἶχε στό σῆμα τῆς.

18. Τό μοναδικό ἐργοστάσιο δίσκων, πού περιελάμβανε καί εἰδικό χώρο (studio) ἠχογραφήσεων, βρισκόταν, ἀπό τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἕως καί πολύ πρόσφατα, στόν Περισσό, στήν περιοχή τῆς Ριζοῦπολης. Γιά τήν ἱστορία τοῦ καθοριστικοῦ αὐτοῦ γιά τό ἑλληνικό τραγούδι βιομηχανικοῦ χώρου, βλ. τό βιβλίο τοῦ Ἡλία Βολιότη-Καπετανάκη, *Ἀδέσποτες Μελωδίες*.

19. Τό μικρό αὐτό μαγαζάκι, πού οἱ θαμῶνες του ἀποκαλοῦσαν «μπαράκι» καί γνώρισε δόξες στά χρόνια τῆς Κατοχῆς διασκεδάζοντας κυρίως μαυραγορίτες, προσέφερε στούς Ἀθηναίους ρεμπέτες μιᾶ ἀπ' τίς ἐλάχιστες, ἰσχνές, δυνατότητες ἐπαγγελματικῆς ἐνασχόλησης μέ τή μουσική. Ἀπό κεῖ πέρασαν ὁ Παπαϊωάννου, ὁ Μάρκος, ὁ Μπάτης, ὁ Κερομύτης, ὅλοι σχεδόν οἱ γνωστοί ρεμπέτες. Φυσικά τήν ἄμεσως ἐπόμενη περίοδο οἱ κοσμικῆς ταβέρνας ἀπορρόφησαν τούς μουσικούς τοῦ συγκεκριμένου χώρου ὀδηγώντας σιγά-σιγά τό μπαράκι στήν παρακμή.

ήθελα εγώ. Φυσικά, τὰ πράγματα δέν ήταν και τόσο πολύ ρόδινα, τότε, όπως θά ξέρετε. Μόλις είχε αρχίσει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ἡ κατάσταση ήταν ἐκρηκτική, παντοῦ φτώχεια, ἀνεργία, δυστυχία. Αὐτὰ τὰ εἶχε δημιουργήσει ὁ μέγας πόλεμος πού μόλις εἶχε τελειώσει. Δέν ἔβλεπες παρά ἐρείπια καί ἐξαθλίωση. Καί ὁ ἄλλος πόλεμος πού ἀρχιζε, ὁ πῖο τραγικός πού γινε ποτέ στὸν τόπο μας, εἶχε δημιουργήσει μιὰ κατάσταση κάθε ἀλλοπαρὰ εὐκολη. Μαγαζιά δέν ὑπῆρχαν καί πολλά, τότε ἀρχισαν νά ἐτοιμάζονται τὰ περισσότερα, ἀλλὰ αὐτὰ πού ὑπῆρχαν μέ ζήταγαν νά πάω καί μάλιστα φορτικά. Τό πρῶτο μαγαζί πού δούλεψα ήταν τοῦ Μάριου [...]. Κάθε βράδυ γινότανε χαλασμός ἀπό τήν πολλή δουλειά. Τό μαγαζί ἦταν μικρό καί ὁ κόσμος δέ χώραγε νά μπεῖ μέσα. Ἀργότερα ὁ Μάριος πήρε κι ἄλλο μαγαζί στίς Τζιτζιφιές...».²⁰

Τὰ τραγούδια τοῦ '46.

Γύρω ἀπό τή δισκογραφία τοῦ Τσιτσάνη τό 1946 –ὅπως αὐτή καταγράφεται ἀπό τόν Διονύση Μανιάτη στό βιβλίο του *Βασίλης Τσιτσάνης, ὁ ἀτελείωτος*– μορῶμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ὕλικου πού ἠχογράφησε τή χρονιά αὐτή ἀποτελεῖται ἀπό *συνθέσεις τῆς Κατοχῆς*, ἐνῶ κάποια²¹ ἀπ' τὰ τραγούδια πού κυκλοφόρησαν τό 1946 ἠχογραφήθηκαν προπολεμικά. Ὁ ἴδιος ὁ Τσιτσάνης στή συνέντευξη του στὸν Κώστα Χατζηδουλή²² ἀναφέρει ὅτι τὰ τραγούδια *Χατζημαπαξές* (γνωστότερο ὡς *Μπαξέ Τσιφλίκι*), *Βάρκα – γιανό*, *Ἀραπίνες*, *Τὰ πέριξ* (τῆς *μαστούρας ὁ σκοπός*), *Μπλόκος*, (κυκλοφόρησε μέ τίτλους *Δροσούλα* καί *Τό πρῶτο μέ τή δροσούλα*) καί *Ἀθηναῖσσα* ἀποτελοῦν, μαζί μέ ἄλλα πού κυκλοφόρησαν τὰ ἐπόμενα χρόνια, ὕλικό τῆς Κατοχῆς. Σταθερὰ στὰ δύσκολα χρόνια συσσώρευσε σημαντικό ἀριθμό²³ τραγουδιῶν καί τὰ ἐπεξεργάστηκε μέ μεγάλη ἐπιμέλεια, προσδίδοντας στή μελλοντική δυνατότητα ἠχογράφησης τους.

Τό μοτίβο τοῦ μπόέμ.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς καταγωγῆς τοῦ ὕλικου ἔγκειται στή φόρτιση τοῦ περιεχομένου τῶν τραγουδιῶν αὐτῶν ἀπό τὰ κοσμοϊστορικά γεγονότα μέσα στὰ ὁποῖα πλάστηκαν. Θά ἔλεγε κανεῖς πῶς τὰ τραγούδια γεννήθηκαν ἀπό τὰ γεγονότα, ἀπό τήν ἐνταση καί τό κλίμα αὐτῆς τῆς, ἐξαιρετικά πυκνῆς ἀπό ἱστορική ἀποψη, ἐξαιτίας. Ἡ καλλιτεχνική φλέβα ὅμως τοῦ Τσιτσάνη φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι κατόρθωσε νά καταγράψει τήν ἐποχή χωρίς –σχεδόν²⁴– κανένα μελοδραματισμό, δίχως ἴχνος μεμψιμοιρίας καί κλαυθμυρισμοῦ, οὔτε κἄν στεναχώριας. Ἡ δυστυχία δέν φανερῶνεται πουθενά – ὑπονοεῖται διακριτικά.

Στούς στίχους τους ἐπανέρχεται τό μοτίβο τῆς λαχτάρας γιά τήν *μπεόμεκη* ζωή. Ὁ *μπεόμεμ*²⁵ δέν εἶναι πα-

ρακμιακός, οὔτε ἀπόκληρος κοινωνικά. Δέν εἶναι πεταγμένος στό περιθώριο, ὅπως ὁ χασικλής ἢ ὁ πρεζάκιας πού ξέπεσαν (τουλάχιστον στὰ μάτια τῆς κοινωνίας) κι ἀπό αὐτή τήν –τελευταία– τάξη τῶν προλεταρίων. Ὁ μπεόμεμ μπορεῖ νά ἀνήκει σχεδόν σ' ὁποιαδήποτε τάξη, ἀλλὰ αὐτό πού τόν χαρακτηρίζει εἶναι ὅτι θρίσκειται ἔξω ἀπό τήν κατεστημένη κοινωνική ὀπτική ἀπό δική του ἐπιλογή καί περιφρονεῖ τήν μιζέρια, ἐξορίζοντάς την ἀπό τό δικό του σύμπαν. Κατασκευάζει ἕνα *μαγικό κύκλο*, στόν ὁποῖο δέν χωρᾶ ἡ κακομοιριά καί ἔχει τή δυνατότητα νά τό κάνει, γιατί γι' αὐτόν ἡ ὁδός τῆς ἐπιστροφῆς στήν κανονικότητα εἶναι ἀκόμα ἀνοιχτή. Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κατά περίπτωση ἰσχὺ ἢ ὄχι αὐτῆς τῆς τελευταίας «λεπτομέρειας», καθέννας νιώθει καλύτερα ὅταν φαντάζεται πῶς γι' αὐτόν ὑφίσταται ἡ δυνατότητα ἐπανεκπαίδευσης. Ἔτσι, ἐπικεντρῶνοντας στιχουργικά στόν μπεόμεμο τρόπο ζωῆς καί προβάλλοντας τόν ἀνέμελο χαρακτήρα, ὡς πρότυπο συμπεριφορᾶς, ἐπιτυγχάνει τή μεγαλύτερη δυνατή ἀπήχηση.

Ποιά εἶναι ὅμως τὰ σημαίνοντα χαρακτηριστικά τῆς μπεόμεκης ζωῆς, ὅπως τουλάχιστον τὰ ἀντιλαμβάνεται καί τὰ προβάλλει ὁ Τσιτσάνης; Στούς στίχους τῶν τραγουδιῶν του αὐτός ὁ τρόπος φαίνεται νά ἀντιδιαστέλλεται, ὡς ἐναλλακτικός, στήν κατεστημένη μορφή τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Ἡ «πολεμική» του ἐστιάζει

20. Ἀπό τή συνέντευξη πού περιέχεται στό βιβλίο τοῦ Κώστα Χατζηδουλή, *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ ζωή μου, τό ἔργο μου*, σελ. 25.

21. Πρόκειται γιά τρία τραγούδια: Τά δύο τὰ τραγουδά ἡ Νταῖξη Σταυροπούλου, καί εἶναι τὸ *Μαζί μου δέν ταιριάζεις* (γνωστότερο σάν *Δέ θέλω τὰ ματάκια σου*) καί τὸ *Στόν Ἅγιο Κωνσταντῖνο*. Τό τρίτο, πού εἶναι τραγουδιμένο ἀπ' τό Στράτο, εἶναι μιὰ σχετικά ἄγνωστη ρεμπέτικη κανταδόουλα μέ τίτλο *Ἄν θά σ' ἀφήσει τί θά κάνει*. Βλ. Σῶτος Ἀλεξίου, *Β. Τσιτσάνης, ἡ παιδική ἡλικία ἐνός ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ*, ἐκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 1998, σελ. 212-213.

22. Βλ. Κώστας Χατζηδουλή, ὁ.π., σελ. 20.

23. Ὁ Τάκης Μπίνης σέ συνέντευξη του στόν Διονύση Μανιάτη ἀναφέρει ὅτι ὁ Τσιτσάνης τοῦ εἶχε πῆ τό 1944 ὅτι «εἶχε δυό ἑκατοντάδες τραγούδια γιά ἠχογράφηση». Βλ. Διονύση Μανιάτη, *Βασίλης Τσιτσάνης, ὁ ἀτελείωτος*, σελ. 23.

24. Μέ ἐξαιρέση ἴσως τὸ *Ζητιάνος* ἢ –πολύ λιγότερο– τὸ *Μάγισσα τῆς Βαγδάτης*.

25. Ἡ γαλλική λέξη βοηθῆσε προέρχεται ἀπό τό βοήθια καί κυριολεκτικά ἀναφέρεται στοὺς κατοίκους τῆς Βοημίας πού ὑποτίθεται πῶς ζοῦσαν ἀνέμελη ζωή. Στὴ δεκαετία τοῦ 1840 ἡ λέξη πέρασε στό τρέχον (γαλλικό) λεξιλόγιο προσδιορίζοντας τό περιβάλλον ἀπό τό ὁποῖο προέρχονταν οἱ (χαρακτηριζόμενοι ἀπό τό Μάρξ ὡς) *ἐπαγγελματίες ἢ περιστασιακοὶ συνωμότες*. Τό περιβάλλον αὐτό ἀποδείχθηκε ἰδανικό γιά τήν ἀνοδο τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα πού κατάργησε τή Δεύτερη Δημοκρατία (1848-'52).



Ιωάννα Γεωργιοπούλου, Β. Γουτσιάνης, Μιχάλης Γενίτσaris

στήν ἄρνηση τοῦ παραδεδομένου μοντέλου τῆς κλειστής ἐρωτικῆς σχέσης, περιφρονεῖ τὴν ἀποκλειστικότητα καὶ τὴ μονογαμία ἀντιπαραθέτοντας τὸ παρεῖκό γλέντι, τὸ μεθύσι, τὸ ξενύχτι, τὴν ἄσκοπη περιπλάνηση:

*Γύρνα μόνος μες τὴ νύχτα,
γύρισε νὰ ξεχαστεῖς...*

Στὰ ξεφαντώματα βλέπει ὁ μποέμ τοῦ Γουτσιάνη τὴν πραγματῶση τῆς ἀτομικῆς του ἐλευθερίας, πού κερδίζεται μὲ τὴν ἀποδέσμευση ἀπ' τὸ οἰκογενειακὸ πρότυπο. Χλευάζοντας τὴ μονιμότητα τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων φτάνει πολλές φορές σὲ κραυγαλέο μισογυνισμό:

*Μέ γυναῖκες μὴν τραδιέσαι,
πάντα μόνος νὰ γυρνᾷς
καὶ μποέμικα νὰ πίνεις
τὴ ζωὴ σου νὰ γλεντᾷς.*

Δέν εἶναι, βέβαια, δυνατόν νὰ παίρνει κανεὶς στὰ σοβαρὰ παρόμοιες παραινέσεις. Τὸ κλίμα στοῦ ὁποῦ διατυπώνονται αὐτές οἱ προτροπές δέν διαθέτει καμία αὐστηρότητα. Κυριαρχεῖ ἡ ἰλαρότητα, τὸ χιούμορ, ὁ ἄστεϊσμός, ὡς γνήσια στοιχεῖα μιᾶς μποέμ στιχουργικῆς.

Ἡ συνολικὴ ἀπόρριψη τοῦ γυναικείου φύλου ὡς ὑστερόβουλου, ἀνάξιου ἐμπιστοσύνης καί, ἐντέλει, ἐπικίνδυνου, φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ συνάδει μὲ μιά πατριαρχικὴ ἠθικὴ ἀνατολίτικου τύπου. Ὅμως αὐτὴ εἶναι μόνο ἡ ἐπιφανειακὴ, περιπαιχτικὴ πλευρὰ τοῦ (κατὰ τὸν Γουτσιάνη πάντα) μποέμικου ἥθους. Κατ' οὐσίαν ἡ πρόταση πού κατατίθεται ἐδῶ στοχεύει στὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν πνιγηρὴ ἠθικὴ τῆς ἐποχῆς, καί

ἀφορᾷ ἐξίσου ἄντρες καὶ γυναῖκες. Γιατί ἀπ' τὰ τραγούδια του δέν ἀπουσιάζουν οἱ μποέμισσες καὶ οἱ ντερμπεντέρισσες.

*Τί σέ μέλλει ἐσένα κι ἂν γυρνῶ,
τὸ κορμί μου ἀκόμα κι ἂν πουλῶ;
(Δέ με στεφανώνεσαι)*

Τὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς ἠθικῆς τοῦ ἔρωτα πού ταιριάζει στὴ συμπεριφορὰ τοῦ μποέμ εἶναι καθαρὰ δάνειο τῆς Ἑσπερίας. Τί ἄλλη ἀπόδειξη χρειαζόμαστε γι' αὐτὸ ἀπὸ κείνο τὸ γαλλόφωνο ρεφραϊνάκι;

*...Σερσέ λά φαμ, σερσέ λά φαμ.
(Ζητήσατε τὴ γυναῖκα – 1948)*

Ὁ Γουτσιάνης καὶ οἱ ρεμπέτες.

Ὁ παλιὸς ρεμπέτικος κύκλος ἀναγνωρίζει σ' αὐτὴ τὴν ὑπογράμμιση τῆς ἀνεμελιᾶς ἕνα γνησίως περιθωριακὸ

Ὁ ὄρος πέρασε στὰ ἑλληνικά ἀπὸ μεταφράσεις τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπου ἐξ ἀρχῆς ἐγίνε δηλωτικὸ τοῦ ἀμέριμνου χαρακτήρα, τοῦ γλεντζέ, τοῦ ξενύχτη, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει συνειδητὰ ἐπιλέξει αὐτὸν τὸν τρόπο ζωῆς. Ἦδη αὐτὸ τὸ νόημα εἶχε διαμορφωθεῖ στὰ γαλλικά. «Στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς εἶναι συνώνυμο τοῦ καλλιτέχνη ἢ τοῦ φοιτητῆ, πού εἶναι φίλος τῶν ἀπολαύσεων, εὐθυμος, ἀμέριμνος γιὰ τὸ αὐριο, τεμπέλης καὶ θορυβοποιός» (La bohème, 1868), βλ. Walter Benjamin: *Σαρλ Μπωντλαίρ. Ἐνας λυρικός στὴν ἀκμὴ τοῦ καπιταλισμοῦ*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1994, ὅλο τὸ κεφάλαιο μὲ τίτλο «Οἱ μποέμ» καὶ τὴν ὑποσημείωση α' στὴ σελ. 315.



Δημήτρης Περίνιας



Σούλα Καλφοπούλου



Στο κεντρο ο Παλαιωάννου

καί ἄρα οἰκεῖο πρὸς αὐτόν στοιχεῖο, δοσμένο ὅμως μὲ μιά ἀπροσδόκητα ἐκλεπτυσμένη τεχνική. Ὁ ἐξωραϊσμός δέν ἀποτελεσε σημεῖο τριβῆς, παρὰ ἐγινε ἀμέσως εὐπρόσδεκτος ἀπὸ τοὺς ταπεινοὺς αὐτοὺς ἀνθρώπους πού κοιτάζαν κατάματα τό θάνατο στά χρόνια τῆς μεγάλης πείνας.

Ὅπωςδήποτε ἡ ἀποδοχή τοῦ ρεμπέτικου κύκλου ἀπέναντι στό τσιτσανικό ἐγχείρημα εἶχε ἐξασφαλιστεῖ ἀπὸ τό γεγονός ὅτι ὁ Τσιτσάνης κατάφερε προπολεμικά, ἀλλά κυρίως κατά τά χρόνια τῆς Κατοχῆς στή Θεσσαλονίκη, νά δημιουργήσει γύρω τοῖ μιά ὁλόκληρη σχολή²⁶ μουσικῶν καί τραγουδιστῶν τοῦ ρεμπέτικου. Οἱ μουζουκτζήδες Ἀποστόλης Καλδάρης ἀπὸ τὰ Τρίκαλα καί Μπάμπης Μπακάλης ἀπὸ τήν Καρδίτσα, ὁ Λαρισαῖος στιχουργός Ἀλέκος Γκούβερης, ὁ Θεσσαλονικῖος τραγουδιστής Τάκης Μπίνης, ὁ Καβαλιώτης τραγουδιστής καί κιθαρίστας Γιάννης Κυριαζής, εἶναι μόνο κάποια ἀπὸ τὰ μέλη τῆς σχολῆς²⁷ αὐτῆς.

Ὁ δεσμός τοῦ Τσιτσάνη μέ τήν παράδοση τοῦ τραγουδιοῦ πού διαμορφώθηκε ἀπὸ τόν Μᾶρκο, φυσιολογικά ἀντανανκλάται στήν ἐπιλογή τῶν τραγουδιστῶν στίς ἡχογραφήσεις τοῦ 1946. Οἱ τραγουδιστές αὐτοί προέρχονται κυρίως ἀπὸ τόν χώρο τοῦ προπολεμικοῦ ρεμπέτικου: Μᾶρκος Βαμβακάρης, Στράτος Παγιουμτζής, Ἀπόστολος Χατζηχρίστος, Στελλάκης Περίνιας, Ἰωάννα Γεωργακοπούλου, Στέλιος Κερομύτης, Γιάννης Παπαϊωάννου, Ὀδυσσεάς Μοσχονᾶς. Θά ἦταν ὅμως λάθος νά θεωρήσουμε τόν χώρο τοῦ ρεμπέτικου σάν τήν δεξαμενή ἀπὸ τήν ὁποία ὁ Τσιτσάνης ἀντλεῖ ἔτοιμο ὕλικό. Ἡ σχέση του μέ τόν χώρο αὐτό εἶναι δυ-

ναμική. Στά πλαίσια τῆς «σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης», τῆς ὁποίας ὅπως εἶπαμε ἀποτελεῖ τήν ἡγετική φυσιογνωμία, εἰσάγει νέα πρόσωπα, καθορίζοντας ἔτσι τό ὕφος τοῦ μεταπολεμικοῦ ρεμπέτικου. Ἡ Νταῖζυ Σταυροπούλου καί ὁ Πρόδρομος Τσαουσάκης εἶναι «ἀνακαλύψεις» ἀποκλειστικά δικές του.

Ἡ πρώτη εἶχε μιά μικρή καριέρα, τραγουδώντας μόνο τραγουδία τοῦ Τσιτσάνη, πού οὐσιαστικά τετρατίστηκε μέ τόν πόλεμο, ὕστερα ἀπὸ πένες τοῦ ἀντρα τῆς. Ὅμως δύο προπολεμικές ἡχογραφήσεις τῆς (*Μαζί μου δέν ταιριάζεις καί Στόν Ἅγιο Κωνσταντῖνο*) ἐκδόθηκαν τό 1946 –μᾶλλον τόν Νοέμβριο. Ὁ Τσιτσάνης, πού προπολεμικά «διέθετε» τόν Στράτο Παγιουμτζή σάν τόν ἀντιπροσωπευτικότερο ἐρμηνευτή τῶν τραγουδιῶν του, ἀναγνώρισε στή φωνή τῆς Νταῖζης τή γυναικεία ἐκδοχή τοῦ ἴδιου ἐρμηνευτικοῦ ὕφους. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ Σαλονικιά Νταῖζυ ἀπεκαλεῖτο «θηλυκός Στράτος» ἐξαιτίας τῆς παραπάνω ὁμοιότητας.

26. Ὁ Ἑλληνοαυστραλός Στάθης Γκῶντλετ (S. Gaundlett, καθηγητής νεοελληνικῶν σπουδῶν στό Πανεπιστήμιο τῆς Μελβούρνης), πού πρῶτος ὑποστήριξε τήν ἰδέα αὐτή, χαρακτήρισε τήν ὁμάδα τῶν περὶ τόν Τσιτσάνη ρεμπετῶν ὡς «σχολή τῆς Θεσσαλονίκης».

27. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καί μέ τοὺς τρεῖς Θεσσαλούς στά ἐπόμενα χρόνια ἐρίζει γιά τήν πατρότητα τραγουδιῶν: Μέ τόν Καλδάρη τό 1946 γιά τό *Μάγκας βγήκε γιά σουργιάνι* (ἢ *Ὁ σουργιάνης*), μέ τόν Μπακάλη τό 1947 γιά τό *Κάποια μάνα ἀναστενάξει* καί μέ τόν Γκούβερη γιά τοὺς στίχους τοῦ *Συννεφιασμένη Κυριακή* (1948).

Ὁ Πρόδρομος Τσαουσάκης εἶναι ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τραγουδιστὲς τοῦ μεταπολεμικοῦ ρεμπέτικου. Ἄν λάβουμε δὲ ὑπόψη μας ὅτι ὑπῆρξε ὁ τραγουδιστὴς-πρότυπο γιὰ τὸν Στέλιο Καζαντζίδη, ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ὁ εὐθύς τρόπος τραγουδίσματος καὶ ἡ τραχιά μπάσα φωνῆ του ἔθεσαν τὶς προδιαγραφές γιὰ τὸ ὕψος τοῦ λεγόμενου «λαϊκοῦ» τραγουδιοῦ, ὅπως τὸ ἀντιλαμβανόμεστε μέχρι καὶ σήμερα. Ὁ Τσιτσάνης γνώρισε τὸν Μουτάφογλου στὴ Σαλονίκη τὴν περίοδο '44-'45, ὡς παλαιστή (πεχλιβάνη) σὲ πανηγύρια καὶ ἐρασιτέχνη τραγουδιστὴ. Ἐντυπωσιάστηκε τόσο ἀπὸ τὴ φωνή του, ὥστε συνέθεσε μιά σειρά τραγουδιῶν, μὲ χαρακτηριστικότερο τὸ Μάγισσα τῆς Βαγδάτης, εἰδικά γι' αὐτόν. Τοῦ ἔδωσε τὸ ψευδώνυμο²⁸ Πρόδρομος Τσαουσάκης καὶ τὸν πίεσε πολὺ νὰ λάβει μέρος στὶς ἡχογραφήσεις τοῦ 1946. Ὁ Τσαουσάκης ἀρνιόταν, ἀφενὸς διότι δὲν ἤθελε νὰ ἀφήσει τὴ Θεσσαλονίκη, καὶ ἀφετέρου γιατί προτιμοῦσε νὰ ἔχει ἐρασιτεχνικὴ σχέση μὲ τὸ τραγούδι. Ὁ Τσιτσάνης μὲ τὴ φοβερὴ διορατικότητά του διέθετε δὲν τὸ ἄφησε νὰ περάσει ἔτσι. Κατέφυγε σὲ ἀνορθόδοξα μέσα: ὁ κουμπάρος του, ὁ Νικόλαος Μουσχουντής, μεσολάβησε καὶ «έπεισε» τὸν Πρόδρομο νὰ ὑπογράψει συμβόλαιο μὲ τὴν ἑταιρεία. Τὸ γεγονός αὐτὸ τὸν ὑποχρέωσε νὰ κατέβει στὴν Ἀθήνα καὶ ἔτσι ξεκίνησε τὴ λαμπρὴ καριέρα του.

Ἡ προσέγγιση τῆς ἀστικῆς κουλτούρας.

Οἱ μεσοαστοί, πού προπολεμικά εἶχαν μορφοποιηθεῖ ἕνα πολιτισμικὸ πεδίο σχετικὰ στεγανὸ ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τῶν κατώτερων στρωμάτων, εἶδαν στὸν πόλεμο καὶ τὴν Κατοχή, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐμφύλιο δράμα πού ἀκολούθησε, τὶς ἀξίες πού ἀντιπροσώπευαν καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τους νὰ ποδοπατιοῦνται. Ὁ ἐξευτελισμὸς καὶ ἡ ἐκπτώση πού γεύτηκαν τοὺς ἔφεραν σὲ ἀναπόφευκτο συγχρωτισμὸ μὲ τὶς κοινωνικὲς τάξεις πού προηγουμένως περιφρονοῦσαν. Ἡ ἀκούσια αὐτὴ ἐπαφὴ τοὺς ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνακαλύψουν ἕναν λαϊκὸ πολιτισμὸ πού διέθετε ἀπρόσμενα ἰσχυρὲς ἀντιστάσεις στὴν ἐξαθλίωση παρὰ τὴ χειρότερη οἰκονομικὴ θέση καὶ κατώτερη κοινωνικὴ του προέλευση. Τὰ τραγούδια τοῦ Τσιτσάνη ἀποτελοῦσαν τὴν εὐγενέστερη καὶ πλέον καλλιεργημένη ἐκδοχὴ τοῦ ρεμπέτικου τραγουδιοῦ καὶ, ὡς τέτοια, ἦταν εὐκόλο νὰ τὰ προσεγγίσουν χωρὶς ἠθικὲς ἀναστολές.

Ἡ καλλιέργεια πού ἐξέλεμπε ὁ Τσιτσάνης δὲν ἦταν πλαστή. Στὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας του, τὰ Τρίκαλα γνώρισαν μιά ἀσυνήθιστη οἰκονομικὴ εὐημερία, πού διαμόρφωσε ἕνα ἔδαφος πρὸςφορο γιὰ κάποια πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη. Τὸ θέατρο καὶ ὁ κινηματογράφος²⁹ ἀποτέλεσαν νέες μορφές ψυχαγωγίας γιὰ τοὺς Τρικαλινούς, ἐνῶ ἡ ἐκδοση περιοδικῶν ἐντύπων καὶ ἐφημερίδων καὶ ἡ λειτουργία Ὠδείου συμπληρώνουν τὴν πολιτιστικὴ εἰκόνα τῆς πόλης στὰ χρόνια τοῦ εἰκοσι καὶ τοῦ τριάντα. Οἱ ταξικὲς ἀντιθέσεις ἦταν φυσικὰ ἐντονες καὶ ὁ Τσιτσάνης, ὅταν προσπάθησε νὰ καθιερωθεῖ

στὴν τοπικὴ κοινωνία ὡς καλλιτέχνης, εἰσέπραξε ἀπὸ τοὺς νεόπλουτους συμπολίτες του περιφρόνηση καὶ χλευασμὸ γιὰ τὴν ταπεινὴ καταγωγὴ του. Ὅμως τὰ Τρίκαλα δὲν διέθεταν ἀστικὴ παράδοση ἰκανὴ νὰ διαμορφώσει τοὺς ὅρους ἑνὸς ἀσφυκτικοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ νὰ ὀδηγήσει στὴ γέννηση περιθωριακῶν κοινωνικῶν ὁμάδων, ἀντίστοιχων αὐτῶν τοῦ Πειραιᾶ, τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν λιμηνίων. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Τσιτσάνης, ἂν καὶ ἀνῆκε στὴν κατώτερη κοινωνικὴ βαθμίδα³⁰ καὶ συχνά στὰ χρόνια αὐτὰ ἀντιμετώπισε δραματικὰ οἰκογενειακά οἰκονομικὰ προβλήματα –κυρίως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1927– εἶχε σπουδάσει μουσικὴ στὸ Ὠδεῖο καὶ εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ρεμπέτες πού τέλειωσε τὸ γυμνάσιο.³¹ Ὅσο γιὰ τὴν πρόθεσή του νὰ γίνει δικηγόρος –γράφτηκε στὴ Νομικὴ τῆς Ἀθήνας τὸ 1936,³² ἀλλὰ δὲν ἀποφοίτησε ποτέ– φανερώνει τὴν ἀπόστασή του ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς «μαγκιάς». Εἶναι λοιπὸν ἀπολύτως κατανοητὴ ἡ ἀποδοχὴ του ἀπὸ τὰ μεσαία ἀστικά στρώματα στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια.

Καὶ ἐδῶ ὁ Τσιτσάνης, ἀπὸ τὸ '46 καὶ μετὰ, ἐργάζεται συστηματικά³³: προσεγγίζει τὸ χῶρο τοῦ ἐλαφροῦ

28. Ἡ ἀπόδοση ψευδωνύμων ἀπὸ τὸν Τσιτσάνη στοὺς συνεργάτες του ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο δρᾷ. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ θὰ ἐπαναληφθεῖ τουλάχιστον δύο φορές ἀκόμα: τὸ 1950 μὲ τὴ Ρένα Στάμου, πού καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ δὲν ἤθελε νὰ γίνει γνωστὴ μὲ τὸ πραγματικὸ της ὄνομα, καὶ τὸ 1959 ὅταν ἀνακάλυψε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Σταύρο Ψωμά πού τὸν βάπτισε Καμπάνη λόγω τῆς βροντερῆς φωνῆς του.

29. Οἱ ἤρωες τῶν ταινιῶν τοῦ κινηματογράφου ἐπανειλημμένα πέρασαν στὴ στιχογραφία του. Στὸ τραγούδι τοῦ Ὁ Τσιτσάνης στὴ ζούγκλα ἀναφέρει τὸν Ταρζάν, ἐνῶ τὸ 1959 κυκλοφορεῖ τὸ τραγούδι τοῦ Ντράκουλας. Ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὸν κινηματογράφου εἶναι προφανῶς καὶ τὸ Ὁ Τσιτσάνης στὸ Μόντε Κάρλο. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κινηματογράφου στὸ ἔργο του, ὁ Τσιτσάνης ἀναφέρει: «Ἐπίσης ὁ κινηματογράφος –τὰ διάφορα ξένα μέρη πού ζεῖ ἕνα παιδί μέσα ἀπὸ τὶς ταινίες– δημιουργοῦσε πλούσιες παραστάσεις. Ἐγώ, γιὰ παράδειγμα, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὶς ταινίες τοῦ Ταρζάν στὴ ζούγκλα, ἔγραψα, ἐφηβὸς ἀκόμη, τὸ χασάπικο Ὁ Τσιτσάνης στὴ ζούγκλα». Ἡ συνέντευξη αὐτὴ τοῦ Βασίλη Τσιτσάνη στὸν Χ. Πηλιχὸ δημοσιεύτηκε στὰ Νέα στίς 2/6/1973, ἀναδημοσιεύτηκε στὸ βιβλίο του Δέκα σύγχρονοι Ἕλληνες καὶ τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ Ντίνου Χριστιανόπουλο στὸ Ὁ Βασίλης Τσιτσάνης καὶ τὰ πρῶτα τραγούδια του, ἐκδ. Διαγωνίου, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 24.

30. Στὸ γυμνάσιο ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τέλη ὡς ἄπορος. Βλ. Σῶτος Ἀλεξίου, Βασίλης Τσιτσάνης. Ἡ παιδικὴ ἡλικία ἑνὸς ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ, σελ. 85.

31. Δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ σύμπτωση τὸ γεγονός πῶς ὁ ἄλλος «σπουδαγμένος» ρεμπέτης, ὁ Ἀπόστολος Καλδάρης – τέλειωσε τὸ γυμνάσιο καὶ φιλοδοξοῦσε νὰ γίνει γεωπόνος – γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε ἐπίσης στὰ Τρίκαλα.

τραγουδιού και μάλιστα σε κάποιο βαθμό τόν διαμορφώνει. Μέσα στο 1946 ήχογραφεί το εξωτικό περιεχόμενου τραγούδι του *Αραλίνες* σε δύο εκτελέσεις. Η μία –και μάλλον πρώτη χρονικά– είναι με τόν Φώτη Πολυμέρη και η άλλη με τη ρεμπέτισσα Ίωάννα Γεωργακοπούλου. Αυτή η πρώτη συνεργασία με τόν Φώτη Πολυμέρη δέν γίνεται συμπτωματικά, παρά αποτελεί άφετηρία για μιά σταθερότερη επαφή με τόν χώρο του ελαφρού τραγουδιού. Τά επόμενα χρόνια τραγούδια του Τσιτσάνη ερμηνεύουν πολλοί από τούς καλλιτέχνες πού αντιπροσώπευαν έναν ευρωπαϊκό προσανατολισμό στο ελληνικό τραγούδι: Η Δανάη, τό Ντοϋο Χάρμα (Τόλης και Λίτσα Χαρμαντά), η Σοφία Βέμπο, ο Τώνης Μαρούδας, η Έλσα Λάμπο είναι μερικοί απ' αυτούς. Τό αποκορύφωμα αυτής της εισχώρησης του στην αλλότρια περιοχή πραγματοποιείται τή χρονιά του 1950, όποτε και συνεργάζεται μουσικά με τή συνθετική τριάδα Σουγιούλ - Σακελλάριος - Γιαννακόπουλος στά τραγούδια *Τό κορίτσι θέλει θάλασσα* (Τραμπαρίφας) και *Κάποια μέρα* (Θά γυρίσει κι ο τροχός). Τήν ίδια χρονιά συνεργάζεται με τούς Τραϊφόρο - Γιαννακόπουλο - Ριτσιάδη στην ήχογράφηση του τραγουδιού *Η Ταμπακιέρα*, συμβάλλοντας έτσι στην καθιέρωση του άρχοντορεμπέτικου.

Ό Τσιτσάνης και η άριστερά.

Τό τρίτο κοινωνικό δεδομένο πού έλαβε υπόψη του ό Τσιτσάνης ήταν τό μεγάλο κίνημα πού τροφοδοτείτο από τά όράματα του ΕΑΜ. Στά Τρίκαλα, όπως και σ' όλη τή Θεσσαλία, τό αντίρτικο δημιούργησε στά χρόνια της Κατοχής ισχυρούς δεσμούς με τήν τοπική κοινωνία και η γενιά του Τσιτσάνη βρέθηκε στην πρώτη γραμμή της αντίστασιακής στρατεύσης.³⁴ Η όποια συμμετοχή όμως του ίδιου στον άπελευθερωτικό άγώνα δέν είναι άποσαφηνισμένη. Δέν γνωρίζουμε αν εντάχθηκε κάποια στιγμή στο ΕΑΜ. Αυτή, η όχι διανγής σχέση, όφείλεται εν μέρει στην άπαξιωτική στάση της όρθόδοξης ήγεσίας της Άριστερας άπέναντι στο ρεμπέτικο τραγούδι, με τό όποιο είχε τόσο στενά συνδεθεί ό Τσιτσάνης.

Γνωρίζουμε ότι έπισημως η άριστερά θεωρούσε, ακόμα και πολλά χρόνια μετά τόν εμφύλιο, τό μπουζούκι ως σύμβολο της παρακμής. Ό ίδιος ό Θεοδωράκης – «ταπεινός μαθητής του Τσιτσάνη», σύμφωνα με δικό του άutoχαρακτηρισμό– στά τέλη της δεκαετίας του '50, όταν και πρωτοχρησιμοποίησε λαϊκά όργανα στις όρχηστρες του, δέχθηκε όξυτατη κριτική από τά στελέχη της άριστερας.³⁵ Από τήν άλλη ό Τσιτσάνης δέν πρέπει νά είχε ξεκάθαρη ιδεολογική και πολιτική στάση, αν και διατηρούσε επαφή στο διάστημα πού είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη με τήν πατρίδα του, πού κατά κανόνα από τό '43 και έπειτα ανήκε στην άπελευθερωμένη απ' τούς άντάρτες Ελλάδα.³⁶ Πιθανότατα κράτησε σχετικά επιφυλακτική στάση ακόμα κι όταν ό ένθουσιασμός γύρω του κορυφωνόταν.

Είναι γνωστό ότι τήν εποχή αυτή έγραψε κάποια τραγούδια επαναστατικού περιεχομένου³⁷ κι αυτό εξηγείται εύκολα ως προσπάθεια νά διατηρήσει τήν επαφή του με τά ριζοσπαστικότερα κοινωνικά στρώματα, σε μιά χρονική στιγμή δέ πού κανείς δέν μπορούσε νά

32. Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ό Βασίλης Τσιτσάνης και τά πρώτα τραγούδια του*, σελ. 11.

33. Τό πάσιμο των στεγανών και η προσέγγιση του ελαφρού τραγουδιού δέν είναι χωρίς προηγούμενο. Ήδη τόν Όκτώβρη του 1936 κυκλοφορεί ό δίσκος της Odeon με αριθμό G.A.1990 και αναφέρει ως συνθέτη τόν Τσιτσάνη –ίσως είναι ό πρώτος στον όποιο παρουσιάζεται σάν συνθέτης– και ως τραγουδίστρια τήν Έλβιρα Κάκκη. Η Έλβιρα Κάκκη πού τραγουδά σ' αυτό τό δίσκο τό *Ξεμπέτικο Πικρός είναι ό πόνος μου* και τό *καλαματιανό Μαντίλι χρυσοκεντημένο* ήταν μιά Ίσπανίδα υψίφωνος της όπερας πού τό πραγματικό της όνομα ήταν Elnira de Hildango. Η τραγουδίστρια αυτή διατέλεσε καθηγήτρια στο Όδείο της Άθήνας από τό 1934 ως τό 1946 και είχε διδάξει τραγούδι στην Μαρία Κάλλας. Βλ. Διονύσης Μανιάτης, *Βασίλης Τσιτσάνης, ό άτελείωτος*, σελ. 155.

34. Ειδικά μετά τήν παράδοση της ιταλικής μεραρχίας Πινερόλο και του συντάγματος ιππικού Άόστα, πού στρατοπέδευαν σε πόλεις της Θεσσαλίας –με πρωτόκολλο πού υπογράφηκε στις 13 Σεπτέμβρη 1943 από τό Σαράφη και τόν Άρη για τόν ΕΛΑΣ, τόν Ραυτόπουλο για τόν ΕΔΕΣ, τόν Κρίς Γούντχάουζ για τούς Βρετανούς και τόν Ίταλό διοικητή Ίνφάντε– τράστιες ποσότητες σύγχρονου πολεμικού υλικού, αλλά και άποθηκευμένων από τούς Ίταλους τροφίμων, πέρασαν στα χέρια των άνταρτών. Στά Τρίκαλα, πού ήταν η έδρα της μεραρχίας, πριν ακόμα υπογραφεί η παράδοση, καμιόνια με άντάρτες παρήλασαν στους κεντρικούς δρόμους προκαλώντας παραλήρημα. Μέσα σε ένα κλίμα λαϊκού ένθουσιασμού μεγάλος αριθμός νέων άνταρτών έξοπλίστηκε και συγκρότησε καινούριους σχηματισμούς του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία –όπως η 16η μεραρχία πού συγκροτήθηκε στο άψε σήσε από τρεις χιλιάδες Βολιώτες. Βλ. σχετικά τό βιβλίο του Άνδρέα Κέδρου, *Η ελληνική αντίσταση 1940-44*, έκδ. Θεμέλιο, Άθήνα 1983, και ειδικά τό κεφάλαιο *Η μεραρχία Πινερόλο και τό άντάρτικο*, σελ. 58-66.

35. Η πρώτη δημόσια εκτέλεση των τραγουδιών του *Επιτάφιου* τό 1960, επέσυρε «έντονους διαπληκτισμούς», ακριβώς για τήν λαϊκότροπη ένορχήστρωση του Θεοδωράκη. Ό Βασίλης Άρκαδινός, εκπροσωπώντας έπισημως τό κόμμα από τό δήμα της Άγής, άκησε κάποια πολεμική στην λαϊκή κουλτούρα με άφορμή τήν παρουσίαση αυτή. Βλ. τό έπίμετρο του Στάθη Δαμιανάκου στον συλλογικό τόμο *ρεμπέτες και ρεμπέτικο τραγούδι*, έκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1996, σελ. 312. «Δέν πρέπει, ώστόσο, νά παραδέςουμε ότι τόσο στο *Ριζοσπάστη*, όσο και άργότερα στην *Έπιθεώρηση Τέχνης*, βρίσκουν χώρο έκφρασης έξίσου οι πολέμοι και οι ύποστηρικτές του ρεμπέτικου». Στόν ίδιο συλλογικό τόμο βρίσκεται και τό κείμενο της Έλένης Άνδριάκαινας, *Η διαμάχη για τό ρεμπέτικο: η ελληνικότητα ως ίσορροπία Λόγου-Πάθους*, στο όποιο άνιχνεύονται οι βασικές προκείμενες της εν λόγω διαμάχης.

φантаσει τήν έκβαση τῆς ἱστορίας. Μετά τά Δεκεμβριανά, πού ἡ έκβαση ἄρχισε νά διαφαίνεται, τά τραγούδια αὐτά ἔχασαν ὀριστικά κάθε ἐλπίδα γιά ἔκδοση. Ὁ δημιουργός τους στράφηκε σέ ἠπιότερους προσανατολισμούς τῆς θεματολογίας του, διασώζοντας μ' αὐτό τόν τρόπο καί τήν ποιότητα τῆς τέχνης του, μιά καί εἶναι φανερό πῶς ὁ ἐπικός τόνος τοῦ ἐμβατήριου δέν τοῦ ταίριαζε ιδιαίτερα.

Ἡ ἀλληγορία.

Ἡ θεματολογία τῶν τραγουδιῶν τοῦ Τσιτσάνη προπολεμικά εἶναι ἀνάλαφρη. Στή συντριπτική τους πλειοψηφία τά τραγούδια αὐτά εἶναι ἐρωτικοῦ περιεχομένου καί οἱ μικρές κοινωνικές ἀναφορές, ὅπου ὑπάρχουν, λειτουργοῦν ἀπλά ὡς περιορισμοί γιά τήν ἀπόκτηση τῆς ποθητῆς γυναικας. Τά τρομερά γεγονότα πού μεσολάβησαν δέν ἦταν δυνατά νά μὴν ἐπιδράσουν στόν τρόπο δημιουργίας του. Ἦταν εἰκοσιπέντε χρόνων τό 1940 πού ξέσπασε ὁ πόλεμος καί ὁ ρομαντισμός τῆς νιότης κυριαρχοῦσε στήν εἰκόνα πού εἶχε φτιάξει γιά τόν κόσμο γύρω του. Ἡ Κατοχή καί ὁ Ἐμφύλιος, πού τό 1946 ἐξελισσόταν πλέον σέ ἀνοιχτή πολεμική σύγκρουση, τόν ἀνάγκαζαν σέ μιά ἐπώδυνη ὠρίμανση, ἀνάλογη μ' αὐτήν ὀλόκληρης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Ὁ Τσιτσάνης, ὅμως, προσποιοῦντο ὅτι καί μετά τόν πόλεμο συνέχισε νά στιχογραφεῖ στό ἴδιο μοτίβο. Ἀπό τήν πλευρά τῆς μορφῆς, πράγματι, οἱ στίχοι τοῦ παραμένουν ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἐρωτικοί καί ἄρα ἐντός τῶν ὁρίων τῆς νόμιμης καλλιτεχνικῆς ἐκφρασης γιά τήν ἐπικίνδυνη αὐτή περίοδο. Ἀλλά μιά σιωπηρή ἐπικοινωνία μέ τό ἀκροατήριο του τόν ὀδηγεῖ σταδιακά στήν ἐκφραση τοῦ ἐπικαιροῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ κάτω ἀπό στίχους πού ἀναφέρονται σέ χαμένους ἔρωτες. Καθιερώνει ἔτσι, ἀπό αὐτήν κιάλας τή χρονιά, ἕναν ἀλληγορικό³⁸ τρόπο γραφῆς πού θέτει νέα ἐπιπέδα ἀναφορᾶς στό λαϊκό τραγούδι.

Τόν ἀλληγορικό αὐτόν τρόπο τόν διακρίνουμε σαφῶς στά μεταγενέστερα τραγούδια του: *Τό ρημαγμένο σπίτι* (Νοέμ. 1947), *Γλέντα μὴν ἀργοπορεῖς* (1947 - 48), *Ὡς πότε πιά τέτοια ζωή* (1947), *Κάνε ὑπομονή* (1948), *Γιά μιά κόρη ξελογιάστρα* (ἀρχές τοῦ 1948), *Συννεφιασμένη Κυριακή* (1948), *Τό γράμμα* (Δεκ. 1948), *Κατηγορῶ τήν κοινωνία* (1949), *Τό ὄνειρο τῆς ἀδελφῆς* (Νοεμ. 1950), *Ὁ οὐρανός ἔχει μαυρίσει* (Ὀκτ. 1951), *Μαῦρα τά βλέπω κι ἄραχνα* (1952), κ.α. Ἦδη μέσα στό 1946 διαφαίνονται τά πρῶτα ψήγματα ἀλληγορικῆς γραφῆς στά *Ζητιάνος τῆς ἀγάπης* καί *Μάγισσα τῆς Βαγδάτης*. Τόν ἐπόμενο χρόνο (1947) ἐκδίδεται τό τραγούδι τοῦ Μπάμπη Μπακάλη *Κάποια μάννα ἀναστενάζει*, πού γνώρισε τεράστια δημοτικότητα καί δημιούργησε μεγάλα προβλήματα στό δημιουργό του. Ἐπίσης, τό 1947, κυκλοφορεῖ ὁ πρῶτος δίσκος τῆς Σωτηρίας Μπέλλου καί συγκεκριμένα τό *Καλέ μου τό παιδί* τοῦ Β. Τσιτσάνη. Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό γεγο-

νός ὅτι τό τραγούδι αὐτό ἀπαγορεύτηκε ἀπ' τή λογοκρισία, ἐνῶ οἱ στίχοι του δέν πρόσφεραν καμία δυνατότητα δευτέρας ἀνάγνωσης³⁹ - καί αὐτό φυσικά φανερώνει τόν πανικό πού δημιούργησε στούς λογοκριτές τό ἀνεξέλεγκτο τοῦ ἀλληγορικοῦ λόγου.

Ποιοί ὅμως εἶναι οἱ ὄροι δυνατότητας μιᾶς τέτοιας ἐπικοινωνίας; Δηλαδή, πῶς ξαφνικά(;) ὁ δημιουργός

36. Πρέπει μάλιστα νά βρέθηκε τό 1943 στήν ἀναρτοκρατούμενη Πύλη Τρικάλων, παίζοντας γιά κάποιο διάστημα δημοτικά τραγούδια μέ κάποια κομπανία, Βλ. Σῶτος Ἀλεξίου *Βασίλης Τσιτσάνης, ἡ παιδική ἡλικία ἐνός ξεχωριστοῦ δημιουργοῦ*, σελ. 102.

37. Γνωρίζουμε τήν ὑπαρξη τουλάχιστον δυό τέτοιων τραγουδιῶν. Ὁ Ἠλίας Πετρόπουλος στά *Μικρά ρεμπέτικα*, ἐκδ. Κέδρος, σελ. 74, καί στά *Ρεμπέτικα τραγούδια* (σελ. 215) τῶν ἰδίων ἐκδόσεων ἀναφέρει τούς στίχους τοῦ ἀντιδικτατορικοῦ ὕμνου *Αἰῶνες πέρασαν... ἡ Πέρασαν, ἔφυγαν οἱ χρόνοι τῆς σαπίλας*:

*Αἰῶνες πέρασαν μέ νεκρικά σκοτάδια,
φτάνει σταθεῖτε, δειλοί,
ὁ λαός νά χαρεῖ τήν αὐγούλα τῆ χρυσῆ
π' ἀνατέλει σ' ὅλους λεύτερη ζωή.*

*Σκλάβοι, δεσμῶτες, ἀδέρφια,
σκελετωμένα κορμιά
ζωή καινούρια, τραγούδια, χαρά,
δώσατε οεῖς λευτεριά.*

*Πέρασαν, ἔφυγαν οἱ χρόνοι τῆς σαπίλας,
στραγγαλισταί τοῦ λαοῦ,
καταφρόνια καί σκλαδιά,
μαστιγώματα, κελιά,
ξερονήσια τοῦ διαδόλου Μεταξά.*

*Σίδερα σπάστε κι ἀφήστε
τό αἶμα νά ξεχυθεῖ,
λευτέρα τώρα ἄς τρέχει στή γη
κι ὅλους μας ἄς ὀδηγεῖ.*

Ὁ Πετρόπουλος ἀναφέρει ὅτι τό τραγούδι αὐτό «ἦταν πασίγνωστο στή Θεσσαλονίκη». Ὁ Νέαρχος Γεωργιάδης πού τό μεταφέρει αὐτοῦσιο στό βιβλίο του *Ρεμπέτικο καί πολιτική*, ἐκδ. Σύγχρονη Ἐποχή, σελ. 164-165, ὠσπτά παρατηρεῖ ὅτι στούς στίχους αὐτούς κατοπτρίζεται ἡ φρασολογία καί τά ολόγκαν τῆς Ἀριστερᾶς («στραγγαλισμός τῶν λαϊκῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν» κ.λ.π.). Τό δεύτερο τραγούδι μέ ἐπαναστατικό χαρακτήρα εἶναι ἕνας ὕμνος τοῦ ΕΑΜ. Εἶχε τίτλο *Ζήτω τό ΕΑΜ, ὁ ΕΛΑΣ*:

*Χρόνια τώρα πάνω στά βουνά
τῆς Ἑλλάδος τά γερά παιδιά
- τό ντουφέκι πάντα συντροφιά -
πολεμοῦν γιά τήν ἐλευθεριά.*

Ζήτω τό ΕΑΜ, ὁ ΕΛΑΣ,

τῆς ΕΠΟΝ ὁ κάθε ἥρωας.

Δόξα καί τιμή στούς τρεῖς εσαῖς...

Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ὁ Βασίλης Τσιτσάνης καί τά πρῶτα τραγούδια του*, σελ. 83-84.

βρήκε τόν κώδικα τόν όποιο γνώριζαν και οι άκροατές και άποκαταστάθηκε ή έπαφή σ' αυτόν τόν κρυφό διάυλο; Πρόκειται για μία έπινόηση του πρώτου ή μήπως για έναν ρητορικό τρόπο πού έπέβαλλαν οι δεύτεροι; Προφανώς ή άπάντηση βρίσκεται στη *διαλεκτική σχέση* εντός της όποίας σχηματοποιούνται και κατανέμονται οι ρόλοι *δημιουργός-κοινό*. Μεταξύ της εύαισθησίας του καλλιτέχνη και του αισθητηρίου πού αναπτύσσουν οι άνθρωποι μέσα από τά πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα της εκάστοτε ιστορικής περιόδου κινείται κάποιο άόρατο έκκρεμές και με τή μεσολάβηση του πραγματοποιείται μία δυναμική άλληλεπίδραση.

Τό προπολεμικό πολιτικό σκηνικό διακρίνεται από μία σαφήνεια σε σχέση με αυτό πού διαμορφώθηκε στα τελευταία χρόνια της Κατοχής και τήν άπελευθέρωση. Σέ έτούτη τήν περίοδο, μέσα από τούς λεπτούς ή χοντροκομμένους πολιτικούς χειρισμούς της «έξοριστης» κυβέρνησης του Καΐρου και του Γεωργίου Παπανδρέου (κυρίως αυτού), της συνεργαζόμενης με τούς ναζί κυβέρνησης της Αθήνας, της «κυβέρνησης του βουνού» (ΠΕΕΑ), του ΕΑΜ, του ΕΔΕΣ του βασιλιά, του ΚΚΕ, των ιταλικών, γερμανικών ή βουλγάρικων κατά τόπους διοικήσεων, οι άπλοι άνθρωποι έμαθαν να κατανοούν τά πραγματικά νοήματα πίσω από τίς παραπλανητικές φράσεις.

Όταν, για παράδειγμα, ή κυβέρνηση Τσολάκογλου άπαγόρευε τή μαύρη άγορά και καταδίκαιζε με βαριές ποινές⁴⁰ και πρόστιμα τούς φτωχοδιάβολους μικρομαραγορίτες, οι Αθηναίοι καταλάβαιναν ότι τή νομιμοποιούσε για τούς μεγαλέμπορους πού συνεργάζονταν άνοιχτά με τό κατοχικό κράτος. Όταν οι Άγγλοι διακήρυσσαν ότι δέν έμπλέκονται στα έλληνικά πολιτικά πράγματα και επιδιώκουν τήν όσο τό δυνατόν ευρύτερη ανάπτυξη του άντιστασιακού κινήματος, όλοι καταλάβαιναν ότι πραγματική τούς επιδίωξη είναι να συμπίεσουν τό ΕΑΜ και να δημιουργήσουν ισχυρούς άντισταθμιστικούς πόλους, όπως ο ΕΔΕΣ και ή ΕΚΚΑ. Άναμφισβήτητα, τέλος, οι συμφωνίες του Λιβάνου και της Καζέρτας υπήρξαν τό άποκορύφωμα του διπλωματικού χειρισμού. Οι διαπραγματεύσεις και οι εκτιμήσεις πού πραγματοποιήθηκαν εκάτέρωθεν παρακολούθηθηκαν —εκ των ύστερων, αλλά σε μικρή χρονική απόσταση— από άνθρώπους «του λαού» πού υπό άλλες συνθήκες θά άδιαφορούσαν. Τά άποτελέσματα των συμφωνιών αυτών δίδαξαν με τραγικό τρόπο στους τελευταίους τή σημασία και τήν κρισιμότητα του πολιτικού έλιγμου.

Κοντολογίς, τό άκροατήριο στο όποιο άπευθύνθηκε ο Τσιτσάνης ήταν εκπαιδευμένο να ψάχνει στίς *διαστρωματώσεις του λόγου*. Τά άντανακλαστικά του είχαν διαμορφωθεί έτσι ώστε να νιώθει άβολα με τό προφανές.⁴¹ Ο Τσιτσάνης, με τίς εύαίσθητες κεραίες του, άντιλήφθηκε αυτή τή ροπή των υποψήφίων άκροατών του προς τόν λόγο με τό προφυλαγμένο περιεχόμενο και ενώ στα τραγούδια του '46 κάνει έλά-

χιστη —ως και μηδαμινή— χρήση του, από τήν έπόμενη χρονιά ο λόγος του γίνεται συνειδητά⁴² όλο και περισσότερο άλληγορικός.

Ένα έκδρομικό τραγουδάκι των Δεκεμβριανών.

Άπό τά πρώτα τραγούδια πού ήχογραφήθηκαν τό '46 ήταν τό *Βάρκα γιαλό* και μάλιστα σε δύο εκτελέσεις με μικρή χρονική διαφορά. Τό *Βάρκα γιαλό* με τό πρώτο κιόλας άκουσμα —αν μπορούμε να προσποιηθούμε ότι υπάρχει πρώτη άκρόαση για ένα τόσο γνωστό, αλλά και τόσο *παράξενο και άφελές*, τραγουδάκι— μάς μεταφέρει έξω από τήν περιοχή του ρεμπέτικου. Η μελωδία του είναι τόσο άκαμπτα προσκολλημένη στη ματζόρε κλίμακα πού δέν μοιάζει να κατά-

38. Μιλάμε για άλληγορία κι όχι για μεταφορά διότι περι αυτής πρόκειται. Η μεταφορά άπαιτεί ένα κυριολεκτικό έδαφος για να βλαστήσει, ενώ μετατρέπεται σε άλληγορία ή σε αίνιγμα όταν κάθε στοιχείο στη γλωσσική μονάδα (φράση, πρόταση κ.λ.π.) διεκδικεί τό μεταφορικό καθεστώς. Η άλληγορία, κατά τό Βάλτερ Μπένγιαμιν είναι αυτή πού διαθέτει τήν άπαραίτητη ισχύ ώστε να προκαλεί τίς λεγόμενες *διαλεκτικές εικόνας*, τίς αναπαραστάσεις δηλαδή εκείνες πού πετυχαίνουν τή στιγμιαία και φευγαλέα βίωση τους από τόν αναγνώστη-άκροατή. Στή συστηματοποίηση του Μπένγιαμιν ή σύλληψη των διαλεκτικών εικόνων είναι ισχυρός μηχανισμός συνειδησιακής άφύπνισης και όξυνσης της γνώσης.

39. *Τό παιδί πού είχες φίλο
τώρα τό κατηγορείς
πες μας τί σου έχει κάνει
και δέ θέλεις να τό δεις — καλέ μου τό παιδί.*

*Άδικα μην τό παιδεύεις
βρε γυναίκα πονηρή
και τό ρίχνεις όπον λάχει
τό μελά του για να βρει — γυναίκα πονηρή.*

*Ό,τι και να σου χει κάνει
έχει μία καρδιά χρυσή
γύρνα πάλι σάν και πρώτα
και αγαπάτο και σύ — καλέ μου τό παιδί.*

Δίσκος His Master's Voice, αρ. Α.Ο. 2774. Ηχογραφήθηκε τό Δεκέμβρη του 1947. Τό τραγούδι της 6' πλευράς *Όταν πίνεις στην ταβέρνα* γνώρισε σαφώς μεγαλύτερη έπιτυχία.

40. Μέσα στο 1942 μία σειρά νομοθετικά διατάγματα κλιμάκωσαν τήν κυβερνητική άντελίθεση στίς εκτός έλέγχου άνταλλακτικές δοσοληψίες. Στα μεγάλα χρηματικά πρόστιμα προστέθηκε ο εκτοπισμός και εν τέλει ή ποιηή του θανάτου. Βλ. Γ. Μαργαρίτη, *Άπό τήν ήττα στην εξέγερση*, σελ. 149.

41. Σάν παράδειγμα αυτής της συμπεριφοράς: Στήν Αθήνα του 1942 οι έπιγραφές των καταστημάτων ούδεμία κατά κανόνα σχέση είχαν με τό τί πραγματικά έμπορεύονταν. Τό φυσιολογικό επακόλουθο ήταν να άναζητά

γεται απ' την περιοχή του Αιγαίου. Η αυστηρή πρόσδεση στις δυτικές κλίμακες (καθαρές ματζόρε – μινόρε), χωρίς τα χαρακτηριστικά ποικίλματα των «δρόμων» (makam) που συνηθίζονται στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου, προδίδει κατά κανόνα ευρωπαϊκή ή και αμερικάνικη προέλευση της μελωδικής γραμμής, ιδιαίτερα όταν αυτή βασίζεται στην πολυφωνία όπως εδώ. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα 'Ο μπουφετζής του Γιώργου Μπάτη για το όποιο ο Σπύρος Παπαϊωάννου⁴³ έδειξε την αμερικανική καταγωγή της μελωδίας του.

Το ελληνικό ακροατήριο είχε τη δυνατότητα να οικειοποιείται αυτές τις φόρμες που έρχονταν από τόσο μακριά με την αρωγή της επτανησιακής μουσικής κουλτούρας, που ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στα αστικά κέντρα⁴⁴ – αρκεί να αναλογιστούμε πόσα χρωστά η λεγόμενη αθηναϊκή καντάδα στο επτανησιακό μέλος. Πολλές φορές μάλιστα στις μελωδίες ρεμπέτικων τραγουδιών, και συνήθως στα μελωδικά ρεφραίν, αναγνωρίζουμε την πολυφωνική-χορωδιακή φόρμα των Ιονίων Νήσων.

'Ο Τσιτσάνης ήταν βαθιά επηρεασμένος από την ιταλική μουσική. 'Ας μην ξεχνάμε ότι στα Τρίκαλα υπήρξε μαθητής βιολιού στο σχολείο και στο ωδείο της πόλης με δάσκαλο κάποιον Ιταλό μαέστρο ονόματι Ραφαήλ Γιόσσα, αποκομίζοντας επάιρους και διακρίσεις για την πρόοδο και τις επιδόσεις του στην κλασική μουσική. 'Εξάλλου δεν θά 'ταν υπερβολικό να υποστηριχτεί ότι η απρόσμενη επιτυχία των μελωδιών που συνέθετε οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στον εμπλουτισμό του προπολεμικού ρεμπέτικου με τέτοια στοιχεία δυτικής προέλευσης. Η δυτική επιρροή φαίνεται καθαρά και στα άλλα δυό, κανταδόρικου ύφους, τραγούδια που ήχογράφησε το '46, το *Βράσε τή ρούμπα τά σουίγ* και το *'Αν θά σ' αφήσει τί θά κάνεις*.

Με βάση τα παραπάνω, δεν αποκλείεται το *Βάρκα γαλό*, που σημειωτέον και στις δυό εκτελέσεις του '46 τραγουδιέται πρώτο-σεκόντο, να χρησιμοποιεί κάποια επτανησιακή μελωδία όπως ισχυρίζεται ο Ντ. Χριστιανόπουλος,⁴⁵ ή κάποια προσκοπική. Πιθανό είναι, επίσης η αρχική μελωδία, όποιας καταγωγής και να 'ναι, να έχει υποστεί μερική τροποποίηση από τον Τσιτσάνη.

Το τραγούδι αυτό όμως συνδέεται απρόσμενα με την περίοδο της αγγλοκρατίας και συγκεκριμένα με τα Δεκεμβριανά του '44. Στο χρονικό διάστημα των 33 ημερών που κράτησε η υπεράσπιση της 'Αθήνας από τον ΕΛΑΣ απέναντι στους 'Εγγλέζους χιλιάδες αιχμάλωτοι 'Ελασίτες, αλλά και άμαχοι, συγκεντρώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην 'Αττική και στη συνέχεια στάλθηκαν όμηροι στην 'Ελ Ντάμπα της Αιγύπτου, προκειμένου να αποδυναμωθεί η παρουσία της 'Αριστεράς στην πρωτεύουσα, ωστόσο αποκατασταθεί η πολιτική τάξη που θά προωθούσε τα συμφέροντα του αγγλικού παράγοντα. Η μαζική αυτή όμηρία κράτησε

ως την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, το Φλεβάρη του '45.

'Ο γνωστός ήθοποιός Μίμης Φωτόπουλος υπήρξε ένας από τους χιλιάδες όμηρους της 'Ελ Ντάμπα και ίσως ο μοναδικός που έγραψε το χρονικό της αιχμαλωσίας του. Στο βιβλίο του με τίτλο *'Ελ Ντάμπα* διηγείται πώς οι αιχμάλωτοι έσπαζαν τα νεύρα των 'Εγγλέζων δεσμοτών τους, τραγουδώντας ασταμάτητα μέσα από τις περιφραγμένες ομάδες των σκηνών στην αφρικανική έρημο. 'Ανάμεσα στα γνωστά ή αυτοσχέδια επαναστατικά τραγούδια που ακούγονταν από τα

κανείς ντομάτες (στη μαύρη αγορά) στο Φαρμακείο, μίν μπαινοντας κόν στον κόπο να έπισκεφτεί τό, μονίμως άδαιο, μανάβικο.

42. 'Ο Τσιτσάνης είχε πλήρη συνείδηση του γεγονότος. Γνώριζε δηλαδή ότι το σχήμα που χρησιμοποιούσε ήταν ή αλληγορία: «...Πολλά τραγούδια έγραψα στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου, στα όποια έβαζα *αλληγορικά λόγια* από τό φόβο της λογοκρισίας...», βλ. Κ. Χατζηδουλής, *Βασίλης Τσιτσάνης, ή ζωή μου, τό έργο μου*, σελ. 142. Και άλλου: «'Ηταν δύσκολο εκείνες τις μέρες να γράφεις αυτό που θέλεις. 'Ηταν ή λογοκρισία, που δέν έδινε εύκολα άδεια για να γραμμοφωνήσεις τραγούδια που κατά τη γνώμη τους είχαν ύποπτους στίχους και έβλεπαν κάποια πολιτική σκοπιμότητα. Δέν μπορώ να ξέρω με τί σκεπτικό αποφάσιζαν, πάντως τραγούδι που θά είχε έστω και μιά λέξη γύρω από τά όσα συνέβαιναν εκείνη την εποχή ήταν από χέρι κομμένο. Τότε, τό '49, έγραψα τους στίχους του *Μήν απελπίζεσαι* με *αλληγορικά λόγια* ακριβώς για να φύγω από τη λογοκρισία». Βλ. *Μύθος ρεμπέτικος: Βασίλης Τσιτσάνης, έκδ. Τεγόπουλος-Μανιατάς*, 'Αθήνα 1997, σελ. 35. (Τό *Μήν απελπίζεσαι* δέν είναι του '49 αλλά του '48. Τό λάθος αυτό δέν θά πρέπει να μάς κάνει εντύπωση. Ούτε ο ίδιος ο Τσιτσάνης, ως τό θάνατό του, ούτε φυσικά κανείς άλλος, δέν είχε πλήρη εικόνα του έργου του. Μιά τέτοια εικόνα αποκτήθηκε με τη δημοσίευση, τό 1994, των «Καταλόγων Μανιάτη». Δέν έχουμε δημοσιευμένους τέτοιους δισκογραφικούς καταλόγους για κανέναν άλλον ρεμπέτη.)

43. Βλ. τό άρθρο του με τίτλο *'Ενα σχόλιο για τό «Μπουφετζή» του Μπάτη* στο περιοδικό *Ντέφι*, τευχ. 6, Μάης 1983. Την υπόδειξη μεταφέρει και συσχετίζει με άλλες πληροφορίες ο 'Ηλίας Βολιώτης-Καιτετανάκης στο *'Αδέσποτες μελωδίες*, σελ. 293-294.

44. Μάρτυρας αυτής της διάδοσης –εκτός των άλλων– και ή ένθερμη υποδοχή της φιγούρας του σιόρ Διονύσιου στο πάνθεον των φυσιογνωμιών που σκιαγράφησε (κυριολεκτικά!) τό θέατρο σκιών στις αρχές του εικοστού αιώνα. Για την καινοτομία του Πατρινού καραγκιοζοπαίχτη Μίμαρου και τις αντιδράσεις του κοινού βλ. Θόδωρος Χατζηπανταζής, *'Η εισβολή του καραγκιόξη στην 'Αθήνα του 1890*, έκδ. Στιγμή, 'Αθήνα 1984, σελ. 53-60.

45. Βλ. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *'Ο Βασίλης Τσιτσάνης και τά πρώτα τραγούδια του*, σελ. 89. Είναι όπωσδήποτε αντικείμενο προς διερεύνηση τό κατά πόσο συγκλίνει σ' αυτή την άποψη και ή ύπαρξη της έπωδου *ζούμ-τριαλα-ριλαρό*.

κλουβιά –όπως τά χαρακτηρίζει ο Φωτόπουλος– ήταν καί τό *Βάρκα γιαλό* μέ άλλαγμένους στίχους:

Καί μᾶς πήγαν στήν *Ἐλ Ντάμπα*
–*βάρκα γιαλό*,
καί μᾶς πήγαν στήν *Ἐλ Ντάμπα*
ὄλο τό ταξίδι *τσάμπα*
–*βάρκα γιαλό*.

Καί μᾶς πήγαν στήν *Ἐλ Ντάμπα*
καί μᾶς βάλανε μιά *στάμπα*
– *βάρκα γιαλό*.

«Ἡ “στάμπα” ἦτανε κάτι πουκάμισο πού μᾶς εἶχανε δώσει καί πού στήν πλάτη εἶχανε ἓνα τρίγωνο ἀπό ἄλλο ὕφασμα. Ἦτανε τό σῆμα τῆς δικῆς μας ὀμηρίας. Ἔτσι ξεχωρίζαμε ἀπό τούς Γερμανούς, Ἰταλούς καί μαύρους...»⁴⁶

Ὁ Τσιτσάνης ἰσχυρίστηκε πὼς ἔγραψε τό *Βάρκα γιαλό* τό 1941.⁴⁷ Ἄν τόν ἐμπιστευτοῦμε ὀδηγοῦμαστε στό συμπέρασμα ὅτι εἶχε καταφέρει νά διαδώσει τά τραγουδία πού ἔγραψε στήν Κατοχή σέ τεράστια ἔκταση μόνο καί μόνο μέ τήν προφορική τους μετάδοση.⁴⁸ Τό γεγονός δέν εἶναι ἀπίθανο, ἴσα ἴσα γιά ἀρχετές κατοχικές του συνθέσεις ἔχουμε μαρτυρίες⁴⁹ γιά τήν εὐρεία, ἀπό στόμα σέ στόμα, διάδοση πρὶν τῆ φωνογράφησή τους. Δέν μποροῦμε ὅμως νά ἀφεθοῦμε μέ ἐμπιστοσύνη στήν ἀκρίβεια τῶν λεγομένων του διότι, ἀφενός ἡ συνέντευξη πού ἀποτελεῖ τό κεντρικό κείμενο τοῦ βιβλίου τοῦ Χατζηδουλή δόθηκε τρεῖς-τέσσερις δεκαετίες ἀργότερα καί ἀφετέρου πρέπει νά θεωροῦμε δεδομένο ὅτι ὁ Τσιτσάνης δέν ἦταν ἀπόλυτα εἰλικρινής καί συχνά αὐθαιρετοῦσε ὡς πρὸς τό παρελθόν κατὰ τό συμφέρον του.⁵⁰

Ἡ μάχη τῆς Ἀθήνας ἦταν ἄνιση. Οἱ Βρετανοί διέθεταν τεθωρακισμένα, ἀεροπορία, ἀλεξιπτωτιστές, πυροβόλα καί βαριά ὀπλισμένες μονάδες, ἀνάμεσα τους καί τήν, ἀποκαθαρμένη ἀπό κάθε δημοκρατικό στοιχεῖο, ἑλληνική ὀρεινή ταξιαρχία. Ὁ ΕΛΑΣ, πού δέν ἐστρεψε ὀλομέτωπα τούς ἐμπειροπόλεμους σχηματισμούς του στή διεκδίκηση τῆς πρωτεύουσας, ἀφοῦ ἡ ἡγεσία του δέν μποροῦσε νά φανταστεῖ τήν ἀνάληψη μᾶς τόσο αἱματηρῆς καί λυσσασμένης ἐπέμβασης τοῦ Τσώρτσιλ γιά χάρη τοῦ βασιλιᾶ καί τῆς ἀκροδεξιᾶς, πού σέ πολλές περιπτώσεις ἀποδεδειγμένα συνεργάστηκε μέ τούς ναζί, ἔλαβε τῆ νύχτα τῆς 4ης μέ 5ης Γενάρη τοῦ 1945 τήν διαταγή τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς νά ἐκκενώσει τήν Ἀθήνα. Οἱ Ἀγγλοι ἦταν ἀποφασισμένοι νά τσακίσουν ἐξ ὀλοκλήρου τό δημοκρατικό κίνημα πού ξεπήδησε στά ἀπελευθερωμένα ἀπ' τούς ἀντάρτες βουνά, ἔχοντας σιγουρέψει τήν ἀδιαφορία τοῦ Στάλιν γιά τό «ἑλληνικό ζήτημα» καί τῆ δέσμευση του νά ἀπέχει ἀπό τά γεγονότα, μέσα ἀπό, ἄγνωστες στήν ἡγεσία τοῦ ΕΑΜ - ΕΛΑΣ, διπλωματικές διαπραγματεύσεις.⁵¹ Ἡ ἐξοδος τῶν ἠττημένων μαχητῶν καί γυναικόπαιδων ἀπ' τό λεκανοπέδιο, κάτω ἀπ' τά πυρά τῆς βρετανικῆς ἀεροπορίας –πού κατὰ τήν ὑπο-

χώρηση τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ λίγες βδομάδες πρὶν δέν εἶχε ρίξει οὔτε μιά σφαῖρα– εἶναι ἡ τραγικότερη σκηνή αὐτοῦ τοῦ δράματος.

Στά βήματα τῆς ὑποχώρησης ἐκείνου τοῦ κόσμου ἀπό τήν πόλη πού ὁ ἴδιος ἀπελευθέρωσε μέ τόσες θυσίες, ἦρθε καί προσάρμοσε τίς ἀνάσες του ἓνα τραγουδάκι αὐτοσχέδιο, πάνω στή μελωδία ἀπό κάποιο ἀμερικανικό «κάντρυ» πού εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ προπολεμικά σάν προσκοπικός σκοπός:

Μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι,
νανοῦμ, νανοῦμ, νανοῦμ
μᾶς ἦλθαν οἱ Ἑγγλέζοι,

46. Βλ. Μίμης Φωτόπουλος, *Ἐλ Ντάμπα*, ἐκδ. Alvin Redman, Ἀθήνα 1964, σελ. 78-79. Τό μεταφέρει καί ὁ Νέαρχος Γεωργιάδης στό *Ρεμπέτικο καί πολιτική*, σελ. 157.

47. Βλ. Κώστας Χατζηδουλή, *Βασίλης Τσιτσάνης: ἡ ζωή μου, τό ἔργο μου*, σελ. 131 καί 20. Γιά νά μᾶστε ἀκριβεῖς, τήν συγκεκριμένη χρονιά γιά τῆ σύνθεση τοῦ τραγουδιοῦ ἀναφέρει μόνο ὁ Χατζηδουλή, ἐνῶ ὁ Τσιτσάνης ἀπλά τό κατατάσσει στίς κατοχικές συνθέσεις. Μποροῦμε ὅμως νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πληροφορία ἀντλήθηκε ἀπό τόν ἴδιο τό συνθέτη.

48. Ἡ προβολή τοῦ ἔργου του στά χρόνια αὐτά μέ ὁποιοδήποτε τρόπο καί μέσον, εἶναι γιά τόν Τσιτσάνη τό πρῶτο του μέλημα. Δέν εἶναι θεδαίως (ὅπως θά δοῦμε καί παρακάτω) ἀπόλυτα ἀληθῆς ἡ παρατήρηση πὼς ἀποκλειστικό μέσον διάδοσης τῶν τραγουδιῶν ἦταν ἡ προφορική τους μετάδοση.

49. Γιά πολλά ἀπ' αὐτά καταθέτει τήν προσωπική του μαρτυρία ὁ Ἡλίας Πετρόπουλος στά *Ρεμπέτικα τραγουδία*.

50. Στά χρόνια τοῦ '70 καί τοῦ '80, πού δίνονται οἱ περισσότερες συνεντεύξεις του, ὁ Τσιτσάνης συνήθιζε νά ἀραδιάζει ἱστορίες γιά τόν πόλεμο καί τήν Κατοχή, πού συχνά ἀποδεικνύονται πλαστές. Τέτοια εἶναι καί αὐτή πού ἀφορᾶ τῆ συγγραφή τοῦ *Συννεφιασμένη Κυριακή*: «...Ἡ μουσική βγήκε μέσα ἀπό τῆ “συννεφιά” τῆς Κατοχῆς, ἀπό τήν ἀπελπισία ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, πού μᾶς ἀκολουθοῦσε σάν ἐφιάλης καί μετά τήν Ἀπελευθέρωση γιά κάμποσα χρόνια. Τό ζοφερό κλίμα τῆς Κατοχῆς πού μοῦ εἶχε ἐμπνεύσει τούς στίχους τοῦ τραγουδιοῦ, μοῦ ἐνέπνευσε καί τῆ μουσική του...» (συνέντευξη στόν Γ. Πηλιχό, στά «Νέα», 2.6.1973). Ὁ Ἀλέκος Γκούβερης, πού διεκδίκησε δικαστικά καί κέρδισε τήν ἀναγνώριση τῆς πατρότητας τῶν στίχων τοῦ τραγουδιοῦ, ἀναφέρει ὅτι τό ἔγραψε μιά Κυριακή τοῦ 1947 πού ἡ Α.Ε. Λαρίσης ἔχασε σέ ποδοσφαιρικό ἀγῶνα. Βλ. Τάσος Σχορέλης, *Ρεμπέτικη ἀνθολογία*, τόμος Δ', Ἀθήνα 1981, σελ. 20-21.

51. Μιά ἰδέα γιά τίς ἐπαφές αὐτές μπορεῖ νά πάρει κανεῖς ἀπό τό κείμενο τῆς Elisabeth Barker, *Ἡ Ἑλλάδα στό πλαίσιο τῶν ἀγγλοσοβιετικῶν σχέσεων 1941-1947*, πού περιλαμβάνεται στά πρακτικά τῆς ἀνοιχτῆς συζήτησης μέ τίτλο *Ἑλλάδα: Κατοχή-Ἀντίσταση-Ἐμφύλιος πόλεμος*, πού ἔγινε στήν Ἀγγλία τό Μάιο τοῦ 1978. Τά πρακτικά αὐτά δημοσιεύτηκαν τό 1982 ἀπό τίς ἐκδ. *Νέα Σύνορα / Λιβάνης*, μέ τίτλο *Ἀπό τήν Ἀντίσταση στόν Ἐμφύλιο πόλεμο*.

τζουμ – τριαλαρό,
μά ό λαός τούς χέζει,
Κάπα Κάπα Έψιλον
γειά σου Κουκουέ.

«Αυτό τό τραγουδάκι σέ ρυθμό θήματος πεζοπόρου, πότε κανονικού, πότε θήματος γρήγορου κι επιταχυνόμενου, συνήθως άργόσυρτου και κουρασμένου, συνόδευε τήν πορεία τών Έλασιτών και τών άμάχων πού έφευγαν από τήν 'Αθήνα μετά τά Δεκεμβριανά. Τό τραγουδοῦσαν καθώς περνοῦσαν από τά Δερβενοχώρια γιά τή Θήβα, τά Καμένα Βοῦρα γιά τό Γαλαξίδι, γιά τό Βόλο και ώς τά Τρίκαλα όπου συγκεντρώθηκαν, καρδοτοσακισμένοι, οί πολλοί. Τό τραγουδοῦσαν κι άργότερα σέ συνάξεις χαρμολύπης, ώς τά χρόνια τής δικτατορίας και μετά από αυτήν, όταν πιά στό στόμα τών νεότερων τραγουδιστών δέν ήταν παρά ένα άθυρόστομο σκώμμα πού ψιλοκορόιδευε τήν ήρωική μεγαλοστομία τών άντάρτικων έμβατηρίων».⁵²

Τό τραγουδάκι αυτό δέν μοιράζεται τήν ίδια μελωδία μέ τό *Βάρκα γιαλό*, φαίνεται όμως νά συγγενεύει μ' αυτό, σέ βαθμό πού μάς επιτρέπει νά υποπτευόμαστε κάποια κοινή καταγωγή.

Όμως πρίν τά Δεκεμβριανά, και, πολύ περισσότερο, μετά άπ' αυτά, ή 'Αθήνα είναι σέ σημαντικό βαθμό μιά μεγαλούπολη πού ξεφυσα νά συλλάβει τό ρυθμό του μοντέρνου.

Τό μοτίβο του πλήθους.

Η *Μάγισσα τής Βαγδάτης* είναι τό πρώτο τραγούδι του Τοιτοάνη πού εμπνέεται από τήν *έμπειρία τής μεγαλούπολης*. Γιά πρώτη, ίσως, φορά σέ ρεμπέτικο τραγούδι καταγράφεται ή άπρόσωπη ματιά του πλήθους:

*Ξημερώνω στης 'Αθήνας τά δρομάκια σάν τρελός
και μέ βλέπουν πάντα οί περαστικοί...*

Δέν έχουμε νά κάνουμε μέ τό παλιότερο μοτίβο του μεθυσμένου πού τό πλήθος ή ή πιτσιρικαρία τόν περιγελά, όπως στό *Τά παιδιά τής γειτονιάς σου*. Έκει τό συμβάν λαμβάνει χώρα μέσα σέ κάποια κοινότητα πού συμμετέχει, έστω και χλευάζοντας στήν άτυχη στιγμή του ήρωα τόν όποιο και άνά-γνωρίζει. Έδώ είμαστε άντιμέτωποι μέ τήν πρώτη καταγραφή ενός μητροπολιτικού σοκ. Οί άνθρωποι πιά κοιτούν χωρίς νά βλέπουν, είναι «περαστικοί».⁵³ Τρέχουν βιαστικοί γιά τό μεροκάματο, στριμώχνονται στά λεωφορεία και τά τράμ, σάν πολύδουο ποτάμι ξεχύνονται στους δρόμους, στους όποιους ό άλήτης, ό ζητιάνος, ό δυστυχής άποτελεί ένα άπλό ντεκόρ. Είναι ένας νέος τρόπος όρασης —ώς πρός τόν όποιο τό βλέμμα του μπωντλερικού πλάνητα (flâneur) άποτελεί άντίδοτο— χάρις τόν όποιο άποφεύγεται ή επώδυνη καταγραφή τών άλλεπάλληλων βίαιων σκηνών τής μεγαλούπολης. Είναι μιά σύγχρονη συνθήκη επιβίωσης.

...ό άλήτης, λένε, νά 'τος ό φτωχός.

Στήν πραγματικότητα δέν τό λένε. Κανείς δέν άσχολεύεται μαζί του.⁵⁴ Αύτός όμως ντρέπεται γιά τήν πληγωμένη άξιοπρέπειά του και άκούει τίς βουβές κέψεις του πλήθους. Η φιγούρα αυτού του άλήτη βρίσκεται στόν αντίποδα του μοέμ. Σωστότερα, άποτελεί συμπλήρωμά του. Έχει φτιάξει κι αυτός τό δικό του μαγικό κύκλο. Επιτρέπει στά άδιάφορα μάτια πού τόν διαπερνούν νά τόν πληγώνουν γλυκά, όσο ακριβώς τό έχει ανάγκη, ώστε νά κρατηθεί άπ' τήν τρέλα του και νά τονώσει τόν έγωισμό του.⁵⁵ Κι αυτή ή τρέλα δέν μπορεί παρά νά αναφέρεται κυριολεκτικά, τή στιγμή δημιουργίας του τραγουδιού, στήν πείνα κι όχι στήν αγάπη.

...του άλήτη θά ματώσει ή καρδιά.

Μπορεί λοιπόν και νά πρόκειται γιά τό ίδιο πρόσωπο. Ό μοέμ εύκολα μετατρέπεται σέ μισότρελο άλήτη, άφού και οί δυό άρνούνται πεισματικά πώς έξω από τόν προσεκτικά διαφυλαγμένο θησαυρό τής έσωτερικότητας τους ύπάρχει κάποιο σταθερό σημείο μέσα στό χαλασμό. Άλλωστε στίς συνθήκες τής έσχατης

52. Από τό δοκίμιο στό περ. *Πολίτης* του Άγγελου Έλεφάντη γιά τό Δεκέμβρη του '44 μέ τίτλο «Μας πήραν τήν 'Αθήνα... Από τήν ιδεολογία του κονσερβοκουτιού στήν ιδεολογία του προδομένου έλλητισμού». Συμπεριλαμβάνεται στά πρακτικά τής ήμερίδας πού διοργάνωσε τό περιοδικό *Δοκίμες* στό Πάντειο Πανεπιστήμιο τόν Οκτώβριο του 1996 και κυκλοφόρησαν σέ έπιμέλεια του Νίκου Κοταρίδη σάν συλλογικός τόμος μέ τόν τίτλο «Τό Έμφύλιο Δράμα».

53. Τό πλήθος, ή πολυάνθρωπη μάζα τής «υπερβολικά πυκνοκατοικημένης» πόλης άποτελεί κατά τόν Β. Μπένγιαμιν τό κεντρικότερο ίσως μοτίβο στήν ποίηση του Μπωντλαίρ. Βλ. *Όρισμένα μοτίβα στόν Μπωντλαίρ* στό *Walter Benjamin, Σαρλ Μπωντλαίρ: Ένας λυρικός στήν άκμή του καπιταλισμού*, έκδ. Άλεξάνδρεια, 'Αθήνα 1994. Μπορεί κανείς νά παραβάλλει τούς στίχους μέ τούς όποιους άρχινά τό ποίημα *Οί έφτά γέροι* από τά *Άνθη του κακού*.

*Πολιτεία μυρμηγκιασμένη, πολιτεία γεμάτη όνειρα,
όπου τό φάντασμα μέρα-μησημέρι σταματά τό διαδάτη.*
(μετ. Κλειτός Κύρου)

54. Ένα άκόμα μάθημα μαζικής συμπεριφορής πού πήραν στήν Κατοχή οί 'Αθηναίοι ήταν ή άδιαφορία γι' αυτόν πού δίπλα τούς σωριαζόταν άπ' τήν πείνα.

55. «Τό πλήθος δέν είναι μόνο τό πιο πρόσφατο άσυλο του προγραμμαμένου, είναι και τό πιο πρόσφατο ναρκωτικό του έγκαταλειμμένου. Ό πλάνης είναι έρμαιο του πλήθους. Έτσι μοιράζεται τήν κατάσταση του έμπορεύματος. Τούτη ή ιδιορρυθμία δέν του είναι συνειδητή. Όμως αυτό δέν σημαίνει ότι έχει λιγότερη επίδραση πάνω του. Τόν διαπερνά βυθίζοντας τόν στήν ευδαιμονία, σάν ένα ναρκωτικό πού μπορεί νά τόν άποζημιώσει γιά πολλές ταπεινώσεις. Η μέθη στήν όποια παραδίδεται ό περιπλανώμενος είναι εκείνη του έμπορεύματος γύρω από τό όποιο μάλιστα τό ρεύμα τών πελατών». Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Τό Παρίσι στόν Μπωντλαίρ - Ό Πλάνης*, ό.π. σελ. 65.

ἀπελπισίας ή μονομανία τής εὐτυχίας ἀπέχει ἐλάχιστα ἀπ' αὐτήν τής δυστυχίας.

Τό ἄλλο πρόσωπο τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι ή μάγισσα. Ἀποτελεῖ κι αὐτή ἕνα μοτίβο στό ἔργο τοῦ Τσιτσάνη.⁵⁶ Βρισκόμαστε γιά ἄλλη μιὰ φορά στόν παραμυθένιο κόσμο πού γέννησε ή νεανική φαντασία του, τώρα ὅμως ὁ ἐξωτισμός τής ἀνατολῆς βρίσκεται σέ ἕνα ἀπρόσμενο κοντράστ μέ τό ἀναδυόμενο νεωτερικό τοπίο τής Ἀθήνας τοῦ '46. Πῶς νά ἀποφύγουμε τόν πειρασμό νά συσχετίσουμε αὐτή τήν τσιγγάνα ἀπ' τή Βαγδάτη μέ τήν κ. Sacco, τό μέντιουμ στό *Nadja* τοῦ Μπρετόν⁵⁷ ή τή μαντάμ Σόσοστρις στό *The Waste Land* τοῦ Ἐλιοτ;⁵⁸ Μές στίς στοιχειωμένες ἀπό τό μοντέρνο τρόπο ζωῆς πολιτείες καί τά προάστια τους, ή μάγισσα βρίσκει τόν χῶρο πού τής ταιριάζει νά ἐγκατασταθεῖ. Γιά νά τήν συναντήσεις δέ χρειάζεται νά περιπλανηθεῖς σέ ἀφιλόξενα δάση καί στίς ὑγρές σπηλιές τῶν βουνῶν, παρά νά κινηθεῖς στήν ξενιτιά τῶν λεωφόρων πού λούζονται στά φῶτα τῶν διαφημίσεων, νά ξεστράτισεις στά λασπωμένα σκοτεινά σοκάκια, νά ἀνεβείς ἐσωτερικές σκάλες κτιρίων, νά διασχίσεις ἐμπορικές στοές. Αὐτή ή «δεύτερη φύση»,⁵⁹ ὅπως εὐστοχα τή χαρακτηρίσε ὁ Λούκατς, ἀποτελεῖ τό σκηνικό στό ὁποῖο ἐξελισσεται τό ἐρωτικό δράμα.

Ἡ *Μάγισσα τής Βαγδάτης*, μέ τόν καταπληκτικό καί ἀνεπανάληπτο⁶⁰ τρόπο πού τραγουδήθηκε ἀπό τόν Πρόδρομο Τσαουσάκη τό 1946, διαθέτει ἕνα μελωδικό καί ἐρμηνευτικό κρεσέντο. Ὁ Τσαουσάκης περνᾶ στίς μπάσες νότες τραγουδώντας μόνος του καί τελειώνει τήν φράση μέ τήν ψηλότερη νότα, ή ὁποία τονίζεται ὡς κορύφωση καί ἀπό τό σεκόντο τοῦ Τσιτσάνη. Τό σεκόντο ἐτοῦτο προστίθεται ἄξαφνα στά μισά τής ἐπίμαχης πρότασης καί εἶναι μιὰ νότα ὅλη κι ὅλη, σέ διάστημα μεγάλης τρίτης πάνω ἀπό τήν πρώτη φωνή. Στήν κορύφωση ἀντιστοιχοῦν δύο φράσεις – μιὰ σέ κάθε στροφή – πού σ' αὐτές βρίσκονται τοποθετημένα, σάν σηματοδότες στό πέλαγος τής τσιτσανικής μελωδίας, τά σημαντικότερα μηνύματα. Ἡ πρώτη φράση περιγράφει τό ξημέρωμα στούς δρόμους τής Ἀθήνας καί τήν τραυματική ἐπαφή μέ τό πολυάσχολο πλήθος. Σ' αὐτήν ἐπιχειρεῖται μιὰ ποιητική τής μεγαλούπολης. Ἡ δεύτερη κορύφωση ἔρχεται μέ τούς στίχους:

... γῶ δέν φταίω κι ἄν γεννήθηκα φτωχός μες τόν ντουσιά

κι ἄν θά τήν παντρέψουν μ' ἕνα πλούσιο...

Ἐχουμε ἐδῶ, ἐν σπέρματι, τήν ἔμμεση καί ἀφηρημένη ἀναφορά στήν κοινωνική πραγματικότητα τής ἐποχῆς πού, τά ἐπόμενα χρόνια, σχηματοποιήθηκε στήν ἀλληγορική γραφή πού ἀναφέραμε. Ἡ ἀναφορά στήν κοινωνική ἀδικία, παρότι εἶναι σαφής, δέν μονοπωλεῖ γιά πολύ τό σημεῖο ἐστίασης τοῦ νοήματος. Γρήγορα ξαναπερνᾶ σέ πρῶτο ἐπίπεδο ή ἐρωτική ἀπογοήτευση. Ἄλλα ή, ἔστω καί περιορισμένη στήν ἐρωτική διεκδίκηση, ταξική ματιά δίνει ἕνα νέο στίγμα καί φωτίζει μέ διαφορετικό τρόπο τούς στίχους πού προηγήθηκαν.

Ἡ ἐρωτική περιπέτεια φαντάζει πλέον προσχηματική καί τά μάγια τής φαντασμαγορίας πού ἀσκει τό ἀστικό περιβάλλον λύνονται ὅταν κοιτᾶ κανεῖς τούς δρόμους τῶν μεγαλούπολεων κάτω ἀπ' αὐτό τό φωτισμό.

Ἀκολουθώντας τό νῆμα πού μόλις ἐντοπίσαμε, ξαναθυμόμαστε ὅτι ή *Μάγισσα τής Βαγδάτης* εἶναι σύνθεση τῶν τελευταίων χρόνων τής Κατοχῆς κι αὐτό πού περιγράφει δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν ἐμπειρία τοῦ λιμοῦ κατά τόν χειμῶνα τοῦ 1941-42 στήν πρωτεύουσα.⁶¹ Ὁ Τσιτσάνης διασκεύασε τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἐμπειρίας ὥστε τό ἔργο του νά λειτουργεῖ καί ὑπό τίς συνθήκες τῆς ἀνοικοδόμησης πού ὅλοι ἤξεραν ὅτι θ' ἀκολουθοῦσε. Ἡ κοινή βάση πού κάνει τή διασκευή ἐφικτή εἶναι ή ἀπαράλλαχτη δυνατότητα τῆς ἀπόκρυψης τῶν συναισθημάτων στήν ἀπρόσωπη μάζα.

(συνεχίζεται)

56. Στά τραγούδια του οἱ μάγισσες ἐμφανίζονται συχνά (*Ἡ Μάγισσα τής Ἀραπιάς* κ.α.), ἕνα ὅμως ἀκόμα μοτίβο πού θά μπορούσαμε νά ἐντοπίσουμε καί πού ἐδῶ πρωτοεμφανίζεται γιά νά ἐξελιχθεῖ ἀργότερα, εἶναι αὐτό τῆς τσιγγάνου.

57. Βλ. Ἀνδρέας Μπρετόν, *Νάντια*, ἐκδ. Ὑψιλον / διβλία, Ἀθήνα 1981, σελ. 73-75.

58. «Ἡ μαντάμ Σόσοστρις, διάσημη χαρτορίχτρα...», βλ. T. S. Eliot, *Ἡ ρημαγμένη γῆ*, σέ μετάφραση Κλείτου Κύρου, ἐκδ. Ὑψιλον / διβλία, Ἀθήνα 1990, σελ. 25.

59. Μέ τόν ὄρο «δεύτερη φύση» ὁ Γκέοργκ Λούκατς ἄσκησε κριτική στήν ἀποδοχή τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος ἀπό τήν ἀστική ἰδεολογία σάν ὄντολογικά δεδομένου. Ἡ ἰδεολογία αὐτή προσδιορίζεται χρονικά σάν ἐπακόλουθο τῆς ἀποτυχίας τῆς παρισινῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848, ή ὁποία σηματοδότησε κατά τόν Μαξ τήν ἀνάληψη ἀπό τήν εὐρωπαϊκή ἀστική τάξη τῶν ἀντεπαναστατικῶν καθηκόντων τῆς σέ θάρους τοῦ προλεταριάτου. Ἡ ἀποϊστοροποιημένη ἀντίληψη τοῦ κόσμου, πού ἐπιτρέπει στούς ἀστούς νά ξεχνοῦν τό ἐπαναστατικό παρελθόν τῆς τάξης τους, ὀδηγεῖ, ταυτόχρονα καί ὡς φιλοσοφική συνέπεια, σέ μιὰ σύγχυση μεταξύ τοῦ «φυσικοῦ» καί τοῦ τεχνολογικά ἀλλοιωμένου περιβάλλοντος. Τό ἀστικό περιβάλλον εἶναι ἔτσι, ὄχι ἀπλά ὑποκατάστατο τοῦ φυσικοῦ, ἀλλά ἰσοδύναμο του ὄντολογικά.

60. Τό τραγούδι ἔχει γνωρίσει μιὰ καί μόνη ἐπανεκτέλεση –πράγμα σπάνιο γιά τραγούδι τοῦ Τσιτσάνη αὐτῆς τῆς περιόδου– ἀπό τόν Μ. Μητριά στή δεκαετία τοῦ ἐβδομήντα. Ὅποιαδήποτε σύγκριση μέ τήν ἐκτέλεση τοῦ '46, εἶναι ἀδύνατη. Οἱ κόσμοι ἀπ' τούς ὁποίους προέρχονται οἱ δύο ἐκτελέσεις εἶναι ἐντελῶς διαφορετικοί.

61. Τόν χειμῶνα αὐτό ὁ Τσιτσάνης δέν βρισκόταν στήν Ἀθήνα, ἀλλά στή Θεσσαλονίκη. Ἀπό κεῖ ἔφυγε γιά τή Χαλκιδική, συγκεκριμένα γιά τό χωριό Ἅγιος Μάμας, ἀναζητώντας καλύτερες συνθήκες διατροφῆς καί διαβίωσης. Βλ. Ἡλίας Πετρόπουλος, *Τά ρεμπέτικα τραγούδια*, σελ. 141.

ΕΝΑΣ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ 100 ΕΤΩΝ

του Νίκου Κουρεμένου

Η γέννηση και η ανάπτυξη της έβδομης τέχνης συμπιπτοντας χρονικά σχεδόν με τον 20ό αιώνα έχει ταυτίσει την ιστορία και την εξέλιξη της με τις αντίστοιχες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις ίσως περισσότερο απ' τις υπόλοιπες τέχνες ένεκα μιας προγραμματικής ή εκ φύσεως εγγύτητας με τον απλό μέσο πολίτη. Ο κινηματογράφος είναι η τέχνη του απλού κόσμου, είναι η διασκέδαση και η ψυχαγωγία του λαού σε μια στενή σχέση που δέχτηκε πολλές κριτικές και καταγγελίες όσον αφορά την ειλικρίνεια και τις φιλολαϊκές προθέσεις μιας τέχνης που πίσω της βρίσκονταν αναγκαστικά φιλόδοξοι κεφαλαιοῦχοι που μάλλον λίγο είχαν να κάνουν με τη φύση και τις προθέσεις του κοινού που συνωστίζεται στις αίθουσες.

Η ύποψια για τις προθέσεις του φιλμικού περιεχομένου ή αλλιῶς αυτή η έγγενης αντίφαση των πλούσιων παραγωγῶν και των φτωχῶν αποδεκτῶν αποτέλεσε ὅλα αυτά τὰ ἑκατὸ χρόνια τὴν οὐσία πολλῶν συζητήσεων διατηρώντας ἕνα ἄτυπο καὶ πολλές φορές καὶ ιδεολογικὸ δίπολο, αὐτὸ τοῦ ἐμπορικοῦ καὶ ποιητικοῦ κινηματογράφου. Για ὅσο καιρὸ ὑπῆρχε ἡ ἀντίστοιχη πολιτικὴ λιτότητα Δεξιᾶς καὶ Ἀριστερᾶς ὁ κινηματογράφος συνέχιζε ν' ἀναπτύσσει τὰ δύο σκέλη του δίνοντάς μας ἐξαιρετικὰ δείγματα καὶ ἀπ' τὶς δύο μεριές. Σήμερα ὑπὸ τὶς νέες συνθήκες τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς ἀναδυόμενης μεσαίας τάξης ἡ ἔβδομη τέχνη φαίνεται νὰ ἐπιχειρεῖ ἄλλον ἕνα ἐλιγμὸ ἐπιβεβαιώνοντας τὴν ἄρρηκτη σχέση της με τὸν κόσμο.

Ὁ κινηματογράφος ἐπανακτᾷ τὸ μαζικὸ του χαρακτήρα μέσα στὴ νέα αἴθουσα

Στὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ αἰῶνα ἡ ἐμφάνιση τῆς τηλεόρασης ἀρχικά καὶ τοῦ βίντεο ἀργότερα κομμάτισε τὸ μέχρι πρὶν ἑνιαῖο κοινὸ. Ὁ κινηματογράφος χωρὶς νὰ παῦει ν' ἀφορᾷ πλατιές λαϊκές μάζες ἀρχίζει νὰ ὀλοκληρώνει τὶς ὀπτικές θεματολογίες

(γουέστερν, ἐπιστημονικὴ φαντασία, τρόμος, μιούζικαλ, κ.α.) μετατρέποντας τὸ κοινὸ σ' ἕνα σύνολο φανατικῶν ὁμάδων ποὺ ἐντείνουν τὴ διαφοροποίηση καὶ σέ σχέση με τὴν κοινωνικοοικονομικὴ τους κατάσταση καθῶς, στὴν Εὐρώπη τουλάχιστον, μετὰ τὸ '50 οἱ ἐθνικὲς οἰκονομίες ἀρχίζουν νὰ συνέρχονται ἀπὸ τὸ σὸκ τοῦ πολέμου προσφέροντας πολλές εὐκαιρίες πλουτισμοῦ καὶ ἀνάπτυξης τῶν φιλόδοξων ἐπαγγελματιῶν. Τὸ φαινόμενο τῶν ἄδειων αἰθουσῶν στὰ τέλη τοῦ '70 καὶ περισσότερο στὴ δεκαετία τοῦ '80, ὅπωςδήποτε, δέν σήμαινε τὸ θάνατο τοῦ κινηματογράφου ὅπως φοβόταν τότε κάποιοι ἀπαισιόδοξοι. Ἀπλῶς τότε δέν ὑπῆρχε κάποια γενικὴ δύναμη συνοχῆς (ἴσως οὔτε καν πολιτικὴ) ποὺ θὰ ἔφερνε καὶ πάλι τὸ λαὸ συγκεντρωμένο σέ κάποιο χῶρο.

Σήμερα καὶ ὑπὸ τὰ νέα δεδομένα ἡ φιλελεύθερη οἰκονομία προσφέρει αὐτὴ τὴ δύναμη συνοχῆς, ἐνῶναι τὸν κόσμο στὸν ἀνεξερεύνητο ἀκόμη, μεσαῖο χῶρο καὶ φυσικά ἔτσι ἐπηρεάζεται καὶ ὁ κινηματογράφος ποὺ ἐπαναθεῖται μαζικά. Τὰ πράγματα ὅμως δέν εἶναι τὰ ἴδια ὅπως παλιά καὶ ὁ κινηματογράφος δέν ἔχει ἐπιστρέψει σ' ἐκεῖνο τὸ παλιὸ «Σινεμά ὁ Παράδεισος». Τὸ σημερινὸ κινηματογραφικὸ πλῆθος δέν διακρίνεται ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ του συνάφεια ὅπως κάποτε καὶ ὡς ἐκ τούτου δέν διακατέχεται ἀπὸ κοινὲς ιδεολογικὲς καὶ πολιτισμικὲς τοποθετήσεις. Δέν εἶναι οἱ ἐργάτες ἢ οἱ χαμηλόμισθοι ὑπάλληλοι ποὺ ἀπολάμβαναν τὸν Σαρλώ ἢ τὰ γουέστερν τοῦ Φόρντ, τὸ πλῆθος ποὺ «κατέφευγε» στὴν αἴθουσα καθῶς ἔξω ἀπ' αὐτὴ εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει τὴ σκληρὴ καθημερινότητα. Ἡ μόνη ἐσωτερικὴ συνάφεια τοῦ σύγχρονου κινηματογραφικοῦ πλῆθους εἶναι ἡ καταναλωτικὴ του ἐμμονὴ καὶ τὸ σινεμά εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἐπιλογή (διασκέδασης) ἢ συγκέντρωση στὴν αἴθουσα εἶναι ἡ σύμπτωση τῆς ἐπιλογῆς καὶ ὄχι ἡ ἐσκεμμένη ἢ καὶ ἀναγκαστικὴ πρόθεση ὁ ἄνθρωπος νὰ βρεθεῖ στὴν αἴθουσα ἀφοῦ παλιότερα δέν ὑπῆρχαν καὶ πολλές φτηνὲς διασκεδάσεις.

Η αίθουσα ως χώρος σύμπτωσης απομένει ψυχρή, στενή και λειτουργική όπως είναι οι περισσότερες αίθουσες των σημερινών πολυκινηματογράφων. Χωρίς να έχουμε διάθεση να γίνουμε νοσταλγικοί κάνουμε αναγκαστικά τη σύγκριση με τις παλιές αίθουσες και θυμόμαστε και πάλι την ταινία του Τορνάτορε με τίτλο «Σινεμά ο Παράδεισος» στο οποίο η ακτίνα προβολής έβγαινε απ' το στόμα ενός λιονταριού που ζωντάνευε στα παιδικά μάτια του μικρού πρωταγωνιστή. Η σημερινή αίθουσα είναι ο τόπος προβολής και τίποτα παραπάνω καθώς είναι δύσκολο να πείσεις αυτό το κοινό να ξεχαστεί με την κινηματογραφική μαγεία. Μετά το φελλινικό «Και τό πλοίο φεύγει» μ' εκείνο τό τελευταίο τράβελινγκ ν' αποκαλύπτει τά όρια του ψεύτικου πλοίου-ντεκόρ, τό κινηματογραφικό κοινό γνωρίζει και τυπικά τόν τεχνουργηματικό χαρακτήρα του φίλμ, είναι ένα τεχνικά καταρτισμένο κοινό πού δύσκολα μπορεί νά μαγευτεί, ν' αποπλανηθεί, νά «ξεφύγει».

Απομένει μιά έντυπωσιακή είσοδος γι' αυτή τήν κρύα αίθουσα. Και τό λέμε αυτό γιατί πρέπει νά γίνει ή σωστή επιλογή διασκέδασης ανάμεσα σέ τόσες άλλες. Αυτό μάλλον δέν επιτυγχάνεται στά υπόγεια των πολυκατοικιών όπου συνήθιζαν νά υπάρχουν οι αίθουσες. Αν θέλουμε ν' αναζητήσουμε κάποια δείγματα και μόνο, από τήν απολεσθείσα κινηματογραφική μαγεία τότε σίγουρα θά τά βρούμε στίς πραγματικά έντυπωσιακές εισόδους των πολυκινηματογράφων με τίς τεράστιες φιγούρες και τ' άμέτρητα πολύχρωμα φώτα καθώς τό φίλμ από μόνο του δέν μπορεί πιά νά παρακινήσει γιά τήν συγκεκριμένη επιλογή. Τό φίλμ δέν είναι ή διορία φυγής αλλά μιά δίωρη χρονική διάρκεια αύστηρά περιορισμένη και σέ πολλές περιπτώσεις χωρίς τό «ρήγμα» του δεκάλεπτου διαλείμματος ενώ ή απαγόρευση εισόδου μετά τήν έναρξη τής προβολής πού γίνεται στό όνομα του σεβασμού στό καλλιτεχνικό δημιουργήμα ούσιαστικά συντηρεί αυτή τήν αύστηρά δομημένη σημειολογία τής διασκέδασης, καθαρή από κάθε συνωνυμία, συμψηφισμό ή συμπαράδηλωση. Επιλέγουμε νά πάμε ή όχι σινεμά αρχικά κι έπειτα ανατρέχουμε στους οδηγούς διασκέδασης γιά τήν επιλογή του φίλμ. Και πώς αλήθεια θά μπορούσε νά ήταν διαφορετικά άφου αυτό τό νέο μαζικό κοινό αδυνατεί νά σταθμίσει τήν ιστορία του σκηνοθέτη ή του πρωταγωνιστή τόσο γιατί σταδιακά ή παλιά φρουρά των δημιουργών παραδίδει τά σκήπτρα στους νεότερους όσο και γιατί ή ίδια ή έννοια του σινεφίλ έχει αντίστοιχα μετατοπιστεί ή διορθωθεί πάνω στά νέα δεδομένα.

Οι ταινίες του 21ου αιώνα

Όλος αυτός ο κόσμος, νεανικός στήν πλειοψηφία του, συνωστιζεται νά δει μιά καινούργια ταινία παρακινούμενος από τήν υπέρμετρη διαφήμιση πού άς σημειωθεί δέν βασίζεται στό κύρος κάποιου επιτυχημένου

σκηνοθέτη ή στή σκηνική βαρύτητα κάποιου βραβευμένου ήθοποιού. Τό κοινό του σινεμά δέν έχει ιστορία (ούτε καν αισθητική παράδοση) δέν έχει ζήσει μέσα στίς αίθουσες άπλώς καταναλώνει μυθοπλασίες κι άναζητά συνεχώς τή νέα γεύση, τή διαφοροποίηση ως διαρκή μετασχηματισμό των ήδη γνωστών άρα κι έμπορικά άποδεκτών παραστάσεων.

Είναι πράγματι δύσκολο νά γίνει ήδη από τώρα μιά έστω και σχηματική σύγκριση παλαιών και νέων ταινιών. Ο κινηματογράφος προσαρμόζεται στά νέα κοινωνικά δεδομένα μέσα σ' έναν κόσμο πού μεταβάλλεται συνεχώς όχι τελεολογικά αλλά αυτόματα, ματαβάλλεται άκροπατώντας πάνω στή νεόκοπη ιστορία τής μεταβολής έν μέσω άλγορίθμων και άκατάσχετης άδρεναλίνης, κι ως έκ τούτου δέν μπορούμε άκόμη νά δούμε αυτόν τό νέο κινηματογράφο στό πλαίσιο μιάς σαφούς προγραμματικότητας. Αυτό όμως πού μπορούμε είναι νά όριοθετήσουμε τό τέλος κάποιων παλαιών προγραμμάτων μέσα στό σώμα τής κινηματογραφικής ιστορίας πού παραδόθηκαν ως κλειστά κι άπολύτως πρακτικά σύνολα στό μελλοντικό σινεμά.

Ένα άπ' αυτά κι ίσως τό σημαντικότερο είναι ο καλλιτεχνικός - άντιεμπορικός - στρατευμένος - περιθωριακός - πρωτοποριακός κινηματογράφος ή ή λιγότερη γνωστή στήν ούσία της πλευρά τής έβδομης τέχνης. Από τήν Ντυλάκ μέχρι τά «σκουπίδια» του Γουώρχολ και άπ' τόν Άιζενστάιν μέχρι τό «Καρκαλού» του Τορνέ έχει μεσολαθήσει ή μακρά ιστορία των έντε προηγούμενων προσδιορισμών, μιά ιστορία σχεδόν άγνωστη στό νέο κινηματογραφόφιλο κοινό. Είναι ή πορεία αναζήτησης και πειραματισμού εκείνων των δημιουργών πού νιώθοντας από νωρίς τή στενή σχέση τής φυσικής και κινηματογραφικής πραγματικότητας θέλησαν νά προσδώσουν στό φίλμ μορφικά και θεματολογικά χαρακτηριστικά πού θά τό μετέτρεπαν σ' έναν άπ' τούς κύριους συντελεστές στήν ανακάλυψη του νέου ή του πρωτοποριακού έπ' άγαθώ άλλοτε τής κοινωνίας κι άλλοτε τής δημοκρατίας. Τό τέλος αυτού του κινηματογράφου ή αν προτιμάτε ή μετεξέλιξη του συνέβη όταν μειώθηκε ή ροπή του πολιτικού διπόλου κι ή τέχνη χάνει τήν κοινωνική της δυναμική με τό γέραςμα του μοντερνισμού. Απομένουν έτσι μόνον εκείνες οι ξεχωριστές στιγμές πού σημάδευσαν τήν έβδομη τέχνη: τά σκαλιά τής Όδησσού, τά σιωπηλά γκρό πλάνα του Μπέργκμαν ή τά μακρόσυρτα πανοραμικά του Άγγελόπουλου, βιαίως άποσπασμένες από τή διαλεκτική τους συνοχή ή στήν ιστορική τους αναφορά νά έχουν μετατραπεί προκρουστικά σέ αύτοτελή μορφικά σχήματα έτοιμα νά συνδράμουν τίς νέες άποπειρες των σύγχρονων σκηνοθετών.

Σ' αυτή τήν, άς τήν όνομάσουμε, κατάσταση μουσειού δέν έχει περιέλθει φυσικά μόνο ο καλλιτεχνικός κινηματογράφος αλλά και τά χαρακτηριστικά σημεία του έμπορικού: τό σηκωμένο φουστάνι τής Μονρόε, ή χιτσκοκική δολοφονία στό ντούς ή τά νεορεαλιστικά κοντικά του Λεόνε, κλπ. Αν αναφέρουμε πρωτίστως

τόν «άλλο» κινηματογράφο τό κάνουμε θέλοντας νά τονίσουμε τήν αντίθεση τῆς σημερινῆς ἀφωνῆς αἰσθητικότητας (τό μουσειακό ἔκθεμα) καθῶς μένει ἀπογυμνωμένη ἀπό κάθε στέρεη πρόθεση πέρα ἀπό τή διασκέδαση στό τέλος μιᾶς κινηματογραφικῆς ἱστορίας ἐκατό χρόνων γεμάτη πειραματισμούς καί κατακτήσεις.

Δέν πρόκειται γιά μιᾶ ἐπαναγραφή πάνω στό παλιό φιλικό σῶμα, ὅπως θέλει ὁ Τζέιμσον στά φίλμ νοσταλγίας, πού λειτουργοῦν ὡς ἀντικατοπτρισμός μιᾶς ἐν τέλει ἀπρόσιτης ἱστορικότητας. Τά πράγματα εἶναι μᾶλλον πιό ἀπλά καί σύντομα ὅπως καί τά περισσότερα σύγχρονα διαχειριστικά μοντέλα. Εἶναι τά ἴδια τά φίλμ νεκραναστημένα, ψυχρά, ἄσκοπα σάν τή μαγιά τοῦ Ράστν Τζέιμς στόν «Αἰταίριαστο» τοῦ Κόπολα. Βέβαια ἀπό τότε πού ἔγραφε ὁ Τζέιμσον γιά τό μεταμοντέρνο μέχρι σήμερα ἔχουν περάσει ἀρκετά χρόνια ὥστε νά ξεκαθαρίσει περισσότερο αὐτός ὁ κρυφονικός κινηματογράφος, ἐμπεριέχοντας ἤδη στήν σύντομη ἱστορία του ἐνδεικτικά παραδείγματα σάν τό «Τιτανικό» τοῦ Κάμερον ἢ τόν «Δράκουλα» τοῦ Κόπολα. Γιά τήν πρώτη εἶναι χαρακτηριστικό ὅσο κι ἐντυπωσιακό τό ἄκομφο συνταίριασμα ρομαντικοῦ μελό καί ταινίας καταστροφῆς, ἕνα βαρύγδουπο κατασκευάσμα πού πραγματικά συγκλόνισε τόν κόσμο ἂν καί στό τέλος κομματιάζεται στά δύο μόνο τό πλοῖο κι ὄχι κι αὐτή ἡ παράξενη μυθοπλαστική σύζευξη. Ὑπάρχουν ἄραγε μέσα στίς σεκάνς τῆς πιό ἐμπορικῆς ταινίας ὄλων τῶν ἐποχῶν σημάδια ἐπανεγγραφῆς ἢ ἐπανάληψης; Τό ἐρώτημα αὐτό ἰσχύει καί γιά τόν «Δράκουλα» τοῦ Κόπολα. Ἀπό τόν Ἀμερικανό σκηνοθέτη περιμέναμε ὀπωσδήποτε κάτι καλύτερο εἰδικά ὅταν ἔχει δείξει (μέ τήν παλιότερη ταινία του, τόν «Αἰταίριαστο») ὅτι μπορεῖ νά καταγράψει τήν ἱστορία τοῦ κινηματογράφου, τήν ἱστορία τῶν μυθοπλασιῶν ὀριοθετώντας τό τέλος τους μακριά ἀπό παραξινικάρδια μελό ἢ στεῖρες ἐπανάληψεις. Ἀντιθέτως ὁ «Δράκουλας» μένει πιστός τόσο στό κείμενο τοῦ Στόουκερ ὅσο καί στήν παράδοση τῆς Χάμμερ καί μάλιστα σ' αὐτή τήν πιστότητα θάσισε καί μεγάλο μέρος τῆς διαφημιστικῆς του καμπάνιας. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν μιᾶ ἐγχρωμη ἐπανάληψη/παραχάραξη τοῦ πρωτότυπου πού θά συνεχίσει ν' ἀναζητεῖ τό σκοπό/θάνατό του, καταδικασμένο ἀπό τήν ἀτολμία τοῦ σκηνοθέτη ἢ τήν τολμηρότητα τῶν παραγωγῶν του.

Αὐτές εἶναι οἱ ταινίες τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα. Εἶναι οἱ ταινίες τῆς ἱστορίας τοῦ κινηματογράφου σ' ἕνα μακρόσυρτο ἐπιθανάτιο φλάς μπᾶκ μιᾶς τέχνης πού γρήγορα ὀλοκλήρωσε τή σημειολογική της δυναμική ἀκολουθώντας πάντα τόν κόσμο κι ἀλλάζοντας μαζί μ' αὐτόν. Ἀσφαλῶς δέν πρόκειται νά τελειώσει ποτέ τό σινεμά κι οὔτε νά ἐκπέσει σέ μιᾶ αὐτοπεριοριστική κατάσταση ὅπως ἔγινε μέ τήν ποίηση ἢ τή ζωγραφική. Ὁ κινηματογράφος εἶναι ἡ ἄλλη πραγματικότητα πού συνεχῶς ἐπανακαθορίζεται ἀπό τήν κοινωνική προβληματική. Ἄν θέλουμε νά δώσουμε ἕνα σχόλιο γιά τό σύγχρονο κινηματογράφο χωρίς νά πέφτουμε στήν πα-

γίδα τῶν κοινοτύπων συγκρίσεων μέ τά παλιά θά πρέπει πρῶτα νά δοῦμε τήν ὑφή αὐτῆς τῆς ἄλλης πραγματικότητας πού ζητάει σήμερα ὁ κόσμος. Παράλληλα θά πρέπει νά σταθοῦμε προσεχτικότερα στό ρόλο πού διαδραματίζουν τά θεμέλια τοῦ κινηματογράφου, ὅπως αὐτά διαμορφώθηκαν ἀπ' τοῦς μεγάλους σκηνοθέτες τοῦ παρελθόντος.

Ξεκινώντας ἀπ' τά δεύτερα κι ἔχοντας κατά νοῦ τίς σύγχρονες ταινίες πού βροῖθουν ὀλοφάνερων δανείων παρασυρόμαστε ἀπ' τήν ὑποψία αὐτοῦ πού παραπάνω ἴσως ν' ἀκούστηκε ὡς ἀπόλυτα τελεσίδικο. Ἐξακολουθεῖ σήμερα νά ὑπάρχει στό σινεμά κάποια σημειολογική δυναμική τόσο μυθοπλαστικά ὅσο καί εἰκονοκλαστικά; Φαίνεται πραγματικά περιεργο ἀλλά στόν κινηματογράφο τά θεμέλια (ἂν ὡς τέτοια ὀρίσουμε γιά τήν μὲν μυθοπλασία τά διάφορα εἶδη γουέστερν, ἐπιστημονική φαντασία, τρόμος κ.α. γιά δέ τή μορφική ἀπόδοση τόν ἐξπρεσιονισμό, τόν ρεαλισμό, τόν νεορεαλισμό, τό φρί μούβι κ.α.) δέν ὀρίζουν τό ἐφαλτήριο κάποιου ἀρνησῆς καί παραπέρα ἀναζήτησης τοῦ καινούργιου. Ἀντίθετα ἡ σκιά τους βαραίνει ἀδυσώπητα πάνω στίς νέες δημιουργίες. Καί πῶς ἀλήθεια θά μπορούσε νά ἦταν διαφορετικά ὅταν τόσο μυθοπλαστικά ἔχουμε ὀλοκληρώσει τή θεματογραφία (καί τήν πακετάραμε στά ράφια τῶν βίντεο κλάμπ) ὅσο καί μορφικά/στυλιστικά ἐπαναλαμβάνουμε τίς ἴδιες ὀπτικές στό νέο μαζικό κοινό πού λίγο ἔχει νά κάνει μέ τήν ἀρνηση καί τήν ἀντίδραση, μέσα στίς νέες αἴθουσες πού λίγο ἔχουν νά κάνουν μέ τή φυγή. Ποιά ἢ κοινωνική ἀνάγκη νά ξαναγίνει ὁ «Ἀνδαλουσιανός σκύλος» καί ποιός ἄραγε θά γελάσει μέ τ' ἀστεῖα τοῦ θλιμμένου Μπάστερ Κῆτον;

Ἡ ἄλλη πραγματικότητα τοῦ σημερινοῦ κινηματογράφου καί γενικότερα τῶν τεχνικῶν θεαμάτων δέν συνιστᾶ τήν ἀπόληξη, τόν ὀρίζοντα τῆς φυγῆς. Μέ μιᾶ τρομερή αὐταρέσκεια δηλώνεται ὡς Virtual Reality ξεκαθαρίζοντας δηλαδή ἀπ' τήν ἀρχή τό τεχνικό, τό ψεύτικο, τή συμφωνία μέ τή δίωρη διασκέδαση. Αὐτό πού παλιότερα δέν τολμούσαμε νά τό παραδεχτοῦμε μόνο καί μόνο γιατί καθόριζε τήν προσωπική μας φυγή καί τήν ἐλπίδα τῆς ἀλλαγῆς σέ μιᾶ σιωπηλή συμφωνία μέσα στήν αἴθουσα σήμερα δηλώνεται εὐθαρσῶς σ' ἕνα παρεξηγημένο πλαίσιο μιᾶς ἐκφυλισμένης ὀριμότητας. Ἔτσι ἀλλάζουν κι οἱ ἀπαιτήσεις. Στίς πιό μοντέρνες σύγχρονες ταινίες ὅπως τό «Μάτριξ» ἢ ὁ «Ποντικομικροῦλης» τό στοιχείο παίζεται μεταξύ τοῦ πραγματικοῦ καί τοῦ ψεύτικου. Κι ἂν θεωρήσουμε ὅτι οἱ ὑπολογιστές ὀρίζουν τό σημεῖο μέσα ἀπ' τό ὀποῖο προχωρᾶ τό σινεμά θά τολμούσαμε νά ἐκτιμήσουμε ὅτι ἡ ἐξέλιξη σ' αὐτό τό χώρο θά ἀφορᾶ τήν ἐγγύτητα τοῦ ψευδοῦς πρὸς τό ἀληθές, γι' αὐτό καί δέ θά ὑπάρχει ἀσφαλῶς λόγος νά ξεφύγουμε, ν' ἀρνηθοῦμε τά θεμέλια ἀλλά νά τά ξανααποδώσουμε μέ μεγαλύτερες λεπτομέρειες ὅπως ὁ «Τιτανικός» τοῦ Κάμερον πού ξαναφτιάχτηκε μόνο καί μόνο γιά νά πυκνώσει τίς εἰκό- νες τῆς τελικῆς καταστροφῆς τοῦ πλοίου.

"Όπως και νάχει ο κόσμος επιστρέφει στο σινεμά και ασφαλώς ευχαρισιέται με τις σύγχρονες ταινίες. Κάποιοι από μās που μεγαλώσαμε με άλλες διαφορετικές εικόνες θά πρέπει να ψάξουμε περισσότερο για να έντοπίσουμε τήν «καλή» ταινία παρόλο που αναγκαστικά θά ὀδηγηθοῦμε κι ἑμεῖς στόν χρονικό περιορισμό τῶν δύο ὥρῶν καθώς μετά τό FIN κυριολεκτικά δέν συνεχίζεται τίποτε μέ τή θεωρία καί τήν κριτική νά ἔχουν θαφτεῖ κάτω ἀπ' τίς ἔγχρωμες ἰλουστρασιόν φωτογραφίες τῶν σύγχρονων κινηματογραφικῶν περιοδικῶν. Ὁ κινηματογράφος φτιάχνεται ἀπ' τόν κό-

σμο γιά τόν κόσμο, ὀρίζεται στή μαζικότητα τῆς θέας τῆς του, μακριά ἀπό ἐλιτίστικες, δυσπρόσιτες καί πλέον παλιομοδίτικες τεχνικές καί τακτικές. Στό βαθμό πού ἡ διαφορετικότητα δέν συνωνυμεῖ μέ τήν ἀντίδραση ἢ τήν ἄρνηση ἀλλά μέ τήν ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς πού χωνεύει τά πάντα πρός κορεσμό τῶν διαρκῶς ἀκόρεστων καταναλωτῶν, ὁ κινηματογράφος πλαισιώνει τό ρόλο καί τήν ἀξία του μέ γαστρομαργικές ἐννοιες διόλου εὐκαταφρόνητες καθώς αὐτή ἡ ἐντυπωσιακή καρμπονάρα διεκδικεῖ τό δικαίωμα ὑπαρξῆς πέρα ἀπ' τό φασισμό τῶν θερμίδων.



ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ

Οί κουρτίνες του Γκαριμπάλντι
Νεφέλη, Αθήνα 2000, σ. 160

Ένα μινιμαλιστικό παλίμψηστο συνθέτουν τά εν σειρά αφηγηματικά κείμενα του Μαυρουδή, ανακαλώντας συχνά την αισθητική της ταπετσαρίας μικροαστικού διαμερίσματος. Όλα είναι συγκρατημένα και ελεγχόμενα, άεικίνητα και έπαναλαμβανόμενα: οι παιδικές αναμνήσεις και οι μεταπολεμικές δεκαετίες, ή ματιά του περιηγητή και ή εισβολή των ιστορικών γεγονότων, ή θυμοσοφία του λογίου και οι φιλολογικές παρεκβάσεις του λογοτέχνη. Ό συγγραφέας δέν καταφεύγει στον ύπαινιγμό, δέν δραματοποιεί την άποσπασματικότητα, αλλά συνεχώς άποφορτίζει τή γραφή του, δημιουργώντας μιά συνεχή και άπρόσκοπτη ροή έντυπώσεων, αισθημάτων, στιγμών και εικόνων, μιά άνεπαίσθητη κίνηση πού συνέχει τό τοπίο. Τά πάντα είναι ροή, αν είναι μόνο ό χρόνος πού μās ενδιαφέρει πλέον, δηλαδή ή σχέση μας μαζί του, ή άναμφισβήτητή έξουσία του, τό δέος πού μās προκαλεί, τώρα πού βαραίνει πάνω μας ή «άναπόφευκτη γνώση».

ΝΟΤΗΣ ΑΝΑΝΙΑΔΗΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΖΟΥΠΗΣ

(έπιμέλεια)

Έκει γύρω στά σαράντα
Έλληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000, σ. 248

Δεκαεπτά κείμενα-καταθέσεις για τή Μεταπολίτευση και για τά μέλλοντα νά συμβούν, ύπογραφομένα από ισάριθμους περίπου σαραντάφηδες κατά τήν ήλικία και σχεδόν όλους δημοσιογράφους και πολιτικό προσωπικό κατά τό επάγγελμα. Κείμενα πού επωμίζονται, οικειοθελώς και εν αίθρια, τήν επείρηση άνάσυρσης του ιδιαίτερου «άρώματος» τής εποχής τής νεότητας, τήν τοποθέτηση τής τελευταίας είκοσιπενταετίας στην Ιστορία μέ βάση τίς τρέχουσες βεβαιότητες, τήν προβολή στό μέλλον όσων πιστεύει ό καθένas ότι κομίζει ως προσωπική και συλλογική διαδρομή. Κείμενα κακογραμμένα (μόνο ένα - δύο διασώζονται) πλημμυρισμένα από «βελτιωμένα» κλισέ τής κομματικής άργκό, άντιπροσωπευτικά δείγματα τής βερμπαλιστικής και βαθιά άπολιτικής πολιτικολογούσας ρητορικής, ή τής συμπληρωματικής της «άντιπολιτικής» και ποιητικοφανής άλεξίας. Είναι βέβαια και ή περίπτωση πού άπαιτεί κάτι «διαφορετικό», αν είναι δυνατόν μάλιστα δοκιμακό και στοχαστικό, πού άναγκάζει τούς δεκαεπτά κειμενογράφους νά καταφεύγουν σέ ύπερβολές,

όπως ό όρισμός τής πολιτικής μέ μιά φράση: είναι σάν τό ποδήλατο...

Δηλαδή, έπειδή οι άνερχόμενοι πολιτικοί άστéρες χρειάζονται όπωσδήποτε κάποιο «φραντεβού μέ τήν ιστορία», οι δημοσιογράφοι συνεχώς διευρυνόμενη θεματολογία, οι επίδοξοι συγγραφείς προαναγγελία τής πρόθεσής τους νά συγγράψουν, οι δέ εκδότες βιβλία, προέκυψε ό παρών τόμος, πού ύποδύεται τήν πρώτη συγκροτημένη και άντιπροσωπευτική εμφάνιση στό κοινωνικοπολιτικό προσκήνιο τής «γενιάς τής Μεταπολίτευσης». Δυστυχώς όμως έχουν πού πολλού παρέλθει τά χρόνια τής άθωότητας, μέ άποτέλεσμα, παρά τίς προθέσεις και τίς προσπάθειες, ή νομιμοποίηση του σχεδίου νά μήν παραπέμπεται, μέ εκείνη τή γοητευτική μεταπολιτευτική άφέλεια, στους νόμους τής κοινωνίας και τής ζωής πού θά «άποδείξουν» τό όρθόν του όλου έγχειρήματος, αλλά νά ανακαλεί εύθέως τήν άνδρεοπαπανδρείκη άμετροέπεια, εκείνο τό γενικευμένο «γιατί όχι;». Άπό αυτή τήν άποψη, όντως ό τόμος προσφέρει ένα κάποιο δείγμα τής περιόδου, αλλά τόσο κακό και κακέκτυπο, πού δέν άντέχει σέ καμιά κριτική.

Συνεχώς θυμίζει τόν αντίστοιχο τόμο τής γενιάς του Πολυτεχνείου, μέ τή διαφορά πώς εκεί ύπήρχε ένα σημαντικό και συγκεκριμένο γεγονός, μιά καμπή, πού οι έρωτώμενοι εκπρόσωποι έκαλούντο νά άπολογίσουν «εκ των ύστερων». Βεβαίως και παρομοίως προέκυψαν άνούσια κείμενα, χωρίς κανένα ιστορικό ή άλλο ενδιαφέρον, μιά ακόμα πολύχρωμη πασαρέλα για τά κάποτε «τρομερά παιδιά» πού εν τώ μεταξύ συστηματικά περιέφεραν και εκποίησαν τή συμμετοχή τους.

Έξαιρέσεις ύπάρχουν και στους δύο τόμους, μόνο πού δέν άντέχουν νά σηκώσουν τό ρόλο του άλλου και παραμένουν παραφωνίες πού παράγουν μόνο άμηχανία. Όσα περισσεύουν και επιβιώνουν από τήν εξέγερση του Πολυτεχνείου και τήν άργόσυρτη Μεταπολίτευση, σίγουρα δέν μπορούν νά καταγραφούν μέ παρόμοιες άπόπειρες. Η στιγμή και ή περίοδος άποτελούν πρόκληση για συστηματικές εργασίες, μελετητών, λογοτεχνών ή άλλων ειδικοτήτων, εργασίες όχι κατ' άνάγκη επιστημονικοφανείς και έπιδοτούμενες, ούτε όμως και τόσο προφανείς και ρηχές στίς στοχεύσεις τους, όπως ή προκείμενη.

Υ.Γ. Γύρω στά 10 δίσ δραχμές είναι τό έλλείπον ποσό, για τό όποιο διώνονται σέ βαθμό κακουργήματος δύο πρώην Γενικοί Γραμματείς Νέας Γενιάς (οι έφημερίδες, 1/9/2000). Ό ένας τους μάλιστα, μέχρι πρότινος σέ αυτή τή θέση, συμμετέχει στον τόμο μέ ένα βαθυστόχαστο κείμενο περί στόχων και καθηκόντων στον καινούργιο αιώνα, ενώ, όπως σημειώνεται στον πρόλογο, παρείχε και τήν «πολύμορφη στήριξη του» στην έκδοση. Φυσικά ή εύθύνη (αν ύπάρχει) ποτέ δέν μπορεί νά είναι συλλογική.

Κώστας Βούλγαρης